Sri Dhar swamy
Shri Bhagawad gita satika
श्रीभागवद्गीता सटीक
Sanskrit
Paper - Printed
1920 Sambat (155 years old)
91 Folio (Folio No. 1-52 10-14 missing)
15" x 6"
Incomplete

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

ननुयदि कृपया त्वमेतान्न हंसि तर्हि त्वामेते राज्यलोभेन हनिष्यंति अतस्त्वमेवैतान् हत्वा राज्यं भुंक्ष्वेति तत्राह एतानिति सार्धेन मधुसूदन एतान् आ
चार्यादीन् घ्नतोपि मारयतोपि त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोः प्राप्त्यर्थं हंतुं नेच्छामि किंपुनर्महीमात्रप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ३५ निहत्येति हे जनार्दन जनान् देवविपक्ष
भूतान् असुरादीन् अर्दयति पीडयतीति अथवा जनैरधिकारिपुरुषैरभ्युदयादिकमर्थ्यते प्रार्थ्यते स्मादिति जनार्दनः हे जनार्दन धार्तराष्ट्रान्निहत्य
नः अस्माकं का प्रीतिः किंसुखं स्यात् न किमपीति ननु च अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिन इति स्मरणा
दग्निदत्वादिभिरपि षड्भिरपि हेतुभिरेते तावदाततायिनः आततायिनामेषां च वधो विहितत्वात् युक्त एव आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन् ।
नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति कश्चनेति वचनात् तत्राह सार्धेन पापमिति आततायिनमायांतमित्यादिकमर्थशास्त्रं हि तच्च धर्मशास्त्राद्दुर्बलं य

एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोपि मधुसूदन अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किंनु महीकृते ३५ निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्या
ज्जनार्दन पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ३६ तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान् स्वबांधवान् स्वजनं हि कथं हत्वा
सुखिनः स्याम माधव ३७ यद्यप्येते न पश्यंति लोभोपहतचेतसः कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकं ३८ ॥ उक्तं याज्ञवल्क्येन स्मृत्योर्वि
रोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः तस्मादाततायिनामप्येतेषामाचार्यादीनां वधेऽस्माकं पापमेव भवेत् अन्या
यत्वादधर्मत्वाच्चैतद्वधस्य इत्येनामाशंकां धर्मशास्त्रस्यार्थशास्त्राद्बलवत्त्वेन परिहरति पापमिति न केवलमिहलोके सुखं नास्ति परलोकेपि नत्रास्ति।
यस्मादेतानाततायिनो हत्वास्मान् पापमेव नरकादिदुःखकारणमाश्रयेत् ३६ यस्मादेतेषां हनने लोकद्वयेप्यकल्याणमेव तस्मात्स्वबांधवान् धार्त
राष्ट्रान् हंतुं वयमर्हा न एतेषां वधस्यान्याय्यत्वात् अधर्मत्वाच्च न केवलमस्माकं पारलौकिकं सुखं न भवति ऐहिकमपि न भवतीत्याह स्वजनमिति हे माध
व हि यस्मात्स्वजनं हत्वा वयं सुखिनः कथं स्याम ३७ ननु च एतेषामपि बंधुवधदोषे समाने सति यथैवैते बंधुवधदोषमंगीकृत्य युद्धे प्रवर्तंते तथैव भवा

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

र्नेतांकिमनेन विषादेनेत्याशंक्यैवं बुद्धिभेदेनपरिहरतियद्यपीतियद्यपिएते धार्त्तराष्ट्रालोभोपहतचेतसः तिरस्कृतकर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकविज्ञानाः सं।
तःकुलक्षयकृतंगोत्रवधनिमित्तंदोषंमित्रद्रोहेचपातकंनपश्यंतिहेजनार्दनतथापिअस्माभिःकुलक्षयकृतंदोषंप्रपश्यद्भिरस्मात्पापान्निवर्त्तितुंकथंन
ज्ञेयंनिवृत्तयेबुद्धिःकर्त्तव्येत्यर्थः ३८।३९ नमेवदोषंदर्शयतिकुलक्षयइतिकुलक्षयस्यपारंपर्येणनरकप्राप्तिकारणत्वंदर्शयतिकुलक्षयेगोत्रपुरु
षाणांविनाशेसनातनाःपारंपर्यागताःकुलधर्माःप्रणश्यंतिधर्मेनष्टेकृत्स्नमपिकुलंनष्टंअधर्मोभिभवतितिरस्कारोतिउतापिअधर्माभिभवनिवारकध
र्मस्याभावादित्यर्थः ४० अधर्मेतिहेकृष्णगोपिकामनःकर्षणशीलअधर्माभिभवात्कुलस्त्रियोविशुद्धवंशोद्भवाःप्रदुष्यंतिस्वैरिण्योभवंतिनासुस्त्री।

कथंनज्ञेयमस्माभिःपापादस्मान्निवर्त्तितुम् कुलक्षयकृतंदोषंप्रपश्यद्भिर्जनार्दन ३९ कुलक्षयेप्रणश्यंतिकुलधर्माःस
नातनाःधर्मेनष्टेकुलंकृत्स्नमधर्मोभिभवत्युत ४० अधर्माभिभवात्कृष्णप्रदुष्यंतिकुलस्त्रियःस्त्रीषुदुष्टासुवार्ष्णेयजायतेव
र्णसंकरः ४१ संकरोनरकायैवकुलघ्नानांकुलस्यच पतंतिपितरोह्येषांलुप्तपिंडोदकक्रियाः ४२ दोषैरेतैःकुलघ्नानांवर्णसं
करकारकैः उत्साद्यंतेजातिधर्माःकुलधर्माश्चशाश्वताः ४३ उत्सन्नकुलधर्माणांमनुष्याणांजनार्दन नरकेनियतंवासोभव

षुदुष्टासुहेवार्ष्णेयवृष्णिवंशोद्भववर्णसंकरोजायतेवर्णस्यवर्णांतरमिश्रीकरणंवर्णसंकरः ४१ संकरइति संकरोजातिसंकरः १तीत्यनुशुश्रुमः।
कुलघ्नानांत्वापरंकुलघ्नकुलस्यचनरकायैवभवतिहियस्मात् एषांकुलघ्नानांकुलहंतृणांनकेवलंतेषामेवकुलंनरकायभवतिकिंवाएषांकुलघ्ना
नास्वर्गारूढाःपितरःलुप्तपिंडोदकक्रियाःसंतोनरकेपतंतिपिंडादिदातॄणांविशुद्धापत्यानामभावात्लुप्तपिंडालुप्तोदकक्रियाःसंतोनरकेपतं।
तीत्यर्थः ४२ उक्तंदोषमुपसंहरतिदोषैरितिद्वाभ्यांएतैर्नामअधर्माभिभवादिलक्षणैर्वर्णसंकरकारकैर्दोषैःकुलघ्नानांजातिधर्माःक्षत्रियजातिप्रयु
क्तधर्माःतथाशाश्वताःकुलधर्माःपारंपर्यागतावंशधर्माश्चउत्साद्यंतेलुप्यंतेतेषामाचरणंनभवतीत्यर्थःचकारादाश्रमधर्मादयोपिगृह्यंते ४३

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

विनष्टकुलवर्णाश्रमादिधर्माणां नरके नियतं नियमेन वासो भवतीति वयमनुशुश्रुमः अनुवारंवारं व्यासादिभ्यः श्रुतवन्तो वयं प्रायश्चित्तमकुर्वा
णाः पापेषु नियता नराः अपश्चात्तापिनः कष्टान्निरयान्यांति दारुणान् इत्यादि वचनेभ्यः ४४ बंधुवधव्यवसायेन तप्यमान आह अहो व
तेति अहो बत कष्टं यत्परमेश्वरसन्निधानेपि वयं महत्पापं कर्तुं व्यवसिताः व्यवसायं निश्चयं गताः किं तन्महत्पापं यद्राज्यसुखलोभेन स्वजनं
हंतुमुद्यता इति उत अतिशयेन यत्नायत्तवन्तो जाताः ४५ एवं संतप्तः सन् मृत्युमेव शासनोऽर्जुन आह यदि मामिति यदि शस्त्रपाणयः धार्त
राष्ट्रा अकृतप्रतीकारं प्रतियुद्धमकुर्वाणं मामशस्त्रं तुष्णीमुपविष्टं रणे संग्रामे हन्युः हन्यंते तत् हि तद्धननं मम क्षेमतरं पापस्यानुत्या।

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयं यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ४५ यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्र
पाणयः धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ४६ संजय उवाच एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् विसृज्य स
शरं चापं शोकसंविग्नमानसः ४७ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽर्जुन
विषादो नाम प्रथमोऽध्यायः १ संजय उवाच तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसू
दनः १ श्रीभगवानुवाच कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितं ॥ १ नैहेतोरत्त्यं न हितं भवेत् पापानिव्यत्ते: ४६ ततः किंवृत्त
मित्यपेक्षायामाह संजयः एवमिति अर्जुन एवमुक्त्वा संख्ये संग्रामे रथस्योपरि पश्चाद्भागे सशरं चापं विसृज्य उपाविशत् उपविष्टः शोकेन
संविग्नं संतप्तं प्रकंपितं मानसं चित्तं यस्य सः एवंविधः सन् उपविष्ट इत्यर्थः ४७ ॥ इति श्रीसुबोधिन्यां टीकायां अर्जुनविषादो नाम प्रथमोऽध्या
यः ॥ १ ॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच तं तथेति अश्रुभिः पूर्णे आकुले ईक्षणे यस्य तं तथोक्तप्रकारेण विषीदंतमर्जुनं प्रति मधु
सूदन इदं वक्ष्यमाणं वाक्यमुवाच १ तदेव वाक्यमाह कुत इति कुतो हेतोः त्वा इति त्वां विषमे संग्रामे संकटे इदं कश्मलमुपस्थितं अयं मोहः प्राप्तः। टी. ४

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

आर्यैरसेवितमस्वर्ग्यमधर्म्ममयशस्करंच २ तस्मात्क्लैब्यमिति हेपार्थक्लैब्यंकातर्यंमास्मगमः माप्राप्नुहियतस्त्वय्येतन्नोपपद्यते योग्यंनभवतिक्षु
द्रंतुच्छंहृदयदौर्बल्यंकातर्यंत्यक्त्वायुद्धायउत्तिष्ठहेपरंतपशत्रुतापन ३ नाहंकातरत्वेनयुद्धादुपरतोस्मिकिंतुयुद्धस्यान्याय्यत्वादिति अर्जुनउवाच।
कथंभीष्ममिति भीष्मद्रोणौपूजायामर्हौपूजायोग्यौतौप्रतिकथमहंयोत्स्यामितत्रापीषुभिःयत्रवाचापियोत्स्यामिइतिवक्तुमनुचितंतत्रबाणैः
कथंयोत्स्यामीत्यर्थः हेअरिसूदनशत्रुसूदन ४ नहिनवदेहयात्रापिनस्यादितिचेत् तत्राह गुरूनितिगुरून्द्रोणादीन्अहत्वापरलोकविरुद्धो।
गुरुवधस्तमकृत्वाइहलोकेभिक्षान्नमपिभोक्तुंश्रेयउचितंवधपक्षेपिनकेवलंपरत्रदुःखमिहैवतुनरकदुःखमनुभवेयमित्याह हत्वेतिगुरून्हत्वा

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन २ क्लैब्यंमास्मगमःपार्थनैतत्त्वय्युपपद्यते क्षुद्रंहृदयदौर्बल्यंत्यक्त्वोत्तिष्ठपरंत
प ३ अर्जुनउवाच कथंभीष्ममहंसंख्येद्रोणंचमधुसूदन इषुभिःप्रतियोत्स्यामिपूजार्हावरिसूदन ४ गुरूनहत्वाहिमहा
नुभावान्श्रेयोभोक्तुंभैक्ष्यमपीहलोके हत्वार्थकामांस्तुगुरूनिहैवभुंजीयभोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ५ नचैतद्विद्मःकतरन्नोगरी
योयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुः यानेवहत्वानजिजीविषामस्तेवस्थिताःप्रमुखेधार्तराष्ट्राः ६ कार्पण्यदोषोपहतस्वभावःपृच्छा
मित्वांधर्मसंमूढचेताः।

इहैवतुरुधिरेणप्रदिग्धान्प्रकर्षेणालिप्तान् अर्थकामात्मकान्भोगान्अहंभुंजीयअश्नीयांयद्वाअर्थकामानिति॥ गु
रूणांविशेषणंअर्थतृष्णाकुलत्वादेतेतावद्युद्धान्ननिवर्तेरन् तस्मादेतद्वधःप्रसज्येतैवेत्यर्थः तथाच युधिष्ठिरंप्रतिभीष्मेणोक्तंअर्थस्यपुरुषोदासोदास
स्त्वर्थोनकस्य चित् इतिसत्यंमहाराजबद्धोस्म्यर्थेनकौरवैरिति ५ किंचयद्यपिअधर्ममंगीकरिष्यामस्तथापिकिमस्माकंजयःपराजयोवाभवेदि
तिनविद्मःतदेवनज्ञायते इत्याह नचैतदिति एतत्तूद्वयोर्मध्येनःअस्माकंकतरत् किंनामगरीयःअधिकतरंभवतीतिनविद्मःतदेवद्वयंदर्शयतियद्
वाजयेमएतान्वयंजेष्यामःयदिवानःअस्मान्एतेजयेयुःजेष्यंतीति किंच अस्माकंजयोपिफलतःपराजयएवेत्याहयानेवहत्वाजीवितुंनेच्छामःतए

ए॰म॰ ७

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

पहतस्वभावस्तान्हत्वा कथं जीविष्याम इति कार्पण्यदोषः स्वकुलक्षयकृतः ताभ्यामुपहतः अभिभूतः स्वभावः शौर्यादिलक्षणो यस्य सोऽहं त्वां पृच्छा-
मि तथा धर्मे संमूढं चेतो यस्य सः युद्धं त्यक्त्वा भिक्षाटनमपि क्षत्रियस्य धर्मो वा अधर्मश्चेति संदिग्धचित्तः सन्नित्यर्थः अतो मे यन्निश्चितं श्रेयो युक्तं स्यात्तद्ब्रूहि
किंच ते अहं शिष्यः शासनार्हः अतस्त्वं प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षय उपदेशं कुरु ७ त्वमेव विचार्य यद्युक्तं तत्कुर्विति चेत्तत्राह न हीति इंद्रि-
याणामुच्छोषणं मम शोषकरं मदीयं शोकमपनुद्यात् अपनयेत् तदहं न प्रपश्यामि यद्यपि भूमौ निष्कंटकं समृद्धं राज्यं प्राप्स्यामि तथा सुरेंद्रत्वमपि
यदि प्राप्स्यामि एवमभीष्टं तत्सर्वमवाप्यापि शोकापनोदनोपायं न प्रपश्यामीत्यन्वयः ८ एवमुक्त्वार्जुनः किं कृतवानित्यपेक्षायां संजय उवाच एव-

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नं ७ न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रिया-
णां अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यं ८ संजय उवाच एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप न यो-
त्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ९ तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः १० श्री-
भगवानुवाच अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ११ न त्वेवाहं जातु ना-

मिति ९ ततः किं वृत्तमित्यत आह तमुवाचेति प्रहसन्निवेति प्रसन्नमुखः सन्नित्यर्थः १० देहात्मनोरविवेका संन त्वं नेमे जनाधिपाः।
द्स्यैव शोको भवतीति तद्विवेकप्रदर्शनाय श्रीभगवानुवाच अशोच्यानिति शोकस्याविषयभूतानेव बंधून्त्वमन्वशोचः अनुशोचितवानसि दृष्ट्वेमं
स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितमित्यादिना तथा कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितमित्यादिना मया बोधितोऽपि पुनश्च प्रज्ञावादान् प्रज्ञावतां प-
डितानां वादान् शब्दान् कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादीन् केवलं भाषसे न तु पंडितोऽसि यतः गतासून् गतप्राणान् बंधून् अगतासूंश्च जीवतोऽपि बंधून् बंधूहीना-
नास्ते कथं जीविष्यंतीति नानुशोचंति ११ अशोच्यत्वे हेतुमाह न त्वेवाहमिति यथाहं परमेश्वरो जातु कदाचित् लीलाविग्रहस्याविर्भावतिरोभावेपि नास-

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

तुनैवअपितुआसमेवानादित्वात् न च त्वं नासीः नामूः अपितुआसीरेव इमेच जनाधिपा नृपानासन्निति न अपितुआसन्नेव मदंशत्वात् तथाअतः
परं इतः उपर्यपि न भविष्यामः न स्थास्यामः इति च नैव अपितु स्थास्यामः एवं जन्ममरणशून्यत्वादशोच्या इत्यर्थः १२ ननु ईश्वरस्य न वजन्मादिशून्य
त्वं सत्यमेव जीवानां तु जन्ममरणे प्रसिद्धे इत्यत्राह देहिन इति देहिनो देहाभिमानिनो जीवस्य यथा अस्मिन् स्थूले देहे कौमाराद्यवस्था देहनिबंधना
एव न तु स्वतः पूर्वावस्थानाशे अवस्थांतरोत्पत्तावपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानात् तथैव एतद्देहनाशे देहांतरप्राप्तिरपि लिंगदेहनिबंधनाने
तु तावदात्मनो नाशः जातमात्रस्य पूर्वसंस्कारेण स्तन्यादौ प्रवृत्तिदर्शनात् अतो धीरो धीमान् तत्र तयोर्देहनाशोत्पत्त्योर्न मुह्यति आत्मैव मृतो जात
श्चेति न मन्यते १३ ननु गतासून् गतासूंश्च नाहं न शोचामि किंतु तद्वियोगादिदुःखभाजं मामेवेति चेन् तत्राह मात्रास्पर्शा इति मीयंते विषया आभिरिति

नत्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः । न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परं १२ देहिनोस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति
१३ मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनो नित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत १४ यं हि न व्यथयंत्येते पुरु
षं पुरुषर्षभ समदुःखसुखं धीरं सोमृतत्वाय कल्पते १५ नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ मात्रा इंद्रियवृत्तयः तासां

स्पर्शाः विषयैः संबंधाः ते शीतोष्णादिप्रदा भवंति ते त्वागमापायित्वादनित्या अस्थिराः अतस्तांस्तितिक्षस्व सहस्व यथा जलातपादिसंपर्का नत
त्कालकृताः स्वभावतः शीतादिप्रयच्छंति एवमिष्टसंयोगवियोगा अपि सुखदुःखादिप्रयच्छंति तेषां चास्थिरत्वात् सहनं तव धीरस्योचितं न तु तन्
निमित्तं हर्षविषादादिपारवश्यमित्यर्थः १४ तत्प्रतीकारप्रयत्नादपि तत्सहनमेवोचितं महाफलत्वादित्याह यं हीति एते मात्रास्पर्शा यं पुरुषं न व्य
थयंति नाभिभवंति समे सुखदुःखे यस्य तं सनैरविक्षिप्यमाणो धर्मज्ञानद्वारा अमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते योग्यो भवति १५ ननु तथापि शीतोष्णादिक
मतिदुःसहं कथं सोढव्यमत्यंत तत्सहने च कदाचिदात्मनाशस्यापि संभवादित्याशंक्य तत्त्वविचारतः सर्वं सोढुं शक्यमित्याशयेनाह नासत इति

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

अनात्मधर्मत्वादविद्यमानस्य शीतोष्णादेरात्मनि भावः सत्तानविद्यते तथासतः सत्स्वभावस्यात्मनः अभावो विनाशो न विद्यते एवमुभयोः सदस
तोरंतो निर्णयो दृष्टः कैस्तत्वदर्शिभिर्वस्तुयाथात्म्यविद्भिः एवंभूतविवेकेन सहस्वेत्यर्थः १६ तत्र सत्स्वभावमविनाशिवस्तुसामान्येनोक्तं विशेषतो
दर्शयति अविनाशीतियेन सर्वमिदमागमापायिधर्मकं देहादिकं ततं साक्षित्वेन व्याप्तं तत्तु आत्मस्वरूपमविनाशि विनाशशून्यं विद्धिजानीहि
तत्र हेतुमाह विनाशमिति १७ आगमापायधर्मकर्म संदर्शयति अंतवंत इति अंतो नाशो विद्यते येषां ते अंतवंतः नित्यस्य सर्वदैकरूपस्य शरी
रिणः शरीरवतः अत एवानाशिनः अप्रमेयस्यापरिच्छिन्नस्यात्मनः इमे सुखदुःखादिधर्मका देहा उक्तास्तत्त्वदर्शिभिः यस्मादेवमात्मनो न विना
शः न च सुखदुःखादिसंबंधः तस्मात्मोहजं शोकं त्यक्त्वा युद्धस्व स्वधर्मं मा त्याक्षीरित्यर्थः १८ तदेवं भीष्मादिमृत्युनिमित्तः शोको निवारितः

उभयोरपि दृष्टोंतस्त्वनयोस्तत्वदर्शिभिः १६ अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततं विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्क
र्तुमर्हति १७ अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः अनाशिनोप्रमेयस्य तस्माद्युद्ध्यस्व भारत १८ य एनं वेत्ति हंतारं य
श्चैनं मन्यते हतं उभौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यते १९ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ॥

यच्चात्मनो हंतृत्वनिमित्तदुःखमुक्तं एतान्न हंतुमिच्छामीत्यादिना तदपि तद्वदेव निर्निमित्तमित्याह य एनमिति य एनमात्मानं हननक्रियायाः
कर्तारं कर्मभूतं च वेत्ति कर्मवत्कर्तृत्वमपि नास्तीत्यर्थः तत्र हेतुः नायमिति १९ न हन्यत इत्येतदेव षड्भावविकारशून्यत्वेन द्रढयति नेति
न जायत इति जन्मप्रतिषेधः न म्रियते वेति विनाशप्रतिषेधः वाशब्दौ चार्थे न चायं भूत्वा उत्पद्य भविता भवति अस्तित्वं भजते किंतु प्रागेव
स्वतः सद्रूप इति जन्मानंतरास्तित्वलक्षणद्वितीयविकारप्रतिषेधः तत्र हेतुः यस्मादजः यो हि जायते स जन्मानंतरमस्तित्वं भजते न तु यः स्वयमे
वास्ति स भूयोपि अन्यदस्तित्वं भजत इत्यर्थः नित्यः सर्वदैकरूप इति वृद्धिप्रतिषेधः शाश्वतः शश्वद्भव इत्यपक्षयप्रतिषेधः पुराण इति विपरिणामप्रति

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

नतुपरिणामतोरूपांतरंप्राप्यनवोभवतीत्यर्थः यद्वानभवितेत्यस्यानुषंगं कृत्वाभूयः अधिकंयथाभवतितथानभवतीतिवृद्धिप्रतिषेधः अजोनित्य
इतिचोभयत्रवृध्यभावेहेतुरित्यपौनरुक्त्यं नदेवंजायते अस्तिवर्द्धतेविपरिणमते ऽपक्षीयते विनश्यतीत्येवंयास्कादिभिर्वेदवादिभिरुक्ताःषड्भावविकारा
निरस्ताःयदर्थमेतेविकारानिरस्ताःतंप्रस्तुतंविनाशाभावमुपसंहरतिनहन्यतेहन्यमानेशरीरेइति २० अतएवहंतृत्वाभावोपिपूर्वोक्तःसिद्धइत्याहवेदेति
नित्यंवृद्धिशून्यमव्ययमपक्षयशून्यमजमविनाशिनंचयोवेदसपुरुषः कंहंतिकथंवाहंति एवंभूतस्यवधेसाधनाभावात् तथास्वयंप्रयोजकोभूत्वाअन्ये
नकंघातयतिकथंवाघातयतिनकथंचिदपीत्यर्थः अनेनमय्यपिप्रयोजकत्वदोषदृष्टिंमाकार्षीरित्युक्तंभवति २१ ननुआत्मनअविनाशेपिनदीयश

अजोनित्यः शाश्वतोयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे २० वेदाविनाशिनंनित्यंयएनमजमव्ययं कथंसपुरुषःपार्थकं
घातयतिहंतिकं २१ वासांसिजीर्णानियथाविहायनवानिगृह्णातिनरोपराणि तथाशरीराणिविहायजीर्णान्यन्यानिसंयातिनवानि
देही २२ नैनंछिंदंतिशस्त्राणिनैनंदहतिपावकः नचैनंक्लेदयंत्यापोनशोषयतिमारुतः २३ अच्छेद्योयमदाह्योयमक्लेद्यो।
शोष्यएवच नित्यःसर्वगतस्थाणुरचलोयंसनातनः २४ अव्यक्तोयमचिंत्योयमविकार्योयमुच्यते॥ शरीरनाशंपर्यालोच्यशोचा

मीतिचेत् तत्राहवासांसीतिकर्मनिबंधनानांनूतनानांदेहानामवश्यंभावित्वात्जीर्णदेहनाशेशोकावकाशइत्यर्थः २२ कथंहंतीत्यनेनोक्तंवधसा
धनाभावंदर्शयन् अविनाशित्वमात्मनः स्फुटीकरोति नैनमिति आपोनैनंक्लेदयंतिमृदुकरणेनशिथिलंनकुर्वंतिमारुतोप्येनंनशोषयतिनिरव
यवत्वात् २३ तत्रहेतुमाह अच्छेद्यइत्यादिसार्धेननिरवयवत्वात् अच्छेद्योयंअक्लेद्यश्चामूर्तत्वात् अदाह्यःद्रवत्वाभावादशोष्यइति इतश्चछेदादियोग्यो
नभवतियतोनित्यःअविनाशीसर्वत्रगतःस्थाणुःस्थिरस्वभावःरूपांतरापत्तिशून्यःअचलःपूर्वरूपापरित्यागीसनातनःअनादिः २४ किंचअव्यक्त
इति अव्यक्तश्चक्षुराद्यविषयःअचिंत्योमनसोप्यविषयःअविकार्यःकर्मेंद्रियाणामपिअगोचरइत्यर्थःउच्यतइतिनित्यत्वादावभियुक्तोक्तिंप्रमाणयति

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

रसोपि रागोपि परं परमात्मानं दृष्ट्वास्य स्थितप्रज्ञस्य सतो निवर्त्तते नश्यतीत्यर्थः यद्वा निराहारस्योपवासपरस्य विषयाः प्रायशो निवर्त्तंते क्षुधासन्तप्तस्य प्रार
स्य शोधापेक्षाभावात् परं तु रसवर्ज्यं रसाप्येक्षा तु न निवर्तत इत्यर्थः ५९ इंद्रियसंयमं विना तु स्थितप्रज्ञता न संभवति अतः साधकावस्थायां तत्र महान् य
त्नः कर्त्तव्य इत्याह यततो हीति द्वाभ्यां यततो मोक्षे प्रयतमानस्यापि विपश्चितो विवेकिनोपि मन इंद्रियाणि प्रसभं बलाद्धरंति यतः प्रमाथीनि प्रमथनशी
लानि क्षोभकानि ६० यस्मादेवं तस्मात् तानीति युक्तो योगी तानि इंद्रियाणि संयम्य मत्परः सन् आसीत् यस्य वशे वशवर्त्तीनि एतेन कथमासीतेति प्रश्न

रसवर्ज्यं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ५९ यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्र
सभं मनः ६० तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६१ ध्याय
तो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोभिजायते ६२ क्रोधाद्भवति संमोहः सं
मोहात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ६३

स्ववशीकृतेंद्रियः सन् आसीतेति उत्तरमुक्तं भवति ६१
वाह्येंद्रियसंयमाभावे दोषमुक्त्वा मनःसंयमाभावे दोषमाह ध्यायत इति द्वाभ्यां गुणबुद्ध्या विषयान् ध्यायतः पुरुषस्य तेषु संगः आसक्तिर्भवति आसक्त्या च
तेषु अधिकः कामो भवति कामाच्च केनचित् प्रतिहतात् क्रोधो भवति ६२ किंच क्रोधादिति क्रोधात् संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावः ततः शास्त्राचार्यो
पदिष्टार्थस्मृतेर्विभ्रमो विचलनं विभ्रंशः ततो बुद्धेश्चेतनाया विनाशः वृक्षादिष्विवाभिभवः ततः प्रणश्यति मृततुल्यो भवति ६३ ॥ रामः ॥ ० ॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ ननु इंद्रियाणां विषयप्रवणस्वभावानां निरोद्धुमशक्यत्वात् अयं दोषो दुष्परिहर इति स्थितप्रज्ञत्वं कथं स्यादित्याशंक्याह रागेति द्वाभ्यां रागद्वेषरहितैर्विग
श्री॰ तदर्पैरिंद्रियैर्विषयांश्चरन् उपभुंजानोपि प्रसादं शांतिं प्राप्नोति रागद्वेषराहित्यमेवाह आत्मनो मनसो वश्यैः विधेयो वशवर्ती आत्मा मनो यस्येति अनेनै
१५ वकथं व्रजेत भुंजीतेत्यस्य चतुर्थप्रश्नस्य स्वाधीनैरिंद्रियैर्विषयानधिगच्छतीत्युत्तरमुक्तं भवति ६४ प्रसादे सतीति किं स्यादित्यत आह प्रसादे सति सर्वदुःखना
शः यावनाशः ततश्च प्रसन्नचेतसो बुद्धिः प्रतितिष्ठतेत्यर्थः ६५ इंद्रियनिग्रहस्य स्थितप्रज्ञतासाधनत्वं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति नास्तीति अयुक्तस्या
वशीकृतेंद्रियस्य नास्ति बुद्धिः शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामात्मविषया बुद्धिः प्रज्ञैव नोत्पद्यते कुतस्तस्याः प्रतिष्ठितावार्त्ता कुत इत्यत आह न चायुक्तस्य भावना

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन् आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ६४ प्रसादे सर्वदुःखानां हानिर
स्योपजायते प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ६५ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना न चाभावयतः शां
तिरशांतस्य कुतः सुखं ६६ इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोनुविधीयते तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ६७

ध्यानं भावनया हि बुद्धेरात्मनि प्रतिष्ठा भवति सा चायुक्तस्य यतो नास्ति न चाभावयतः आत्मध्यानमकुर्वतः शांतिरात्मनि चित्तोपरतिः अशांतस्य
च कुतः सुखं मोक्षानंद इत्यर्थः ६६ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्येत्यत्र हेतुमाह इंद्रियाणामिति इंद्रियाणां अवशीकृतानां स्वैरं विषयेषु चरतां मध्ये यदेवैक
मिंद्रियं मनः अनुविधीयते अवशीकृतं सत् इंद्रियेण सह गच्छति तदेवैकमिंद्रियं अस्य मनसः पुरुषस्य प्रज्ञां बुद्धिं हरति विषयविक्षिप्तां करोति किमुत रामः
वक्तव्यं बहूनि प्रज्ञां हरंतीति यथा प्रमत्तस्य कर्णधारस्य नावं वायुः समुद्रे सर्वतः परिभ्रमयति तद्वत् ६७ १५

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

इंद्रियसंयमस्यस्थितप्रज्ञत्वेसाधनत्वंलक्षणत्वंचोक्तमुपसंहरति तस्माद्यस्येतितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठितेत्यस्यार्थः लक्षणत्वोपसंहारेतस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिताज्ञात
व्याइत्यर्थः महाबाहोइतिसंबोधयन् महति वैरिनिग्रहे समर्थस्यतवात्रापिसामर्थ्यंभवेदितिसूचयति ६८ ननुकस्यचिदपिप्रसुप्तस्येवदर्शनादिव्यापार
शून्यः सर्वात्मनानिगृहीतेंद्रियोलोकेनहिदृश्यते अतोऽसंभावितमिदंलक्षणमित्याशंक्याह यानिशेति सर्वेषांभूतानांयानिशानिशेवनिशाआत्म
निष्ठाआत्माज्ञानलक्षणातावत्तमतीनांतस्यांदर्शनादिव्यवहाराभावात् तस्यामात्मनिष्ठायांसंयमीनिगृहीतेंद्रियोजागर्तिप्रतिबुध्यते यस्यांतुविषय
निष्ठायांभूतानिजाग्रतिप्रतिबुध्यंते सात्मात्मतत्त्वंपश्यतोमुनेर्निशातस्यांदर्शनादिव्यापारलक्षणानास्तीत्यर्थः एतदुक्तंभवति यथादिवांधानामुलूकादी

तस्माद्यस्यमहाबाहोनिगृहीतानिसर्वशः इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ६८ यानिशासर्वभूता
नांतस्यांजागर्तिसंयमी यस्यांजाग्रतिभूतानिसानिशापश्यतोमुनेः ६९ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमा
पःप्रविशंतियद्वत् तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामकामी ७०

नांरात्रावेवदर्शनंनतुदिवसे एवंब्रह्मज्ञ
स्योन्मीलिताक्षस्यापिब्रह्मण्येवदृष्टिर्नतुविषयेषु अतोनासंभावितमिदंलक्षणमिति ६९ ननुविषयेषुदृष्ट्यभावेकथमसौतान् भुंक्तेइत्यपेक्षा १६
यामाह आपूर्यमाणमिति नानानदीभिरापूर्यमाणमपि अचलप्रतिष्ठमनतिक्रांतमर्यादमेवसमुद्रंपुनरपिअन्याआपोयथाप्रविशंति तथाका
माविषयायंमुनिमंतदृष्टिंभोगैरविक्रियमाणमेवप्रारब्धकर्मभिराक्षिप्ताःसंतःप्रविशंतिसशांतिंकैवल्यंप्राप्नोतिनतुकामकामीभोगकामनाशी

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

यस्मादेवं तस्माद्द्वितीयेति प्राप्तान्कामान्विहायत्यक्त्वोपेक्ष्याप्राप्तेषु च निःस्पृहः यतो निरहंकारः अत एव तत्प्रोगसाधनेषु निर्ममः सन्तं न द्वेष्टि भूत्वा यश्चरति
प्रारब्धवशेन भोगान्भुंक्ते यत्र क्वापि गच्छति तथा स शांतिं प्राप्नोति उक्तां ज्ञाननिष्ठां स्तुवन्नुपसंहरति एषेति ब्राह्मी स्थितिर्ब्रह्मज्ञाननिष्ठा एषा एवंविधा एतां
परमेश्वराराधनेन विशुद्धांतःकरणः पुमान्प्राप्य न मुह्यति पुनः संसारमोहं न प्राप्नोति यतः अंतकाले मृत्युसमयेपि अस्यां क्षणमात्रं स्थित्वा ब्रह्मनिर्वाण
मृच्छति प्राप्नोति किं पुनर्वक्तव्यं बाल्यमारभ्य स्थित्वा प्राप्नोतीति ७१ इति श्रीसुबोधिन्यां टीकायां द्वितीयोऽध्यायः २ ॐ शोकपंकनिमग्नं यः शांख्ययोगो
पदेशतः उज्जहारार्जुनं भक्तं स कृष्णः शरणं मम १ एवं तावदशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिना प्रथमं मोक्षसाधनत्वेन देहात्मविवेकबुद्धिरुक्ता नदनंत

विहायकामान्यः सर्वान्पुमांश्चरतिनिःस्पृहः निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति ७१ एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ
नैनां प्राप्य विमुह्यति स्थित्वास्यामंतकालेपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ७२ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्या
यां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगोनाम द्वितीयोऽध्यायः २ अर्जुन उवाच ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते म
ता बुद्धिर्जनार्दन तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव १

रं एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणिवत्यादिना कर्म चोक्तं न
च तयोर्गुणप्रधानभावः स्पष्टं दर्शितः तत्र बुद्धियुक्तस्य स्थितप्रज्ञस्य निष्कामत्वनियतेंद्रियत्वनिरहंकारत्वाद्यभिधानात् एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थेति सप्र
शंसमुपसंहाराच्च बुद्धिकर्मणोर्मध्ये बुद्धेः श्रेष्ठ्यं भगवतोऽभिमतं मत्वा तोऽर्जुन उवाच ज्यायसीति कर्मणः सकाशात् मोक्षांतरंगत्वेन बुद्धिर्ज्यायसी अधि
कतरा श्रेष्ठा चेत्तव संमता तर्हि किमर्थं तस्माद्युध्यस्वेति तस्मादुत्तिष्ठेति च वारंवारं वदन् घोरे हिंसात्मके कर्मणि मां नियोजयसि प्रवर्तयसि १ ॥ ॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

न्तु धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते इत्यादिना कर्मणोऽपि श्रेयस्त्वमुक्तमेवेत्याशंक्याह व्यामिश्रेणेति क्वचित्कर्मप्रशंसा क्वचिज्ज्ञानप्रशंसा इत्येवं
व्यामिश्रेणासंदेहोत्पादकमिव यद्वाक्यं तेन मे बुद्धिं मतिमुभयत्र दोलायितां कुर्वन्मोहयसीव परमकारुणिकस्य तव मोहकत्वं नास्त्येव तथापि त्वद्वाक्यं मम
वमाभाति अतस्तयोर्मध्ये यद्द्वंद्वं तदेकं निश्चित्य वदेति यत् इदमेव श्रेयःसाधनमिति निश्चित्य येनानुष्ठितेन श्रेयो मोक्षमाप्नुयां प्राप्स्यामि तदेवैकं वदे
त्यर्थः २ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच लोकइति अयमर्थः यदि मया परस्परं निरपेक्षं मोक्षसाधनत्वेन कर्मज्ञानयोगरूपं निष्ठाद्वयमुक्तं स्यात् तर्हि तयो
र्द्वयोर्मध्ये यद्द्वंद्वं तदेकं वदेति त्वदीयः प्रश्नः संगच्छेत न तु मया तथोक्तं किंतु द्वाभ्यामेकैव ब्रह्मनिष्ठोक्ता गुणप्रधानभूतयोस्तयोः स्वातंत्र्यानुपपत्तेः एक

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयां २ श्रीभगवानुवाच लोके
ऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनां ३ ॥ रामः ॥०॥

स्यैव तु प्रकारभेदमात्रमुक्तमधिकारभेदेनेति अस्मिन् शुद्धांतःकरणतया द्विविधे लोके अधिकारिजने द्वे विधे प्रकारौ यस्याः सा द्विविधा निष्ठा मोक्ष
परता पुरा पूर्वाध्याये मया सर्वज्ञेन प्रोक्ता साक्षमेवोक्ता प्रकारद्वयमेव दर्शयति सांख्यानां शुद्धांतःकरणानां ज्ञानभूमिकामारूढानां ज्ञानपरिपा
कार्थं ज्ञानयोगेन ध्यानादिना निष्ठा ब्रह्म परलोका तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्पर इत्यादिना सांख्यभूमिकामारुरुक्षूणां त्वंतःकरणशु
द्धिद्वारा तदारोहार्थं तदुपायभूत कर्मयोगाधिकारिणां योगिनां कर्मयोगेन निष्ठोक्ता धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते इत्यादिना अत एव
वचित्तशुद्ध्यशुद्धिरूपावस्थाभेदेनैव द्विविधापि निष्ठोक्ता एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृण्विति ३

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ अतः सम्यक्चित्तशुद्ध्याज्ञानोत्पत्तिपर्यंतं वर्णाश्रमोचितानि कर्माणि कर्त्तव्यानि अन्यथा चित्तशुद्ध्यभावेन ज्ञानानुत्पत्तेरित्याह नकर्मणामिति नकर्मणामनारं
त्री॰ भात् अननुष्ठानात् नैष्कर्म्यं ज्ञानं नाश्नुते न प्राप्नोति ननु च एतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्संतः प्रव्रजंतीति संन्यासस्य मोक्षांगत्वमितिश्रुतेः संन्यासादेव
१७ मोक्षो भविष्यतीति किं कर्मभिरित्याशंक्योक्तं न च चित्तशुद्धिं विना कृतात् संन्यसनादेव ज्ञानशून्यात् सिद्धिं मोक्षं न समधिगच्छति न प्राप्नोति ४ कर्म
णा च संन्यासस्तेषु अनाशक्तिमात्रं न तु स्वरूपेणाशक्यत्वादित्याह नहीति जातु कस्यांचिदवस्थायां क्षणमात्रमपि कश्चिदपि ज्ञानी वा अकर्मकृत् क
र्माण्यकुर्वाणो न तिष्ठति तत्र हेतुः प्रकृतिजैः स्वभावप्रभवैः रागद्वेषादिभिर्गुणैः सर्वोपि जनः कर्म कार्यते कर्मणि प्रवर्त्यते अवशः अस्वतंत्रः सन् ५

नकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यंपुरुषोश्नुते नचसंन्यसनादेवसिद्धिंसमधिगच्छति ४ नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठ-
त्यकर्मकृत् कार्यतेह्यवशःकर्मसर्वैःप्रकृतिजैर्गुणैः ५ कर्मेन्द्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन् इंद्रियार्था-
न्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यते ६ यस्त्विंद्रियाणिमनसानियम्यारभतेर्जुन कर्मेन्द्रियैःकर्मयोगमसक्तःसविशि-
ष्यते

अतः अज्ञं कर्मत्यागिनं निंदति कर्मेंद्रियाणीति वाक्पाण्यादीनि कर्मेन्द्रियाण्यपि निगृह्य यो मनसा भगवद्ध्यानछलेन इंद्रियार्थान् वि
षयान् स्मरन्नास्ते अविशुद्धतया मनसा आत्मनि स्थैर्याभावात् स मिथ्याचारः कपटाचारो दांभिक उच्यते इत्यर्थः ६ एतद्विपरीतः कर्मकर्त्ता श्रेष्ठ इत्या
ह यस्त्विति यस्तु ज्ञानेंद्रियाणि मनसा नियम्य ईश्वरप्रवणानि कृत्वा कर्मेंद्रियैः कर्मरूपं योगमुपायमारभते अनुतिष्ठति असक्तः फलाभिलाषरहितः राम:
सविशिष्यते विशिष्टो भवति चित्तशुद्ध्या ज्ञानवान् भवतीत्यर्थः ७ १७

श्री २

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

यस्मादेवं तस्मात् नियतमिति नियतं नित्यं कर्म संध्योपासनादि कुरु हि यस्मात् अकर्मणः अकरणात् सकाशात् कर्म ज्यायः अधिकतरं अन्यथा अकर्म
णः सर्वकर्मशून्यस्य तव शरीरनिर्वाहोऽपि न प्रसिद्ध्येत् न भवेत् ८ सांख्यास्तु सर्वमपि कर्म बंधकत्वान्न कार्यमित्याहुः तन्निराकुर्वन्नित्याह यज्ञार्थादिति य
ज्ञोऽत्र विष्णुः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः तदाराधनार्थात्कर्मणोऽन्यत्र तदेकं विनायं लोकः कर्मबंधनः कर्मभिर्बध्यते न त्वीश्वराराधनार्थेनेति अतस्तदर्थं
विष्णुप्रीत्यर्थं मुक्तसंगो निष्कामः सन् कर्म सम्यक् आचर ९ प्रजापतिवचनादपि कर्मकर्तैव विशिष्ट इत्याह सहयज्ञा इति चतुर्भिः यज्ञेन सह वर्तन्त
इति सहयज्ञाः यज्ञाधिकृताः ब्राह्मणाद्याः प्रजाः पुरा सर्गादौ सृष्ट्वा ब्राह्मणान् ब्रह्मेदमुवाच अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसूयध्वं प्रसवो हि वृद्धिः उत्तरो

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ८ यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोको
यं कर्मबंधनः तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ९ सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः अनेन प्रसवि
ष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् १० देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ११

त्तराभिवृद्धिं लभध्वमित्यर्थः तत्र हेतुः एष यज्ञो वोऽस्माकं इष्टकामधुक् इष्टान् कामान् दोग्धीति तथाभीष्टभोगप्रदोऽस्त्वित्यर्थः अत्र च यज्ञग्रहणमाव
श्यककर्मोपलक्षणार्थं काम्यकर्मप्रशंसा तु प्रकरणे संगतापि सामान्येनाकर्मणः कर्म श्रेष्ठमित्यदोषः १० कथमिष्टकामदोग्धा यज्ञो भवेदि
त्यत आह देवानिति अनेन यज्ञेन यूयं देवान् भावयत हविर्भागैः संवर्द्धयत ते च देवा युष्माकं वृष्ट्यादिभिः संवर्द्धयन्तु एवमन्योन्यं संवर्द्धयन्तो
देवाश्च यूयं च परस्परं श्रेयः अभीष्टमर्थं प्राप्स्यथ ११

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

स्तेन एव सः चौरवत्पकर्मकारी दोषमाह इष्टानिति यज्ञैर्भाविताः संतो देवा वृष्ट्यादिद्वारेणान्नादीन् भोगान्दास्यंति हि अतो देवैर्दत्तान् अन्नादीन्
एभ्यो देवेभ्यः पंचयज्ञादिभिरदत्वा यो भुंक्ते स तु चौर एव ज्ञेयः १२ अतश्च यजनमेव श्रेष्ठानेनेत्याह यज्ञशिष्टेति वैश्वदेवादिपञ्चान्नावशिष्टं ये अश्नंति
ते पंचसूनाकृतैः सर्वैः किल्बिषैर्मुच्यंते पंचसूनाः स्मृताश्चोक्ताः कंडनी पेषणी चुल्ली उदकुंभी च मार्जनी यं च सूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विंदति ये
त्वात्मनो भोजनार्थमेव पचंति न तु वैश्वदेवाद्यर्थं ते पापा दुराचारा अघमेव भुंजते १३ जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपि कर्म कर्तव्यमित्याह अन्नादिति
त्रिभिः अन्नाद्भुक्ताच्छोणितरेतःपरिणताद्भूतानि उत्पद्यंते अन्नस्य च संभवः पर्जन्याद्वृष्टेः स च पर्जन्यो यज्ञाद्भवति स च यज्ञः कर्मसमुद्भवः कर्मणा

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः १२ यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मु
च्यंते सर्वकिल्बिषैः भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात् १३ अन्नाद्भवंति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः १४ कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवं तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं
यज्ञे प्रतिष्ठितं १५

यजमानादिव्यापारेण संपद्यक् निष्पद्यते इत्यर्थः अग्नौ प्रास्ता हुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं
ततः प्रजा इत्यादिस्मृतेः १४ तच्च कर्मेति तच्च कर्म यजमानादिव्यापाररूपं ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदस्तस्मात्प्रवृत्तं जानीहि तच्च ब्रह्म वेदाख्यमक्षरात् परं
ब्रह्मणः समुद्भूतं विद्धि अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति श्रुतेः अतश्च अक्षरादेव यज्ञप्रवृत्तेः अतस्तत्साभिप्रेतो यज्ञः
तस्मात्सर्वगतमपि अक्षरं ब्रह्म नित्यं सर्वदा यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञेनोपायभूतेन प्राप्यत इति यज्ञप्रतिष्ठितमुच्यते उद्यमस्थाः सदा लक्ष्मीरितिवत् यद्वा यस्मा
ज्जगच्चक्रमूलं कर्म तस्मात् सर्वगतं मंत्रार्थवादैः सर्वेषु सिद्धार्थप्रतिपादकेषु भूतार्थवादव्याख्यानादिषु गतं स्थितमपि वेदाख्यं ब्रह्म सर्वदा यज्ञे तात्पर्येण

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

यस्मादेवं परमेश्वरेणैव लोकानां पुरुषार्थसिद्ध्ये कर्मादिचक्रं प्रवर्तितं तस्मात्तदकुर्वतो व्यर्थैव जीवितमित्याह एवमिति परमेश्वरवाक्यभूतात् वेदाख्याद्ब्र
ह्मणः पुरुषाणां कर्मणि प्रवृत्तिः ततः कर्मनिष्पत्तिः ततः पर्जन्यस्ततोऽन्नं ततो भूतानि भूतानां च पुनस्तथैव कर्मप्रवृत्तिरित्येवं प्रवर्तितं चक्रं यो नानुवर्तयति
नानुतिष्ठति स अघायुः अघं पापरूपमायुर्यस्य स इंद्रियैर्विषयेष्वेवारमति न त्वीश्वराराधनार्थे कर्मणि अतो मोघं व्यर्थं स जीवति १६ तदेवं न कर्मणाम
नारंभान्नैष्कर्म्यमित्यादिना अज्ञस्यान्तःकरणशुद्ध्यर्थं कर्मयोगमुक्त्वा ज्ञानिनः कर्मानुपयोगमाह यस्त्विति द्वाभ्यां आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य ततश्चात्मन्ये
व तृप्तः स्वानंदानुभवेन निर्वृतः अत एवात्मन्येव संतुष्टो भोगापेक्षारहितो यस्तस्य कर्तव्यं नास्ति १७ तत्र हेतुमाह नैवेति कृतेन कर्मणा न तस्यार्थः पुण्यं नैवा

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति १६ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च

मानवः आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते १७ नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन न चास्य सर्वभूते

षु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः १८

स्ति न चाकृतेन कोऽपि प्रत्यवायोऽस्ति निरहंकारत्वेन विधिनिषेधातीतत्वात् तथापि तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनु
ष्या विद्युरिति श्रुतेः मोक्षे देवकृतविघ्नसंभवात् तत्परिहारार्थं कर्मभिर्देवाः सेव्या इत्याशंक्योक्तं न चेति सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु कश्चिदपि अर्थव्य
पाश्रयः आश्रयः एव व्यपाश्रयः अर्थे मोक्षे आश्रयणीयोऽस्य नास्तीत्यर्थः विघ्नाभावस्य श्रुत्यैवोक्तत्वात् तथा च श्रुतिः तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते आ
त्मा ह्येषां स भवतीति हनेत्यव्ययमप्यर्थे देवा अपि तस्यात्मत्वं च तस्य अभूत्यै ब्रह्मताप्रतिबंधाय न ईशते न शक्नुवंतीति श्रुतेरर्थः देवकृतास्तु विघ्नाः सम्यक्
ज्ञानोत्पत्तेः प्रागेव यदेतद्ब्रह्म मनुष्या विद्युस्तदेषां देवानां न प्रियमिति ब्रह्मज्ञानस्यैवाप्रियत्वोक्त्या तत्रैव विघ्नकर्तृत्वस्य सूचितत्वात् १८ ॥ रामः ॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ यस्मादेवंभूतस्य ज्ञानिन एव कर्मानुपयोगो नान्यस्य तस्मात्त्वं कर्म कुर्वित्याह तस्मादिति असक्तः फलसंगरहितः सन् कार्यमवश्यं कर्तव्यतयोदितं नित्यनैमित्ति
श्री॰ कं कर्म सम्यगाचर हि यस्मादसक्तः कर्माचरन्पुरुषः परं मोक्षं चित्तशुद्धिज्ञानद्वारा प्राप्नोति १९ अत्र सदाचारं प्रमाणयति कर्मणैवेति कर्मणैव शुद्धस
१९ त्त्वाः सन्तः संसिद्धिं सम्यग्ज्ञानं प्राप्ता इत्यर्थः यद्यपि त्वं सम्यक्ज्ञानिनमेवात्मानं मन्यसे तथापि कर्माचरणं भद्रमेवेत्याह लोकसंग्रहमिति लोकस्य संग्रहं
स्वधर्मे प्रवर्तनं मया कर्मणि कृते जनः सर्वोपि करिष्यति अन्यथा ज्ञानिदृष्टान्तेनाज्ञः कर्म त्यजन्पतेदित्येवं लोकरक्षणमपि तावत्प्रयोजनं संपश्य

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः १९ कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता
जनकादयः लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि २० यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः स यत्प्रमाणं कुरु
ते लोकस्तदनुवर्तते २१ न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि २२ य
दि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः २३

न् कर्म कर्तुमेवार्हसि न तु त्यक्तुमित्यर्थः २०
कर्मकरणे लोकसंग्रहो यथा स्यात् तथाह यद्यदिति इतरः प्राकृतो जनोपि तत्तदेवाचरति स श्रेष्ठो जनः कर्मशास्त्रं प्रवृत्तिपरं निवृत्तिपरं वा प्र
माणं मन्यते तदेव लोकोप्यनुसरति २१ अत्र चाहमेव दृष्टान्त इत्याह २१ न मे इति त्रिभिः हे पार्थ मे कर्तव्यं नास्ति यतस्त्रिष्वपि लोकेषु अप्राप्तं सत्
प्राप्यं नास्ति तथापि कर्मणि वर्ते एव कर्म करोमीत्यर्थः २२ अकरणे लोकस्य नाशं दर्शयति यदीति जातु कदाचिदतन्द्रितोऽनलसः सन् यदि कर्मणि राम:
न वर्तेयं कर्म नानुतिष्ठेयं तर्हि मम वर्त्म मार्गं मनुष्या अनुवर्तन्तेऽनुवर्तेरन्नित्यर्थः २३ ॥ १९

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

ततः किमत आह उत्सीदेयुरिति उत्सीदेयुः कर्मलोपेन नश्येयुः ततश्च वर्णसंकरो भवेत् तस्याप्यहमेव कर्त्ता स्यां भवेयमेवमेव प्रजा उपहन्यां मलिनीकुर्य्यां
२४ तस्मादात्मविदापि लोकसंग्रहार्थं कृपया कर्म कार्यमित्युपसंहरति सक्ता इति कर्मणि सक्ता अभिनिविष्टाः संतः अज्ञा यथा कर्म कुर्वंति अ
सक्तः सन् विद्वानपि तथैव कुर्यात् लोकसंग्रहं कर्तुमिच्छुः २५ ननु कृपया तत्त्वज्ञानमेवोपदेष्टुं युक्तं नेत्याह न बुद्धीति अज्ञानामत एव कर्मसंगिनां क
र्मासक्तानां अकर्त्रात्मोपदेशेन बुद्धेर्भेदमन्यथात्वं न जनयेत् कर्मणः सकाशात् बुद्धिचालनं न कुर्य्यात् अपि तु जोषयेत् सेवयेत् अज्ञान् कर्माणि
कारयेदित्यर्थः कथं युक्तोऽवहितो भूत्वा स्वयमाचरन् बुद्धिचालने कृते सति कर्मसु श्रद्धानिवृत्तेः ज्ञानस्य चानुत्पत्तेः तेषामुभयभ्रंशः स्यादिति भावः

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्य्यां कर्म चेदहं संकरस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः २४ सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो य
था कुर्वंति भारत कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहं २५ न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनां जोषये
त्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् २६ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः अहंकारविमूढात्मा कर्त्ता
हमिति मन्यते २७ तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः गुणा गुणेषु वर्त्तंत इति मत्वा न सज्जते २८ ॥ ॥

२६ ननु विदुषापि चेत्कर्म कर्त्तव्यं तर्हि विद्वदविदुषोः को विशेष इत्याशंक्योभयोर्विशेषं दर्शयति प्रकृतेरिति द्वाभ्यां प्रकृतेर्गुणैः कार्यैरिंद्रियैः सर्व
प्रकारेण क्रियमाणानि यानि कर्माणि तान्यहं कर्त्ता करोमीति मन्यते अत्र हेतुः अहंकारेणेंद्रियादिष्वात्माध्यासेन विमूढ आत्मा बुद्धिर्यस्य सः २७
विद्वांस्तु तथा न मन्यत इत्याह तत्त्वविदिति नाहं गुणात्मक इति गुणेभ्य आत्मनो विभागः न मे कर्माणीति कर्मभ्योऽप्यात्मनो विभागस्तयोर्गुणकर्म
विभागयोर्यस्तत्त्वं वेत्ति स तु न सज्जते कर्तृत्वाभिनिवेशं न करोतीति तत्र हेतुः गुणा इंद्रियाणि गुणेषु विषयेषु वर्त्तंते नाहमिति मत्वा २८ २८

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰
श्री॰
२०

न बुद्धिभेदं जनयेदित्युक्तमर्थमुपसंहरति प्रकृतेरिति ये प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिः संमूढाः संतो गुणेष्विंद्रियादिषु तत्कर्मसु च सज्जंते तेनान् अकृत्स्नविदो मंदमतीन् कृत्स्नवित् सर्वज्ञो न विचालयेत् २९ तदेवं तत्त्वविदापि कर्म कर्तव्यं त्वं तु नाद्यापि तत्त्ववित् अतः कर्मैव कुर्वित्याह मयि सर्वाणीति सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य समर्प्य अध्यात्मचेतसा अंतर्याम्यधीनोहं करोमीति दृष्ट्या निराशीर्निष्कामः अत एव मत्फलसाधनं मदर्थमिदं कर्मेति एवं ममताशून्यश्च भूत्वा विगतज्वरस्त्यक्तशोकश्च भूत्वा युध्यस्व ३० एवं कर्मानुष्ठाने गुणमाह ये म इति मद्वाक्ये श्रद्धावंतः अनसूयंतः दुःखात्मके कर्मणि मां प्रवर्तयतीति दोषदृष्टिमकुर्वंतश्च ये मदीयमिदं मतमनुतिष्ठंति तेऽपि शनैरेव सम्यक्ज्ञानिवत् कर्मभिर्मुच्यंते ३१ विपक्षे दो

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जंते गुणकर्मसु तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् २९ मयि सर्वाणि कर्माणि [illegible]
संन्यस्याध्यात्मचेतसा निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ३० ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः श्र
द्धावंतोऽनसूयंतो मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः ३१ ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतं सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि न
ष्टानचेतसः ३२ सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ३३ ॥०

षमाह ये त्वेतदिति ये तु मे मतमीश्वरार्थं कर्म कर्तव्यमित्यनुशासनं अभ्यसूयंतो द्विषंतः येनानुतिष्ठंति तान् अचेतसो विवेकशून्यान् अत एव सर्वस्मिन् कर्मणि ब्रह्मविषये यत् ज्ञानं तत्र मूढान् नष्टान्विद्धि ३२ ननु तर्हि महाफलत्वादिंद्रियाणि निगृह्य निष्कामाः सन्तः सर्वेऽपि स्वधर्ममेव किं नानुतिष्ठंति तत्राह सदृशमिति प्रकृतिः प्राचीनकर्मसंस्काराधीनस्वभावः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः स्वभावस्य सदृशमनुरूपमेव गुणदोषज्ञानवानपि चेष्टते किं पुनर्वक्तव्यं अज्ञश्चेष्टत इति यस्मात् भूतानि सर्वेऽपि प्राणिनः प्रकृतिं यांति अनुवर्तंते एवं सति इंद्रियनिग्रहः किं करिष्यति प्रकृतेर्बलिष्ठ

राम:
२०

CC-0.Jangamwadi Math Collection, Digitized by eGangotri

नन्वेवं प्रकृत्यधीनैव चेत् पुरुषस्य प्रवृत्तिः तर्हि विधिनिषेधवैयर्थ्यं प्राप्तं इत्याशंक्याह इंद्रियस्येति इंद्रियस्येंद्रियस्य इति वीप्सया प्रत्येकं सर्वेषामिंद्रियाणामित्यु
क्तं भवति अर्थे स्वस्वविषये अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषः इत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यंभाविनौ अतश्च तदनुरूपा प्रवृत्तिरिति भूतानां प्रकृतिः त
थापि तयोर्वशं वशवर्त्ती न भवेदिति शास्त्रेण नियम्यते हि यस्मात् अस्य मुमुक्षोस्तौ रागद्वेषौ परिपंथिनौ प्रतिपक्षौ अयं भावः विषयस्मरणादिना राग
द्वेषौ उत्पाद्य अनवहितं पुरुषं अनर्थेपि गंभीरस्रोतःपातवत् प्रकृतिर्बलात् प्रवर्त्तयति शास्त्रं तु ततः प्रागेव विषयेषु रागद्वेषप्रतिबंधके परमेश्वरभजना
दौ प्रवर्त्तयति ततश्च गंभीरस्रोतःपातात् पूर्वमेव नावमाश्रित इव नानर्थान् आप्नुवंति सर्वथा रागद्वेषौ त्याज्याविति भावः ३४ तदेवं स्वाभाविकीं प्रवृ

इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ३४ श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः प
रधर्मात्स्वनुष्ठितात् स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ३५ अर्जुन उवाच अथ केन प्रयुक्तोयं पापं चरति पूरु
षः अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ३६

व्यमित्युक्तं तर्हि स्वधर्मस्य युद्धादेर्दुःख
दिसदृशीं प्रकृतिं त्यक्त्वा स्वधर्मे प्रवर्त्तित
रूपस्य यथावत्कर्त्तुमशक्यत्वात् परधर्मस्य चाहिंसादेः सुकरत्वात् धर्मत्वाविशेषाच्च तत्र प्रवर्त्तितुमिच्छंतं प्रत्याह श्रेयानिति किंचिदंगविहीनोपि
स्वधर्मः श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वनुष्ठितात् सकलांगसंपूर्त्या कृतादपि परधर्मात् सकाशात् तत्र हेतुः स्वधर्मे युद्धादौ प्रवर्त्तमानस्य निधनं मरणमपि श्रे
यः स्वर्गादिप्रापकत्वात् परधर्मस्तु परस्य भयावहः निषिद्धत्वेन नरकप्रापकत्वात् ३५ तयोर्न वशमागच्छेदित्युक्तं तदेतदशक्यं मन्वानो अर्जुन उवाच
अथ केनेति वृष्णिवंशे अवतीर्णो वार्ष्णेय तस्यामंत्रणं हे वार्ष्णेय अनर्थरूपं पापं कर्त्तुमनिच्छन्नपि केन प्रयुक्तः प्रेरितः अयं पुरुषः पापं चरति कामक्रोधौ
विवेकबलेन निरुंधतोपि पुरुषस्य पुनः पापप्रवृत्तिदर्शनात् अन्योपि तयोर्मूलभूतः कश्चित्प्रवर्त्तको भवेदिति संभावनायां प्रश्नः अर्जुनस्य ३६ ॥१०

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच काम इति यस्त्वया पृष्टो हेतुः एष काम एव ननु क्रोधोपि पृथगुक्तः इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे इति सत्यं न ततः पृथक् किंतु क्रोधोप्येष
एव काम एव हि केनचित्प्रतिहतः क्रोधात्मना परिणमते अतः पूर्वं पृथगुक्तोपि क्रोधः कामज एव क्रोधजय इत्यभिप्रायेण कामेनैकीकृत्योच्यते
रजोगुणात्समुद्भवतीति तथानेन सत्ववृद्ध्या रजसि क्षयं नीते सति कामोपि क्षीयते इति सूचितं एनं काममिह मोक्षमार्गे वैरिणं विद्धि अयं च वक्ष्यमाण
क्रमेण हंतव्य एव यतो नासौ दानेन संधातुं शक्यत इत्याह महाशनः महदशनं यस्य दुष्पूर इत्यर्थः न च साम्ना संधातुं शक्यः यतो महापाप्मात्युग्रः यथा
पाठांतरं कामक्रोधमयो घोरः स्तंभहर्षसमुद्भवः अहंकारोभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः हर्षं भवत्यत्येष शोकमस्य ददाति च भयं चास्य करोत्येव
नरं

श्रीभगवानुवाच काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ३७ धूमे
नाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतं ३८ आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नि
त्यवैरिणा कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ३९

मोहयंस्तु मुहुर्मुहुः स एष कलुषश्छि द्रपेक्षी क्षुद्रो धनंजय रजःप्रवृत्तो मोहात्मा
मानुषाणामुपद्रवः कामस्यैव वैरित्वं दर्शयति धूमेनेति यथा धूमेन सहजेन वह्निराव्रियते आच्छाद्यते यथा वादर्शो मलेनागंतुकेन यथा उल्बेन
गर्भवेष्टनचर्मणा गर्भः सर्वतो निरुद्ध्यावृतः तथा प्रकारत्रयेणापि तेन कामेनावृतमिदं ३८ इदंशब्दनिर्दिष्टं दर्शयन् कामस्य वैरित्वं स्फुटयति आवृ
तमिति इदं विवेकज्ञानं एतेनावृतं अज्ञस्य खलु भोगसमये कामः सुखहेतुरेव परिणामे तु वैरित्वं प्रतिपद्यते ज्ञानिनः पुनस्तत्कालेप्यनर्थानुसंधाना
त् दुःखहेतुरेवेति नित्यवैरिणेत्युक्तं किंतु विषयैः पूर्यमाणोपि यो दुःपूरः आपूर्यमाणस्तु शोकसंतापहेतुत्वात् अनलतुल्यः अनेन सर्वानपि नित्यावै

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

दुर्जयत्वात्तस्याधिष्ठानं कथयन् जयोपायमाह इंद्रियाणीति श्रूयमाणैर्विषयैः श्रवणदर्शनादिभिः संकल्पेनाध्यवसायेन च कामस्याविर्भावात् इंद्रियाणि मनश्च बुद्धिश्चास्याधिष्ठानमुच्यते एतैरिंद्रियादिभिर्दर्शनादिव्यापारवद्भिराश्रयभूतैर्विवेकज्ञानमावृत्य देहिनं विमोहयति ४० यस्मादेवं तस्मादिति त्वमादौ विमोहात् पूर्वमेवेन्द्रियाणि मनोबुद्धिं च नियम्य पापरूपमेनं कामं हि स्फुटं प्रजहिहि घातय यद्वा प्रजहि परित्यज ज्ञानमात्मविषयं विज्ञानं शास्त्रीयं तयोर्नाशनं यद्वा ज्ञानं शास्त्रजन्यं शास्त्राचार्योपदेशजं विज्ञानं निदिध्यासनं विज्ञायप्रज्ञां कुर्वीतेति श्रुतेः ४१ यत्र चित्तप्रणिधानेन इंद्रियाणि नियंतुं शक्यंते तदात्मस्वरूपं देहादिभ्यो विविच्य दर्शयति इंद्रियाणीति इंद्रियाणि देहादिभ्यो ग्राह्येभ्यः पराणि श्रेष्ठान्याहुः सूक्ष्मत्वात्प्रकाशकत्वाच्च अत एव तत

इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनं ४० तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनं ४१ इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ४२ एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदं ४३

प्रवर्तकत्वात्

योऽद्युक्तं भवति इंद्रियेभ्यश्च संकल्पात्मकं मनः परं तत्प्रवर्तकत्वात् मनसस्तु बुद्धिर्निश्चयात्मिका परा निश्चयपूर्वकत्वात् संकल्पस्य यस्तु बुद्धेः परतस्तत्साक्षित्वेनावस्थितः सर्वांतरः स आत्मा परः विमोहयति देहिनमिति देहिशब्दोक्त आत्मा स इति परामृश्यते ४२ उपसंहरति एवमिति बुद्धेरेव विषयेन्द्रियादिजन्याः कामादिविक्रियाः आत्मा तु निर्विकारस्तत्साक्षीत्येवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्वा आत्मनैवं भूतनिश्चयात्मिकया बुद्ध्यात्मानं मनः संस्तभ्य निश्चलं कृत्वा कामरूपं शत्रुं जहि मारय दुरासदं दुःखेनासादनीयं दुर्विज्ञेयगतिमित्यर्थः स्वधर्मेणाराधिताद्भगवतो मुक्तिमिताद्बुधाः तत्कथं ४३ ४३ ॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

इति श्रीसुबोधिन्यां टीकायां तृतीयोऽध्यायः ३ एवं तावदध्यायद्वयेन कर्मयोगोपायो ज्ञानयोगो मोक्षसाधनत्वेनोक्तः तमेव ब्रह्मार्पणादिगुणविधानेन तत्त्वंप
दार्थविवेकादिना च प्रपंचयिष्यन् प्रथमं तावत्परंपराप्राप्तत्वेन स्तुवन् श्रीभगवानुवाच इममिति त्रिभिः अव्ययफलत्वादव्ययं इमं योगं पुराहं विव
स्वते आदित्याय कथितवान् स च स्वपुत्राय मनवे प्राह स च मनुः स्वपुत्राय इक्ष्वाकवेऽब्रवीत् १ एवमिति राजानश्च ते ऋषय
श्चेति राजर्षयो निमिप्रमुखाः स्वपित्रादिभि रिक्ष्वाकुप्रमुखैः प्रोक्तमिमं योगं विदुर्जानंति अद्यतनानामज्ञाने कारणमाह हे परंतप शत्रुतापन

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ३ श्री
भगवानुवाच इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययं विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् १ एवं परंपराप्रा
प्तमिमं राजर्षयो विदुः स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप २ स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः भक्तोऽसि मे
सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमं ३ अर्जुन उवाच अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः कथमेतद्विजानीयां त्वमा
दौ प्रोक्तवानिति ४

स योगः कालवशादिह लोके नष्टो विच्छिन्नः स एवेति स एवायं यो गोऽद्य विच्छिन्ने संप्रदाये सति पुनश्च मया ते तुभ्यमुक्तः यत
स्त्वं मम भक्तोऽसि सखा च अन्यस्मै मया नोच्यते हि यस्मादिदमुत्तमं रहस्यं ३ भगवतो विवस्वंतं प्रति योगोपदेशासंभवं पश्यन्नर्जुन उवाच अपरमर्वा
चीनं तव जन्म परं प्राक्कालीनं विवस्वतो जन्म तस्मात्तवाधुनिकत्वाच्चिरंतनाय विवस्वते त्वमादौ योगं प्रोक्तवानिति एतत्कथमहं विजानीयां ज्ञातुं शक्नुयामि

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

इति श्रुत्वंतमर्जुनं रूपांतरेणोपदिष्टवानित्यभिप्रायेणोत्तरं श्रीभगवानुवाच बहूनीति मम बहूनि जन्मानि नव च व्यतीतानि सर्वाण्यहं वेद जानामि अलुप्तविद्याशक्तित्वात् त्वं तु न जानासि अविद्यावृतत्वात् ५ ननु अनादेस्तव कुतो जन्म अविनाशिनश्च कथं पुनः पुनर्जन्म येन बहूनि व्यतीतानीत्युच्यते ईश्वरस्य च तव पापपुण्यविहीनस्य कथं जीववज्जन्मेत्यत आह अजोपीति सत्यमेवं तथापि अजोपि सन् अहं तथाऽव्ययात्मापि अनश्वरस्वभावोपि सन् तथा ईश्वरोपि कर्मपारतंत्र्यरहितोपि सन् स्वमायया संभवामि सम्यक् अप्रच्युतज्ञानबलवीर्यादिशक्त्यैव भवामि ननु तथापि षोडशकलात्मकलिंगशून्यस्य तव कुतो जन्मेत्यत उक्तं स्वां शुद्धसत्वात्मिकां प्रकृतिमधिष्ठाय स्वीकृत्य विशुद्धोर्जितसत्वमूर्त्या स्वेच्छयाऽवतरामीत्यर्थः

श्रीभगवानुवाच बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ५ अजोपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन् प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ६ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं ७ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ८

६ कदा संभवसीत्यपेक्षायामाह यदा यदेति ग्लानिर्हानिः अभ्युत्थानमाधिक्यं ७ किमर्थमित्यपेक्षायामाह परित्राणायेति साधूनां स्वधर्मवर्तिनां रक्षणाय दुष्टं कर्म कुर्वंतीति दुष्कृतः तेषां वधाय च एवं धर्मस्य संस्थापनार्थाय साधुरक्षणेन दुष्टवधेन च धर्मं स्थिरीकर्तुं युगे युगे तत्तदवसरे संभवामीत्यर्थः न चैवं दुष्टानिग्रहं कुर्वतोपि मम नैर्घृण्यं शंकनीयं यथा चाहुः लालने ताडने मातुर्नाकारुण्यं यथार्भके तद्वदेव महेशस्य नियंतुर्गुणदोषयोरिति ८

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

एवंविधानामीश्वरजन्मकर्मणां ज्ञाने फलमाह जन्मकर्मेति मे जन्म स्वेच्छाकृतं कर्म च धर्मपालनरूपं दिव्यमलौकिकं तत्वतः परानुग्रहार्थमेवेति यो वेत्ति स देहाभिमानं त्यक्त्वा पुनर्जन्म नैति न प्राप्नोति किंतु मामेव प्राप्नोति ९ कथं जन्मकर्मज्ञानेन त्वत्प्राप्तिः स्यादित्यत्राह वीतरागेति अहं शुद्धसत्वावतारैर्धर्मपालनं करोमीति मदीयं परमकारुणिकत्वं ज्ञात्वा वीता विगता रागभयक्रोधा येभ्यस्ते विक्षेपाभावात् मन्मया मदेकचित्ता भूत्वा मामेवोपाश्रिताः संतो मत्प्रसादलब्धं यदात्मज्ञानं च तत्पश्चात्तत्परिपालके हेतुः स्वधर्मः तयोर्द्वंद्वैकवद्भावः तेन ज्ञानतपसा पूताः शुद्धाः संतः निरस्ताज्ञानतत्कार्यमलाः मद्भावं मत्सायुज्यं प्राप्ता बहवः न त्वधुनैव प्रवृत्तोऽयं मद्भक्तिमार्ग इत्यर्थः तदेवं नान्यहं वेद सर्वाणीत्यादिना विद्याविद्योपाधिभ्यां तत्वंपदार्थौ वीश्वरजी

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्वतः त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ९ वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपा
श्रिताः बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः १० ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहं मम वर्त्मानुवर्तंते मनुष्याः
पार्थ सर्वशः ११

वौ मदर्थेश्वरस्य चाविद्याभावेन नित्यशुद्धत्वात्तज्जीवस्य चेश्वरप्रसादलब्धज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेः शुद्धस्य सतश्चिद्रूपेण तदैक्यमुक्तमिति द्रष्टव्यं १० ननु तर्हि किं त्वय्यपि वैषम्यमस्ति यस्मादेवं त्वदेकशरणानामेवात्मभावं ददासि नान्येषां सकामानामित्यत आह ये यथेति यथा येन प्रकारेण सकामतया निष्कामतया वा ये मां भजंति तानहं तथैव तदपेक्षितफलदानेन भजामि अनुगृह्णामि न तु ये सकामा मां विहाय इंद्रादीनेव भजंतीति तानहमुपेक्ष इति मंतव्यं यतः सर्वशः सर्वप्रकारैरिंद्रादिसेवका अपि ममैव वर्त्म भजनमार्गमनुवर्तंते इंद्रादिरूपेणापि ममैव सेव्य

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

ननु तर्हि मोक्षार्थमेव किमिति सर्वे न भजंतीत्यत आह कांक्षंत इति कर्मणां सिद्धिं फलं कांक्षंतः प्रायश इह मनुष्यलोके इंद्रादिदेवता एव भजंते न तु साक्षान्मामेव हि यस्मात् कर्मजा सिद्धिः कर्मजं फलं शीघ्रं भवति न तु ज्ञानफलं कैवल्यं दुष्प्रापकत्वात् ज्ञानस्य १२ ननु च केचित्सकामतया प्रवर्तंते केचिन्निष्कामतयेति कर्मवैचित्र्यं कर्मकर्तॄणां च ब्राह्मणादीनामुत्तममध्यमादिवैचित्र्यं कुर्वतस्तव कथं वैषम्यं नास्तीत्याशंक्याह चातुर्वर्ण्यमिति चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यं स्वार्थे ष्यञ् अयमर्थः सत्वप्रधाना ब्राह्मणाः तेषां च शमदमादीनि कर्माणि सत्वरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां च शौर्ययुद्धादीनि कर्माणि रजस्तमःप्रधानाः वैश्यास्तेषां च कृषिवाणिज्यादीनि कर्माणि तमःप्रधानाः शूद्रास्तेषां च त्रैवर्णिकशुश्रूषादीनि कर्म्माणि इत्येवं गुणानां कर्म

कांक्षंतः कर्म्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्म्मजा १२ चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुण कर्मविभागशः तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययं १३ न मां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहा इति मां यो भिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते १४ एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः

णां च विभागशः विभागैश्चातुर्वर्ण्यं मयैव सृष्टमिति सत्यं तथापि एवं तस्य कर्तारमपि फलतः अकर्तारमेव मां विद्धि तत्र हेतुः अव्ययम् आसक्तिरहितत्वेन श्रमरहितं नाशादिरहितं १३ तदेवं दर्शयन्नाह न मामिति कर्माणि विश्वसृष्ट्यादीन्यपि मां न लिंपंति आसक्तं न कुर्वंति निरहंकारत्वात् आप्तकामत्वेन मम कर्मफले स्पृहाभावाच्च मां न लिंपंतीति किं वक्तव्यं पुनः कर्मफले स्पृहारहितत्वेन मां यो भिजानाति सोपि कर्मभिर्न बध्यते मम निर्लेपत्वे कारणं निरहंकारत्वनिःस्पृहत्वादिकं जानतस्तस्याप्यहंकारादिशैथिल्यात् १४ ये यथा मां प्रपद्यंते इत्यादिचतुर्भिः श्लोकैः प्रासंगिकमीश्वरस्य वैषम्यं परिहृत्य पूर्वोक्तमेव कर्मयोगं प्रपंचयति नु मनु

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ स्मारयति एवमिति अहंकारादिरहितेन कृतं कर्म बंधकं न भवतीति एवं ज्ञात्वा पूर्वैर्जनकादिभिरपि मुमुक्षुभिः सत्त्वशुद्ध्यर्थं पूर्वैः पूर्वतरं युगांतरेष्वपि कृतं तस्मा
श्री॰ त्वमपि प्रथमं कर्मैव कुरु १५ तत्त्वविद्भिः सह विचार्य कर्त्तव्यं न लोकपरंपरामात्रेणेत्याह किं कर्मेति किं कर्म कीदृशं करणं किमकर्म कीदृशं कर्मा
२४ करणमित्यस्मिन्नर्थे विवेकिनोपि मोहिताः अतो यत् ज्ञात्वाऽनुष्ठायाशुभात्संसारान्मोक्ष्यसे मुक्तो भविष्यसि तत्कर्माकर्म च तुभ्यमहं प्रवक्ष्यामि शृ
णु १६ ननु लोकप्रसिद्धमेव कर्म देहादिव्यापारात्मकं अकर्म च तदव्यापारात्मकं अतः कथमुच्यते कवयोप्यत्र मोहिता मोहप्राप्ता इति तत्राह कर्मण
इति कर्म्मणो विहितव्यापारस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति न तु लौकिकप्रसिद्धमात्रमेव अकर्म्मणः अव्यापारस्यापि तत्त्वं बोधव्यमस्ति विकर्मणो निषिद्ध

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतं १५ किं कर्म किमकर्मेति कवयोप्यत्र मोहिताः तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मो
क्ष्यसेऽशुभात् १६ कर्म्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्म्मणः अकर्म्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः १७ क
र्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः

स्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति यतः कर्म्मणो गतिर्गहना कर्म्म णाद्युपलक्षणार्थं कर्म्मविकर्म्मणां तत्त्वमति कर्म्म
दुर्विज्ञेयमित्यर्थः १७ तदेवं कर्मादीनां तत्त्वं दुर्विज्ञेयं दर्शयन्नाह कर्म्मण्यकर्मेति परमेश्वराराधनलक्षणे कर्म्मणि विषये अकर्म कर्मेदं न भव
तीति यः पश्येत् तस्य ज्ञानहेतुत्वेन बंधकत्वाभावात् अकर्मणि च विहिताकरणे कर्म यः पश्येत् प्रत्यवायोत्पादकत्वेन बंधहेतुत्वात् स मनुष्येषु कर्मकृ
त्सु स बुद्धिमान् व्यवसायात्मिकबुद्धिमत्त्वाच्छ्रेष्ठः तत्र हेतुः स युक्तः योगी तेन कर्मणा ज्ञानयोगावाप्तेः स एव कृत्स्नकर्मकर्त्ता च सर्वतः संप्लुतोदक
स्थानीये तस्मिन् कर्मणि सर्वकर्मफलानामन्तर्भूतत्वात् तदेवमारुरुक्षोः कर्मयोगाधिकारावस्थायां च कर्मणामनारंभादित्यादिनोक्त एवं कर्मयोगः एमः
स्फुटीकृतः तत्प्रपंचरूपत्वात् चास्य प्रकरणस्य न पौनरुक्तिदोषः अनेनैव योगारूढावस्थायां यस्त्वात्मरतिरेव स्यादित्यादिनाय कर्मानुपयोग उक्तः २४

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

तस्याप्यर्थात्प्रपंचः कृतो वेदितव्यः यदा त्वारुरुक्षोरपि कर्म बंधकं न भवति तदा त्वारूढस्य कुतो बंधकं स्यादित्यत्रापि शोकोऽयुक्त्यतः कर्मणि देहेंद्रियादि
व्यापारे वर्तमानेऽप्यात्मनो देहादिव्यतिरेकानुभवे नाकर्मस्वाभाविकनैष्कर्म्यमेव यः पश्येत् तथा कर्मणि वज्ञानरहिते दुःखबुद्ध्या कर्मणां त्यागे कर्मप्र
पश्येत् तस्य प्रतिबंधकत्वेन मिथ्याचारत्वात् तदुक्तं कर्मेंद्रियाणि संयम्य यआस्ते मनसा स्मरन् इति य एवंभूतः स नु सर्वेषु मनुष्येषु बुद्धिमान् पंडि
तः तत्र हेतुः यतः कृत्स्नानि कर्माणि सर्वाणि यदृच्छया प्राप्तान्याहारादीनि कर्माणि कुर्वन्नपि स युक्त एव अकर्त्रात्मज्ञानेन समाधिस्थ एवेत
र्थः अनेनैव ज्ञानिनः स्वभावादापन्नकलंजभक्षणादिना दोषः अज्ञस्यानुरागतः कृतं दोष इति विकर्मण्योऽपि तत्त्वं निरूपितं द्रष्टव्यं १८ कर्मण्य

सबुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् १८ यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं
तमाहुः पंडितं बुधाः १९ त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः
२० निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥

कर्मेयः पश्येदिति श्रुतिस्मृत्यर्थाभ्यां यदुक्तमर्थद्वयं तदेव स्पष्टयति यस्येत्यादि पंचभिः सम्यगारभ्यंत इति समारंभाः कर्माणि काम्यत इति कामः
फलं तत्संकल्पेन वर्जिता यस्य भवंति तं पंडितमाहुः तत्र हेतुः यतस्तैः समारंभैः शुद्धचित्ते सति जातेन ज्ञानाग्निना दग्धानि अकर्मतां नीतानि कर्मा
णि यस्य तं आरूढावस्थायां तु कामः फलविषयः तदर्थमिदं कर्तव्यमिति कर्मविषयः संकल्पश्च ताभ्यां वर्जिताः शेषं स्पष्टं १९ किंच त्यक्त्वेति
कर्मणि तत्फले चासक्तिं त्यक्त्वा नित्येन निजानंदेन तृप्तः अत एव योगक्षेमार्थमाश्रयणीयरहितः एवंभूतो यः स्वाभाविके विहिते कर्मणि अ
भितः प्रवृत्तोऽपि किंचिदपि नैव करोति तस्य कर्माकर्मतामापद्यत इत्यर्थः २० किंच निराशीरिति निर्गता आशिषः कामना यस्मात् यतं नियतं चित्त

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

आत्मा च शरीरं यस्य त्यक्ताः सर्वे परिग्रहा येन सः शारीरं शरीरमात्रनिर्वर्त्यं कर्तृत्वाभिनिवेशरहितं कर्म कुर्वन्नपि किल्बिषं बंधनं न प्राप्नोति योगारूढपक्षेश रीरनिर्वाहमात्रोपयोगि स्वाभाविकं भिक्षाटनादि कुर्वन्नपि किल्बिषं विहिताकरणनिमित्तं दोषं न प्राप्नोति २१ किंच यदृच्छेति अप्रार्थितो पस्थि तो लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टः द्वंद्वानि शीतोष्णादीन्यतीतः अतिक्रांतः तत्सहनशील इत्यर्थः विमत्सरो निर्वैरः यदृच्छालाभस्यापि सिद्धावसि द्धौ च समः हर्षविषादरहितः य एवंभूतः स पूर्वोक्तरभूमिकयोर्यथायथं विहितं स्वाभाविकं वा कर्म कृत्वापि न बंधं प्राप्नोति २२ किंच गतेति गत संगस्य निष्कामस्य रागादिभिर्मुक्तस्य ज्ञानेनावस्थितं चेतो यस्य तस्य यज्ञाय परमेश्वरार्थं कर्माचरतः सतः समग्रं सवासनं कर्म प्रविलीयते अकर्मभा

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं २१ यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वा
पि न निबध्यते २२ गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते २३ ब्रह्मार्पणं
ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना २४

वमापद्यते आरूढयोगपक्षे यज्ञायेति यज्ञसंरक्ष
णार्थं लोकसंग्रहार्थमेव कर्म कुर्वत इत्यर्थः २३ तदेवं परमेश्वराराधनलक्षणं कर्म ज्ञानहेतुत्वेन बंधकाभावाद्वा कर्मैवेत्यारूढावस्थायां तु क
र्तात्मज्ञानबाधितत्वात् स्वाभाविकमपि कर्माकर्मैवेति कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यनेनोक्तः कर्मप्रविलयः प्रपंचितः इदानीं कर्मणि तदंगेषु च ब्रह्मै
वानुस्यूतं पश्यतः कर्मप्रविलयमाह ब्रह्मार्पणमिति अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणं जुह्वादि तदपि ब्रह्मैवार्प्यमाणं हविरपि घृतादिकं ब्रह्मैवाग्निरप्यस्मिन् ब्र
ह्मणा कर्त्रा हुतं होमः अग्निश्च कर्ता च क्रिया च ब्रह्मैवेत्यर्थः एवं ब्रह्मण्येव कर्मात्मके समाधिश्चित्तैकाग्र्यं यस्य तेन ब्रह्मैव गंतव्यं प्राप्यं न तु फलांतरं

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

२४ देवपरत्वेन संपादितं सर्वेत्र ब्रह्मदर्शनलक्षणं ज्ञानं सर्वयज्ञोपायप्राप्यत्वात्सर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठमित्येवं स्तोतुम् इहकाधिभेदेन ज्ञानोपायभूतान् बहून् यज्ञा
नाह दैवमित्यादिभिरष्टभिः श्लोकैः देवा इंद्रवरुणादयः इज्यन्ते यस्मिन् स दैवयज्ञः एवकारेणेंद्रादिषु ब्रह्मबुद्धिराहित्यं दर्शितं दैवमेव यज्ञमपरे कर्म
योगिनः पर्युपासते श्रद्धयानुतिष्ठंति अपरे तु ज्ञानयोगिनः ब्रह्मरूपेऽग्नौ यज्ञेनैवोपायेन ब्रह्मार्पणमित्युपकारेणा यज्ञमुपजुह्वति यज्ञादिसर्वक
र्माणि प्रविलापयंतीत्यर्थः सोऽयं ज्ञानयज्ञः २५ श्रोत्रादीनीति अन्ये नैष्ठिकब्रह्मचा रिणस्तत्तदिंद्रियसंयमरूपेष्वग्निषु श्रोत्रादीनि जुह्वति प्रविलापयं
ति इंद्रियाणि निरुध्य संयमप्रधानास्तिष्ठंतीत्यर्थः इंद्रियाण्येवाग्नयस्तेषु शब्दादीन् अन्ये गृहस्थाः जुह्वति विषयभोगसमयेऽपि अनासक्ताः संतोऽग्नि

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति २५ श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्नि
षु जुह्वति शब्दादीन्विषयानन्य इंद्रियाग्निषु जुह्वति २६ सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे आत्म
संयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते २७

त्वेन भाविनेष्विंद्रियेषु हविष्टुन भावितान् शब्दादीन्क्षिपंतीत्यर्थः २६ सर्वाणीति अपरे ध्यान
निष्ठाः बुद्धींद्रियाणां श्रोत्रादीनां कर्माणि श्रवणदर्शनादीनि कर्मेंद्रियाणां वाक्पाण्यादीनां कर्माणि वचनोपादानादीनि प्राणानां दशानां कर्मा
णि प्राणस्य बहिर्गमनं अपानस्याधोनयनं व्यानस्य व्यानयनमाकुंचनप्रसारणादीनि समानस्याशितपीतानां सम्यक्नयनं उदानस्योर्द्ध्वनयनं उ
द्गारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मीलने स्मृतः कृकरः क्षुतकृत् ज्ञेयो देवदत्तो विजृंभणे न जहाति मृतं वापि सर्वव्यापी धनंजयः इत्येवंरूपाणि जुह्वति का
त्मसंयमो ध्यानेकाग्र्यं स एव योगः स एवाग्निस्तस्मिन् ज्ञानेन ध्येयविषयेण दीपिते प्रज्वलिते ध्येयसम्यक्ज्ञाते तस्मिन् मनः संयम्य तानि सर्वाणि

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰ टी॰ श्री॰ २६ किंच द्रव्येति द्रव्यदानमेव यज्ञो येषां ते द्रव्ययज्ञाः कृच्छ्रचांद्रायणादि तप एव यज्ञो येषां ते तपोयज्ञाः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणः समाधिः स एव यज्ञो येषां ते
योगयज्ञाः स्वाध्यायेन वेदेन श्रवणमननादिना यत्तदर्थज्ञानं स एव यज्ञो येषां ते अथवा वेदपाठयज्ञास्तदर्थज्ञानयज्ञाश्चेति द्विविधाः यतयः प्रयत्नशी
लाः सम्यक्शितं निशितं तीक्ष्णीकृतं व्रतं येषां ते २८ किंच अपान इति अपाने अधोवृत्तौ प्राणमूर्द्धवृत्तिं पूरकेण जुह्वति पूरककाले प्राणमपानेनैकीकु
र्वंति तथा कुंभकेन प्राणापानयो रुद्ध्वा योगनिर्द्धा रेचककाले अपाने प्राणो जुह्वति एवं पूरककुंभकरेचकैः प्राणायामपरायणा अपर इत्यर्थः २९ किंच
अपर इति अपरे तु आहारसंकोचमभ्यस्यंतः स्वयमेव जीर्यमाणेष्विंद्रियेषु तत्तदिंद्रियप्रवृत्तिलयं होमं भावयंतीत्यर्थः यद्वा अपाने जुह्वति प्राणं प्राणे

२ द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः २८ अपाने जुह्वति प्राणं प्राणे
ऽपानं तथापरे प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः २९ अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ॥ ॥

पानं तथापर इत्यनेन पूरकरेचकयोरावर्त्तमानयोर्हंसः सोहमित्यनुलोमतः प्रतिलोमतश्चाभिव्यज्यमानेनाजपामंत्रेण तत्त्वंपदार्थैक्यं प्रतीहारेण भा
वयंतीत्यर्थः तदुक्तं योगशास्त्रे सकारेण बहिर्याति हकारेण विशेत्पुनः प्राणस्तत्र स एवाहं हंस इत्यनुचिंतयेत् इति प्राणापानगती रुद्ध्वेत्यनेन तु श्लोकेन
प्राणायामयज्ञाः अपरे कथ्यंते तत्रायमर्थः द्वौ भागौ पूरयेदन्नैस्तोयेनैकं प्रपूरयेत् मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेदिति एवमाहारसंकोचो नियत
आहारो येषां ते कुंभकेन प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः संतः प्राणानिंद्रियाणि प्राणेषु जुह्वति कुंभके हि सर्वे प्राणा एकीभवंति तत्र च लीय अ॰ ४
मानेष्विंद्रियेषु होमं भावयंतीत्यर्थः तदुक्तं योगशास्त्रे यथा यथा सदाभ्यासान्मनसः स्थिरता भवेत् वायुवाक्कायदृष्टीनां स्थिरता च तथा तथेति तदेवमु २६

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

रा॰गी॰ ५ म१

कानांद्वादशानांयज्ञविदांफलमाह सर्वेइति यज्ञान्विदंतिलभंत इति यज्ञविदः यज्ञज्ञा इति वा यज्ञैः क्षपितं नाशितं कल्मषं यैस्ते यज्ञान्कृत्वावशिष्टे काले
ऽनिषिद्धमन्नममृतरूपं भुंजत इति तथाते सनातनं नित्यं ब्रह्म ज्ञानद्वारेण प्राप्नुवंति ३० तदकरणे दोषमाह नायंलोक इति अयमल्पसुखोपि मनुष्य
लोकः अयज्ञस्य यज्ञानुष्ठानशून्यस्य नास्ति कुतोन्यः परलोकः अतो यज्ञाः सर्वथा कर्तव्या इत्यर्थः ३१ ज्ञानयज्ञं स्तोतुमुक्तान्यज्ञानुपसंहरति एव
मिति ब्रह्मणो वेदस्य मुखे वितता वेदेन साक्षाद्विहिता इत्यर्थः तथापि तान्सर्वान्वाङ्मनःकायकर्मजनितान् आत्मस्वरूपसंस्पर्शरहितान् विद्धि ज्ञा
नीहि आत्मनः कर्मागोचरत्वादेवं ज्ञात्वा ज्ञाननिष्ठः सन् संसाराद्विमुक्तो भविष्यसि ३२ कर्मयज्ञात्ज्ञानयज्ञः श्रेष्ठ इत्याह श्रेयानिति द्रव्यमयादनात्मव्या

सर्वेप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ३० यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति ब्रह्म सनातनं नायं लोकोस्त्ययज्ञस्य कुतोन्यः
कुरुसत्तम ३१ एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ३२ श्रेयान्द्रव्य
मयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ३३ तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया
उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ३४

पारजन्यात् दैवादियज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयान् श्रेष्ठः यद्यपि ज्ञानयज्ञस्यापि मनोव्यापा
राधीनत्वमस्त्येव तथापि आत्मस्वरूपस्य ज्ञानस्य मनःपरिणामे अभिव्यक्तिमात्रं नतु तज्जन्यत्वमिति द्रव्यमयाद्विशेषः श्रेष्ठत्वे हेतुः सर्वं कर्माखिलं
फलसहितं ज्ञाने परिसमाप्यते अन्तर्भवतीत्यर्थः सर्वं तदभिसमेति यत्किंचित्प्रजाः साधु कुर्वंतीति श्रुतेः ३३ एवंभूतात्मज्ञाने साधनमाह तद्विद्धीति
तज्ज्ञानं विद्धि प्राप्नुहि ज्ञानिनां प्रणिपातेन दंडवन्नमस्कारेण ततः परिप्रश्नेन कुतोयं मम संसारः कथं वा निवर्तेत इति प्रश्नेन सेवया च शुश्रूषया च
ज्ञानिनः शास्त्रज्ञाः तत्त्वदर्शिनः अपरोक्षानुभवसंपन्नाश्च ते तुभ्यं ज्ञानमुपदेशेन संपादयिष्यन्ति ३४ ॥ ३४ ॥ ३४ ॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ ज्ञानफलमाह यज्ज्ञात्वेति सार्द्धैस्त्रिभिः यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य पुनर्वे बंधुवधादिनिमित्तं मोहं न प्राप्स्यसि तत्र हेतुः येन ज्ञानेन भूतानि पितृपुत्रादीनि स्वाविद्यारचि
श्री॰ तानि स्वात्मन्येवाभेदेन द्रक्ष्यसि अथो अनंतरं आत्मानं मयि परमात्मनि अभेदेन द्रक्ष्यसीत्यर्थः ३५ किंच अपि चेदिति सर्वेभ्यः पापकारिभ्यो यद्यप्यति
२७ शयेन पापकारी त्वमसि तथापि सर्वं पापसमुद्रं ज्ञानपोतेनैव सम्यगनयासेन तरिष्यसि ३६ समुद्रवत्स्थितस्यैव पापस्यातिलंघनामात्रं न तु नाश इति भ्रां
तिं दृष्टांतेन वारयन्नाह यथेति एधांसि काष्ठानि प्रदीप्तोऽग्निर्यथा भस्मसात्कुरुते भस्मीभावं नयति तथा आत्मज्ञानरूपोऽग्निः प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्ता

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ३५ अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पाप
कृत्तमः सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ३६ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
भस्मसात्कुरुते तथा ३७ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ३८ श्र
द्धावांल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति ३९

निसर्वाणि कर्माणि भस्मीकरोतीत्यर्थः
३७ तत्र हेतुमाह न हीति पवित्रं शुद्धिकरमिह तपोयोगादिषु मध्ये ज्ञानतुल्यं नास्त्येव तर्हि सर्वेपि आत्मज्ञानमेव किं नाभ्यसंतीत्यत आह तत्स्वय
मिति सार्द्धेन तदात्मनि विषये ज्ञानं कालेन महता कर्मयोगेन संसिद्धः योग्यतां प्राप्तः सन् स्वयमेव अनायासेन लभते न तु कर्मयोगं विनेत्यर्थः
३८ किंच श्रद्धावानिति गुरूपदिष्टेऽर्थे श्रद्धावान् आस्तिक्यबुद्धिमान् तत्परस्तदेकनिष्ठः संयतेंद्रियश्च तज्ज्ञानं लभते नान्य इत्यर्थः अतः श्रद्धा अ॰४
दिसंपन्नो ज्ञानलाभात्प्राक् कर्मयोग एव शुद्ध्यर्थमनुष्ठेयः ज्ञानलाभानंतरं तु न तस्य किंचित्कृत्यमस्तीत्याह ज्ञानं लब्ध्वा अचिरेणैव मोक्षं प्राप्नोति २७

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

ज्ञानाधिकारिणमुक्त्वा तद्विपरीतमनधिकारिणमाह अज्ञ इति अज्ञो गुरूपदिष्टार्थानभिज्ञः कथंचिज्ज्ञाने जातेपि अश्रद्दधानश्च जातायामपि श्रद्धायाम् इदं सिद्धेन्नवेति संशयाक्रांतचित्तश्च नश्यति स्वार्थाद्भ्रश्यति एतेषु त्रिष्वपि संशयात्मा सर्वथा नश्यति यतस्तस्यायं लोको नास्ति धनार्जनविवाहादिसिद्धेः न च परो लोकः धर्मस्यानिष्पत्तेः न च सुखं संशयेनैव भोगस्याप्यसंभवात् ४० अध्यायद्वयोक्तां पूर्वापरभूमिकाभेदेन कर्मज्ञानमयीं द्विविधां ब्रह्मनिष्ठामुपसंहरति योगेति द्वाभ्यां योगेन परमेश्वराराधनरूपेण तस्मिन् संन्यस्तानि समर्पितानि कर्माणि येन तं कर्माणि स्वफलैर्नैव निबध्नंति ज्ञा

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति नायं लोकोस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ४० योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञान
संछिन्नसंशयं आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नंति धनंजय ४१ तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः छित्त्वैनं सं
शयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ४२ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवा
दे कर्मसंन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ४॥

नेनाकर्त्रात्मबोधेन संछिन्नः संशयो देहाद्यभिमानलक्षणो यस्य तं चात्मवंतमप्रमादिनं कर्माणि लोकसंग्रहार्थानि स्वाभाविकानि वा न निबध्नंति ४१ यस्मादेवं तस्मादिति आत्मनः अज्ञानेन संभूतं हृदि स्थितमेनं संशयं शोकादिनिमित्तं देहात्मविवेकज्ञानखड्गेन छित्त्वा कर्मयोगमातिष्ठ आश्रय तत्र च प्रथमं प्रस्तुताय युद्धायोत्तिष्ठ हे भारतेति क्षत्रियत्वेन युद्धस्य धर्म्यत्वं दर्शितं ४२ एवं सत्त्वादिभेदेन कर्मज्ञानमयी द्विधा निष्ठोक्ता
येन तं वंदे शौरिं संशयसंछिदं १ इति श्रीसुबोधिन्यां टीकायां कर्मसंन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ४

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ श्री॰ २८ अज्ञानसंभूतंसंशयंछित्त्वाज्ञानासिनाकर्मयोगमातिष्ठेत्युक्तं तत्रपूर्वापरविरोधंमत्वानोऽर्जुनउवाच संन्यासमिति यस्त्वात्मरतिरेवस्यादित्यादिनासर्वंकर्मा कर्म
खिलंपार्थेत्यादिनाचज्ञानिनःकर्मसंन्यासंकथयसिज्ञानासिनासंशयंछित्त्वायोगमातिष्ठेतिपुनर्योगंकथयसि नचकर्मसंन्यासःकर्मयोगश्चैकस्यएक
दैवसंभवतः विरुद्धस्वरूपत्वात् तस्मात्एतयोर्मध्येएकस्मिन्ननुष्ठानव्येसति ममयच्छ्रेयःसुनिश्चितंतदेकंब्रूहि १ अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच संन्या
सइति अयंभावः नहिवेदान्तवेद्यात्मतत्त्वविदःप्रतिकर्मयोगमहंब्रवीमि यतःपूर्वोक्तेनसंन्यासेनविरोधःस्यात् अपितुदेहात्माभिमानिनंत्वांबंधुव
धादिनिमित्तशोकमोहादिकृतमेनंसंशयंदेहात्मविवेकज्ञानासिनाछित्त्वापरमात्मज्ञानोपायभूतंकर्मयोगमातिष्ठेतिब्रवीमि कर्मयोगेनशुद्ध

अर्जुनउवाच संन्यासंकर्मणांकृष्णपुनर्योगंचशंससि यच्छ्रेयएतयोरेकंतन्मेब्रूहिसुनिश्चितं १ श्रीभगवानुवा
च संन्यासःकर्मयोगश्चनिःश्रेयसकरावुभौ तयोस्तुकर्मसंन्यासात्कर्मयोगोविशिष्यते २ ज्ञेयःसनित्यसंन्या
सीयोनद्वेष्टिनकांक्षति निर्द्वंद्वोहिमहाबाहोसुखंबंधात्प्रमुच्यते ३

चित्तस्यचात्मतत्त्वज्ञानेजातेसतितत्परिपाकार्थंज्ञा
ननिष्ठांगत्वेनसंन्यासःपूर्वमुक्तः एवंचसतिअंगप्रधानयोर्विकल्पायोगात्संन्यासःकर्मयोगश्चइत्येतावुभावपिभूमिकाभेदेनसमुच्चितावेवनिः
श्रेयसंसाधयतः तथापितयोर्मध्ये कर्मसंन्यासात्सकाशात् कर्मयोगोविशिष्यतेविशिष्टोभवति २ कुतइत्यपेक्षायांसंन्यासित्वेनकर्मयोगि एम: २८
नंस्तुवन् तस्यश्रेष्ठत्वंदर्शयति ज्ञेयइति रागद्वेषराहित्येनपरमेश्वरार्थंकर्माणिक्रियमाणानियोनुतिष्ठति सनित्यकर्मानुष्ठानकालेपिसंन्यासी
त्येवज्ञेयः तत्रहेतुर्निर्द्वंद्वोरागद्वेषादिद्वंद्वशून्योहि शुद्धचित्तोज्ञानद्वारासुखमनायासेनैवसंबंधात् संसारात्प्रमुच्यते ३ ॥ ३ ॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

तस्मादेवमंगप्रधानत्वेनोभयोरवस्थाभेदेनक्रमसमुच्चयः नतुविकल्पमंगीकृत्योभयोरेकः श्रेष्ठ इति प्रश्नोऽज्ञानामेवोचितोनविवेकिनामित्याह सांख्ययोगाविति सांख्यशब्देनज्ञाननिष्ठावाचिनातदंगंसंन्यासंलक्षयति संन्यासकर्मयोगावेकफलावपिसंतौ पृथक् स्वतंत्राविति बालाअज्ञाएवप्र वदंति ननुपंडिताः तत्रहेतुः अनयोरेकमपिसम्यक् आस्थितः आश्रितः सन् उभयोरपिफलंप्राप्नोति तथाहिकर्मयोगंसम्यगनुतिष्ठन् शुद्धचित्तः सन्ज्ञानद्वारायदुभयोः फलंकैवल्यंतद्विंदति संन्यासंसम्यगास्थितोपिपूर्वमनुष्ठितस्यकर्मयोगस्यापिपरंपरयाज्ञानद्वारायदुभयोः फलंकैवल्यंतद्विंदति नपृथक्फलमनयोरित्यर्थः ४ एतदेवस्फुटयति यत्सांख्यैरिति सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिर्यत्स्थानंमोक्षाख्यंप्रकर्षेणसाक्षादवा

सांख्ययोगौपृथग्बालाःप्रवदंतिनपंडिताः एकमप्यास्थितःसम्यगुभयोर्विंदतेफलं ४ यत्सांख्यैःप्राप्यतेस्थानंतद्यो
गैरपिगम्यते एकंसांख्यंचयोगंचयःपश्यतिसपश्यति ५ संन्यासस्तुमहाबाहोदुःखमाप्तुमयोगतः योगयुक्तोमु
निर्ब्रह्मनचिरेणाधिगच्छति ६ ॥

प्यते योगैरपितत्प्राप्यते इत्यर्थः अतः सांख्यंचयोगंचएकफलत्वेनैकंयः पश्यतिसएवसम्यक्पश्यति ५ यदिकर्मयोगिनोपिअंततःसंन्यासेनैवज्ञाननिष्ठाः तर्हि आदितएवसंन्यासःकर्तुंयुक्तः इतिमन्वानंप्रत्याहसंन्यासइति अयोगतः कर्मयोगंविनासंन्यासःप्राप्तुंदुःखंदुःखहेतुः अशक्यइत्यर्थः चित्तशुद्धे अभावेनज्ञाननिष्ठायाअसंभवात् योगयुक्तस्तुशुद्धचित्ततयामुनिः संन्यासीभूत्वानचिरेणैवाचिरेणब्रह्माधिगच्छति अपरोक्षंजानाति अतश्चित्त शुद्धेःप्राक्कर्मयोगएवसंन्यासाद्विशिष्यतेइतिश्लोकेनप्रसिद्धंतदुक्तंवार्तिककृद्भिः प्रमादिनोवहिश्चित्ताःपिशुनाःकलहोत्सुकाः संन्यासिनोपिदृ

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ कर्मयोगादिक्रमेण ब्रह्माधिगमे सत्यपि तदुपरि तेन कर्मणा बंधः स्यादेवेत्याशंक्याह योगयुक्त इति योगेन युक्तः अत एव विशुद्धः आत्मा चित्तं यस्य अत ए
श्री॰ व विजितः आत्मा शरीरं येन अत एव विजितानि इंद्रियाणि येन ततश्च सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां भूतानामात्मभूतः आत्मा यस्य स लोकसंग्रहा
२९ र्थं स्वाभाविकं वा कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते तैर्न बध्यत इत्यर्थः ७ कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यत इत्येतद्विरुद्धमित्याशंक्य कर्तृत्वाभिमानाभावान्न विरुद्ध
मित्याह नैवेति द्वाभ्यां कर्मयोगेन युक्तः क्रमेण तत्त्ववित् भूत्वा दर्शनश्रवणादीनि कुर्वन्नपि इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्त्तंत इति धारयन् बुध्या निश्चिन्वन्
त्ववित् किंचिदपि नाहं करोमीति मन्यते तत्र दर्शनश्रवणस्पर्शनावघ्राणाशनानि चक्षुरादिज्ञानेंद्रियव्यापाराः गतिः पादयोः स्वापो बुद्धेः श्वासः

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ७ नैव किंचित्करोमीति युक्तो ८
मन्येत तत्त्ववित् पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ८ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ३
इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्त्तंत इति धारयन् ९ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा

प्राणस्य प्रलपनं वागिंद्रियस्य विसर्गः पायूपस्थयोः ग्रहणं हस्तयोः उन्मेषनिमेषणे कूर्मारव्यप्राणस्येति विवेकः एतानि कर्माणि कुर्वन्नपि अभिमा
नाभावाद्ब्रह्मवित् न लिप्यते तथा च परमार्थसूत्रं तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति ९ तर्हि यस्य करोमीत्यभिमानोस्ति तस्य कर्म ८
लेपो दुर्वारः अविशुद्धचित्तत्वाच्च संन्यासोपि नास्तीति महत्संकटमापन्नमित्याशंक्याह ब्रह्मणीति ब्रह्मण्याधाय परमेश्वरे समर्प्य तत्फले संगं त्य रामः
क्त्वा यः कर्माणि करोति असौ पापेन बंधहेतुतया पापिष्ठेन पुण्यपापात्मकेन कर्मणा न लिप्यते यथा पद्मपत्रमंभसि स्थितमपि अंभसा न लिप्यते तद्वत् २९

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

बंधकत्वाभावमुक्त्वा मोक्षहेतुत्वं सदाचारेणदर्शयति कायेनेति कायेन स्नानादिना मनसा ध्यानादिषु बुध्या तत्वनिश्चयादिके केवलैः कर्माभिनिवेशरहितैरिं
द्रियैः श्रवणकीर्तनादिलक्षणं कर्म फलं संगं त्यक्त्वा चित्तशुद्धये कर्म योगिनः कर्म कुर्वंति ११ ननु तेनैव कर्मणा कश्चिन्मुच्यते कश्चिद्बध्यत इति व्य
वस्था कथं अत आह युक्त इति युक्तः परमेश्वरैकनिष्ठः सन् कर्मणां फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन् आत्यंतिकीं शांतिं मोक्षं प्राप्नोति अयुक्तस्तु बहिर्मु
खः कामचारेण कामतः प्रवृत्त्या फले आसक्तो नितरां बंधं प्राप्नोति १२ एवं तावच्चित्तशुद्धिशून्यस्य संन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते इति तत्वं पंचितं

कायेन मनसा बुध्या केवलैरिंद्रियैरपि योगिनः कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ११ युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमा
प्नोति नैष्ठिकीं अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते १२ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी नवद्वा
रे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् १३

इदानीं शुद्धचित्तस्य संन्यासः श्रेष्ठ इत्याह सर्वकर्माणीति वशी जितचित्तः सर्वाणि कर्माणि विक्षेपकानि मनसा विवेकयुक्तेन संन्यस्य सुखं यथा भव
ति एवं ज्ञाननिष्ठः सन् आस्ते क्वास्ते इत्यत आह नवद्वारे नेत्रे नासिके कर्णौ मुखं चेति सप्त शिरोगतानि अधो द्वे पायूपस्थरूपे इत्येवं नवद्वाराणि
यस्मिन् तस्मिन् पुरे शरीरे अहंभावशून्ये देहे देही अवतिष्ठते विशुद्धचित्तो हि संन्यस्य अहंकाराभावाद्देहव्यापारेन देहेन नैव कुर्वन् ममताभावात् न
कारयन्निति विशुद्धचित्तो ह्यहंकृत्या अविशुद्धचित्तो हि संन्यस्य पुनः करोति कारयति च न तथायं तथा अतः सुखमास्त इत्यर्थः १२ १३ ॥ २०

गी॰टी॰
श्री॰
३०

ननु एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषति इत्यादिश्रुतेः परमेश्वरै[illegible] शुभाशुभफलेषु कर्मसु प्रवर्तकः तेन च प्रयुज्यमानोऽस्वतन्त्रः पुरुषः कथं तानि कर्माणि त्यजेत् ईश्वरोऽपि ज्ञानमार्गे प्रयुञ्जमानः स्वसृष्टीन् निश्चेत् एवं सति वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां प्रयोजककर्तृत्वादीश्वरस्यापि पुण्यपापसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्याह न कर्तृत्वमिति द्वाभ्यां प्रभुः ईश्वरो जीवलोकस्य कर्तृत्वादिकं न सृजति किन्तु जीवस्यैव स्वभावोऽविद्यैव कर्तृत्वादिरूपेण प्रवर्तते अनाद्यविद्याकामवशात् प्रवृत्तिस्वभावं जीवलोकमीश्वरः कर्मसु नियुङ्क्ते न तु स्वयमेव कर्तृत्वादिकमुत्पादयतीत्यर्थः १४ यस्मादेवं तस्मात् नादत्त इति प्रयोजकोऽपि सन् प्रभुः कस्यचित्पापं सुकृतं च नैवादत्ते न भजते तत्र हेतुः वि

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते १४ नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः १५ ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परं १६

भुः परिपूर्णः आप्तकाम इत्यर्थः यदि हि स्वार्थकामनया कारयेत् तर्हि तथा स्यात् न त्वेतदस्ति आप्तकामस्यैव वितं निजमायया तत्पूर्वकर्मानुसारेण प्रवर्तकत्वात् ननु भक्ताननुगृह्णतोऽभक्तान्निगृह्णतः ईश्वरस्य वैषम्योपलम्भात् कथम् आप्तकामत्वमित्यत आह अज्ञानेनेति अज्ञानेन निग्रहोऽपि दण्डरूपोऽनुग्रह एवेत्येवम् अज्ञानेन सर्वत्र समः परमेश्वर इत्येवंभूतं ज्ञानमावृतं तेन हेतुना जन्तवोऽपि मुह्यन्ति भगवति वैषम्यं मन्यन्ते इत्यर्थः १५ ज्ञानिनस्तु न मुह्यन्तीत्याह ज्ञानेनेति आत्मनो भगवतो ज्ञानेन येषां तद्वैषम्योपलम्भकमज्ञानं नाशितं तज्ज्ञानं तेषामज्ञानं नाशयित्वा तत्परं परिपूर्णमीश्वरस्वरूपं प्रकाशयति यथा आदित्यः तमो निरस्य समस्तं वस्तुजातं प्रकाशयति तद्वत् १६ ॥०

रामः
३०

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

एवंभूतेश्वरोपासकानां फलमाह तद्बुद्धय इति तस्मिन्नेव बुद्धिर्निश्चयात्मिका येषां ते तद्बुद्धयः तस्मिन्नेवात्मा मनो येषां ते तदात्मानः तस्मिन्नेव निष्ठा तात्पर्यं ये-
षां ते तन्निष्ठाः तदेव परमयनं प्राप्यं येषां ते तत्परायणाः तत्रेश्वरप्रसादलब्धेनात्मज्ञानेन निर्धूतं निरस्तं कल्मषं येषां ते अपुनरावृत्तिं मुक्तिं यान्ति १७
कीदृशास्ते ज्ञानिनो येऽपुनरावृत्तिं गच्छन्तीत्यपेक्षायामाह विद्याविनयेति विषमेष्वपि समं ब्रह्मैव द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिता ज्ञानिन इत्यर्थः तत्र वि-
द्याविनयाभ्यां युक्ते ब्राह्मणे च शुनोऽपि पचति तस्मिन् श्वपचे चेति कर्मणा वैषम्यं गवि हस्तिनि शुनि चेति जातितो वैषम्यं दर्शितम् १८ ननु विषमेषु
समदर्शनं निषिद्धं कुर्वन्तः कथं ते पण्डिताः यथाह गौतमः समासमाभ्यां विषमसमे पूज्यत इत्यस्यार्थः समाय पूजया विषमप्रकारेण कृते सति विषमाय च

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः १७ विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे ग-
वि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः १८ इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः निर्दोषं हि स-
मं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः १९ न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियं स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि
स्थितः २०

समे प्रकारे कृते स पूजक इहलोकात्परलोकाच्च हीयत इति तत्राह इहैवेति इहैव जीवद्भिरेव तैः सृज्यत इति सर्गः संसारो जितः
निरस्तः कैः येषां मनः साम्ये समत्वे स्थितं तत्र हेतुः हि यस्मात् ब्रह्म समं निर्दोषं च तस्मात्ते समदर्शिनो ब्रह्मण्येव स्थिताः ब्रह्मभावं प्राप्ता इत्यर्थः गौ-
तमोक्तस्तु दोषो ब्रह्मभावप्राप्तेः पूर्वमेव पूज्यत इति पूजकावस्थाश्रवणात् १९ ब्रह्मप्राप्तस्य लक्षणमाह नेति यो ब्रह्मविद्भूत्वा ब्रह्मण्येव स्थितः
स प्रियं प्राप्य च न प्रहृष्यति अप्रियं प्राप्य च नोद्विजेत न विषीदेदित्यर्थः यतः स्थिरबुद्धिः स्थिरा निश्चला बुद्धिर्यस्य तत्कुतः यतः असंमूढः निवृत्तमो-

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ श्री ३१

मोहनिवृत्त्या बुद्धिस्थैर्ये हेतुमाह बाह्येति इंद्रियैः स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः विषयाः बाह्येंद्रियविषयेष्वसक्तात्मा अनासक्तचित्तः आत्मन्यंतःकरणे यदुपशमात्मकं सात्त्विकं सुखं तद्विंदति लभते सच उपशमात्मकसुखं लब्ध्वा ब्रह्मणि योगेन समाधिना युक्तस्तदैक्यं प्राप्त आत्मा यस्य सः अक्षयं सुखमश्नोति २१ ननु प्रियविषयभोगानामपि निवृत्तेः कथं मोक्षः पुरुषार्थः स्यात् तत्राह ये हीति संस्पृश्यंत इति संस्पर्शा विषयास्तेभ्यो जाता ये भोगाः सुखानि ते हि वर्त्तमानकालेपि स्पर्द्धासूयादिव्याप्तत्वात् दुःखस्यैव योनयः कारणभूताः आदिमंतोंतवंतश्चातो विवेकी तेषु न रमते २२ तस्मान्मोक्षस्य परः पुरुषार्थः तस्य च कामक्रोधवेगः अतिप्रतिपक्षः अतस्तं सहते समर्थ एव मोक्षभागित्याह शक्नोतीति कामात्क्रोधाच्चोद्भवति यो वेगः मनोने

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनि यत्सुखं स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते २१ ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते आद्यंतवंतः कौंतेय न तेषु रमते बुधः २२ शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः २३ योंतःसुखोंतरारामस्तथांतर्ज्योतिरेव यः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोधिगच्छति २४

अक्षोभादिलक्षणःत

८२

मिहैव तदुद्भवसमय एव यो नरः सोढुं प्रतिरोद्धुं शक्नोति तदपि न क्षणमात्रं किंतु शरीरविमोक्षणात् प्राक् यावद्देहपातमित्यर्थः य एवंभूतः स एव युक्तः समाहितः सुखी च भवति नान्यः यद्वा मरणादूर्ध्वं विलपंतीभिर्युवतिभिरालिंग्यमानोपि पुत्रादिभिर्दह्यमानोपि यथा प्राणशून्यः कामक्रोधवेगं सहते तथा मरणात् प्रागपि जीवन्नेव यः सहेत स एव युक्तः सुखी चेत्यर्थः तदुक्तं वसिष्ठेन प्राणे गते यथा देहः सुखं दुःखं न विंदति तथा चेत्प्राणयुक्तोपि स कैवल्याश्रयो भवेदिति २३ न केवलं कामक्रोधवेगसहनमात्रेण मोक्षं प्राप्नोति अपि तु योंतरिति अंतः आत्मन्येव सुखं यस्य न विषयेषु अंतरेवारामः क्रीडा यस्य न बहिः अंतरेव ज्योतिर्दृष्टिर्यस्य न गीतनृत्यादिषु यः स एवं ब्रह्मणि भूतः स्थितः सन् ब्रह्मणि निर्वाणं लयमधिगच्छति प्रा

श्री॰टी॰ पत्रम्: ३१

किंचलभंतइति ऋषयः सम्यग्दर्शिनः क्षीणकल्मषयेषांछिन्नद्वैधसंशयोयेषांनेयतः संयतः आत्माचित्तंयेषांतेसर्वेषांभूतानांहितेरताः कृपालवस्तेब्रह्म
निर्वाणंमोक्षंलभंते २५ किंचकामक्रोधेति कामक्रोधाभ्यांवियुक्तानांयतीनांसंन्यासिनांयतंसंयतंचेतःसांसंयतचित्तानांविदितात्मनांज्ञातात्मतत्वाना
मभितः उभयतः मृतानांजीवतांचनदेहांतरएववतेषांब्रह्मणिलयः अपितुजीवतामपिवर्ततइत्यर्थः २६ सयोगीब्रह्मनिर्वाणमित्यादिषुयोगीमोक्ष
माप्नोतीत्युक्तं तमेवयोगंसंक्षेपेणदर्शयन्नाह स्पर्शानिति द्वाभ्यां बाह्याएवस्पर्शारूपरसादयोविषयाश्चिंतिताःसंतः अंतःप्रविशंति तांस्तच्चिंता
त्यागेनबहिरेवकृत्वाचक्षुश्चभ्रुवोरंतरेभ्रूमध्येएवकृत्वा अत्यंतनेत्रयोर्निमीलनेननिद्रयामनोलीयते उन्मीलनेचबहिःप्रसरतिनदुभयदोषपरि

लभंतेब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः छिन्नद्वैधायतात्मानः सर्वभूतहितेरताः २५ कामक्रोधवियुक्तानांयतीनां
यतचेतसां अभितोब्रह्मनिर्वाणंवर्ततेविदितात्मनां २६ स्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरेभ्रुवोः प्राणापानौसमौ
कृत्वानासाभ्यंतरचारिणौ २७ यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः विगतेच्छाभयक्रोधोयःसदामुक्तएवसः २८

हारार्थमर्द्धनिमीलनेनभ्रूमध्येदृष्टिंनिधायेत्यर्थः उच्छ्वासनिःश्वासरूपेणनासिकयोरभ्यंतरेचरंतौप्राणापानावूर्द्ध्वाधोगतिनिरोधेनसमौकृत्वाकुंभयि
त्वेत्यर्थः यद्वाप्राणोयथाबहिर्ननिर्याति यथाचापानः अंतर्नप्रविशति किंतुनासामध्यएवद्वावपियथाचरतः तथामंदाभ्यामुच्छ्वासनिःश्वासा
भ्यांसमौकृत्वेति अनेनोपायेनयताः संयताइंद्रियमनोबुद्धयोयस्य मोक्षएवपरमयनंप्राप्यंयस्य अतएवविगताइच्छाभयक्रोधायस्य यएवंभूतो
॥ मुनिः ससदाजीवन्नपिमुक्तएवेत्यर्थः २८ ॥

नन्वेवमिंद्रियादिसंयममात्रेण कथं मुक्तः स्यात् न तावन्मात्रेण किंतु ज्ञानद्वारेणेत्याह भोक्तारमिति यज्ञानां तपसां च स्वभक्तैः समर्पितानां तदिछया भोक्ता रं पालकमिति वा सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरं सर्वेषां भूतानां सुहृदं अंतर्यामिणं मां ज्ञात्वा मत्प्रसादेन शांतिं मोक्षमृच्छति प्राप्नोति २९ विकल्पितं क र्मयोगेन येनैवं सांख्ययोगयोः समुच्चयः क्रमेणोक्तः सर्वज्ञं नौमि तं हरिं १ इति श्रीसुबोधिन्यां टीकायां पंचमोऽध्यायः ५ चित्तशुद्धेऽपि न ध्यानं विना संन्यासमात्रतः मुक्तिः स्यादिति षष्ठेऽस्मिन् ध्यानयोगो वितन्यते १ पूर्वाध्यायांते संक्षेपेणोक्तं योगं प्रपंचयितुं षष्ठाध्यायारंभः तत्र तावत् सकर्माशिम नसा संन्यस्येत्यारभ्य संन्यासपूर्विकाया ज्ञाननिष्ठायाः स्तात्पर्येणाभिधानात् दुःखरूपत्वाच्च कर्मणः सहसा संन्यासातिप्रसंगं प्राप्तं वारयितुं संन्यासाद

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरं सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति २९ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मसंन्यासयोगो नाम पंचमोऽध्यायः ५ श्रीभगवानुवाच अ नाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः १ यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं वि द्धि पांडव॥

पि श्रेष्ठत्वेन कर्मयोगं स्तौति श्रीभगवानुवाच अनाश्रित इ तिद्वाभ्यां कर्मफलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः अवश्यं कर्तव्यतया विहि तं कर्म यः करोति स एव संन्यासी योगी च न तु निरग्निः अग्निसाध्येष्टाख्यकर्मत्यागी न चाक्रियः अनग्निसाध्यपूर्ताख्यकर्मत्यागी च १ कुत इत्यपेक्षा यामाह कर्मयोगस्यैव संन्यासत्वं संपादयन्नाह यं संन्यासमिति यं संन्यासमिति प्राहुः प्रकर्षेण श्रेष्ठत्वेनाहुः न्यास एवात्यरेचयदित्यादिश्रुतेः केवला त्संन्यसनाद्धेतोः योगमेव तं जानीहि कुत इत्यपेक्षायामितिशब्दोक्तो हेतुर्योगेप्यस्तीत्याह न हीति न संन्यस्तः फलसंकल्पो येन सः कर्मनिष्ठो ज्ञान

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

निष्ठो वा कश्चिदपि न हि योगी भवति अतः फलसंकल्पत्यागसाम्यात् संन्यासी च फलसंकल्पत्यागादेव चित्तविक्षेपाभावाद्योगी च स भवत्येवेत्यर्थः २ न
हि यावज्जीवं कर्मयोग एव प्राप्त इत्याशंक्य तस्यावधिमाह आरुरुक्षोरिति ज्ञानयोगमारोढुं प्राप्तुमिच्छोः पुंसस्तदारोहे कारणं कर्मोच्यते चित्तशुद्धि
करत्वात् ज्ञानयोगमारूढस्य तु तस्यैव ध्याननिष्ठस्य शमः समाधिर्विक्षेपककर्मोपरमो ज्ञानपरिपाके कारणमुच्यते ३ ॐ नमो भगवते वासुदेवा
य भक्तवत्सलायाखिलवृंदारकवृन्दमौलिमणिरंजितचरणकमलाय १ कीदृशोऽसौ योगारूढः यस्य शमः कारणमुच्यते इत्यत्राह यदाहीति इंद्रि
यभोगेषु शब्दादिषु तत्साधनेषु च कर्मसु यदा नानुषज्जते आसक्तिं न करोति तत्र हेतुः आसक्तिमूलभूतान् सर्वान् भोगविषयान् कर्मविषयांश्च

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन २ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते योगारूढस्य तस्यैव शमः कारण
मुच्यते ३ यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ४ उद्धरेदात्मनात्मानं
नात्मानमवसादयेत् आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ५ बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः अ
नात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ६

संकल्पान् संन्यसितुं त्यक्तुं शीलं यस्य सः तदा योगारूढ उच्यते ४ अतो विषयासक्तित्यागे मोक्षं
तदासक्तौ च बंधं पर्यालोच्य रागादिस्वभावं त्यजेदित्याह उद्धरेदिति आत्मना विवेकयुक्तेन मनसात्मानं संसारादुद्धरेत् नत्ववसादयेत् हि यस्मादात्मैव म
नः संगादुपरतः आत्मनः स्वस्य बंधुरुपकारकः रिपुरपकारकश्च ५ कथंभूतस्यात्मैव बंधुः कथंभूतस्य वात्मैव रिपुरित्यपेक्षायामाह बंधुरिति
येनात्मनैवात्मा कार्यकारणरूपो जितो वशीकृतः तस्य तथाभूतस्यात्मनः आत्मैव बंधुः उपकारित्वे वर्तेत बंधुवत् अनात्मनस्तु अजितात्मनः शत्रु

६

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

जितात्मनः स्वस्मिन् बंधुत्वं स्फुटयति जितात्मन इति जित आत्मा येन तस्य प्रशांतस्य रागादिरहितस्यैव परं केवलमात्मा शीतोष्णादिषु सत्स्वपि समाहितः स्वात्मनिष्ठो भवति नान्यस्य यद्वा तस्य हृदि परमात्मा समाहितः स्थितो भवति ७ योगारूढस्य लक्षणं श्रेष्ठ्यं चोपपादयन्नुपसंहरति ज्ञानेति ज्ञानमौपदेशिकं विज्ञानमपरोक्षानुभवस्ताभ्यां तृप्तो निराकांक्ष आत्मा चित्तं यस्य अतः कूटस्थो निर्विकारः अतएव विजितानींद्रियाणि येन अतएव समानि लोष्टादीनि यस्य स युक्तः अयाधारासुवर्णेषु हेयोपादेयबुद्धिशून्यः स युक्तो योगारूढ इत्युच्यते ८ सुहृदिति सुहृन्मित्रादिषु समबुद्धिर्युक्तस्तु ततोऽपि श्रेष्ठ इत्या
व२

जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ७ ज्ञानविज्ञानतृ
प्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ८ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वे
ष्यबंधुषु साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ९ योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः एकाकी य
तचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः १०

ह सुहृदिति सुहृत्स्वभावेनैव हिताशंसी मित्रं स्नेहवशेनोपकारकः अरिर्घातकः उदासीनो विवदमानयोरुभयोरप्युपेक्षकः मध्यस्थो विवदमानयोरुभयोरपि हिताशंसी द्वेष्यः द्वेषविषयः बंधुः संबंधी साधुः सदाचारः पापा दुराचाराः एतेषु समा रागद्वेषशून्या बुद्धिर्यस्य स तु विशिष्टः ९ एवं योगारूढस्य लक्षणमुक्त्वेदानीं तस्य सांगं योगं विधत्ते योगीत्यादिना स योगी परमो मत इत्यंतेन ग्रंथेन योगी योगारूढ आत्मानं मनः युंजीत समाहितं कुर्यात् सततं निरंतरं रहसि एकांते स्थितः सन् एकाकी संगशून्यः यतं संयतं चित्तमात्मा देहश्च यस्य निराशी निराकांक्षः परिग्रहशून्यश्च १० ॥ श्रीमः

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

आसननियमंदर्शयन्नाहद्वाभ्यां शुचाविति शुद्धेस्थाने आत्मनःस्वस्यासनंस्थापयित्वा कीदृशंस्थिरमचलंनात्युच्छ्रितंनातिनीचंचैलंवस्त्रमजि
नंव्याघ्रादिचर्मचैलाजिनेकुशेभ्यउत्तरेयस्मिन्कुशानामुपरिचर्मतदुपरिवस्त्रमास्तीर्येत्यर्थः ११ तत्रेतितस्मिन्नासनेउपविश्यएकाग्रंविक्षे
परहितंमनःकृत्वायोगंयुंज्यादभ्यसेत् यताउपरताश्चित्तस्येंद्रियाणांचक्रियायस्यात्मनोमनसोविशुद्धयेउपशांतये १२ चित्तैकाग्र्योपयोगिनीं
देहादिधारणांदर्शयन्नाहद्वाभ्यां सममितिकायइतिदेहमध्यभागोविवक्षितःकायश्चशिरश्चग्रीवाचकायशिरोग्रीवंमूलाधारादारभ्यमूर्द्धांत

शुचौदेशेप्रतिष्ठाप्यस्थिरमासनमात्मनः नात्युच्छ्रितंनातिनीचंचैलाजिनकुशोत्तरं ११ तत्रैकाग्रंमनःकृत्वायतचित्तेंद्रि
यक्रियः उपविश्यासनेयुंज्याद्योगमात्मविशुद्धये १२ समंकायशिरोग्रीवंधारयन्नचलंस्थिरः संप्रेक्ष्यनासिका
ग्रंस्वंदिशश्चानवलोकयन् १३ प्रशांतात्माविगतभीर्ब्रह्मचारिव्रतेस्थितः मनःसंयम्यमच्चित्तोयुक्तआसीत
मत्परः १४ युंजन्नेवंसदात्मानंयोगीनियतमानसः शांतिंनिर्वाणपरमांमत्संस्थामधिगच्छति १५ ।।०।।

पर्यंतंसममवक्रंअचलंनिश्चलंधारयन्स्थिरोदृढप्रयत्नोभूत्वेत्यर्थः स्वीयंनासिकाग्रंसंप्रेक्ष्येति अर्धनिमीलितनेत्रइत्यर्थः इतस्ततोदिशश्चान
वलोकयन्नित्यासीतेत्युत्तरेणान्वयः १३ प्रशांतेतिप्रशांतआत्माचित्तंयस्यविगताभीर्भयंयस्यब्रह्मचारिव्रतेब्रह्मचर्येस्थितःसन्मनःसंयम्य
प्रत्याहृत्यमय्येवचित्तंयस्याहमेवपरःपुरुषार्थोयस्यसमत्परःएवंयुक्तोभूत्वाआसीततिष्ठेत १४ योगाभ्यासफलमाहयुंजन्निति एवमुक्तेनप्रकारे
णसदात्मानंमनःयुंजन्समाहितंकुर्वन् नियतंचित्तंनिरुद्धंमानसंयस्यशांतिंसंसारोपरमंप्राप्नोति कथंभूतांनिर्वाणपरमंप्राप्यस्यांतांमत्सं

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

धिं न सर्वकामेभ्यः ऐहिकामुष्मिकभोगेभ्यः निस्पृहः विगततृष्णो भवति तदा युक्तः समाहितचित्तः ४

गी॰टी॰ योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादीनां नियममाह द्वाभ्यां नेति अत्यंतमधिकं भुंजानस्यैकांतमत्यंतमभुंजानस्यापि योगः समाधिर्न भवति तथातिनिद्राशीलः
श्री॰ स्यातिजाग्रतश्च योगो नैवास्ति १६ तर्हि कथंभूतस्य योगो भवतीत्यत आह युक्तेति युक्तो नियत आहारो विहारश्च गतिर्यस्य कर्मसु कार्येषु नियतैव
३४ चेष्टा यस्य युक्तौ नियतौ स्वप्नाववोधौ निद्राजागरौ यस्य तस्य दुःखनिवर्तको योगः सिध्यति १७ कदा निष्पन्नयोगः पुरुषो भवतीत्यपेक्षायामाह यु
यदेति विनियतं संयतं चित्तमात्मन्येव निश्चलं तिष्ठति तदा प्राप्तयोग इत्युच्यते १८ आत्मैकाकारतयावस्थितस्य चित्तस्योपमानमाह यु

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकांतमनश्नतः न चाति स्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन १६ युक्ताहारविहारस्य युक्तचे
ष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नाववोधस्य योगो भवति दुःखहा १७ यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते निःस्पृहः सर्व
कामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा १८ यथा दीपो निवातस्थो नेंगते सोपमा स्मृता योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्म
नः १९ यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया॥ यथेति निवातशून्ये देशे स्थितो दीपो यथा नेंगते न विचलति सा उपमा दृष्टांतः कस्यात्मविष
यं योगमभ्यसतो योगिनः यतं नियतं चित्तं यस्य निष्कंपतया प्रकाशकतया च चित्तं तद्वत्तिष्ठतीत्यर्थः १९ यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडवेत्या
दौ कर्मैव योगशब्देनोक्तं नात्यश्नतस्तु योगोऽस्तीत्यादौ तु समाधिर्योगशब्देनोक्तः न तु मुख्यो योगः क इत्यपेक्षायां समाधिमेव स्वरूपतः फलत
श्च लक्षयन् स एव मुख्यो योग इत्याह सार्द्धैस्त्रिभिः यत्रेति यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे योगाभ्यासेन निरुद्धं चित्तमुपरतं भवतीति योगस्य स्वरूपल राम:
क्षणमुक्तं तथा च पातंजलं सूत्रं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति इष्टप्राप्तिलक्षणेन फलेन तमेव लक्षयति यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे आत्मनात्मशुद्धेन ३४

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

मनसात्मात्मानमेव पश्यति देहादिपृथक्त्वं आत्मन्येव तुष्यति ननु विषयेषु यत्रेत्यादीनां यच्छब्दानां तं योगसंज्ञितं विद्यादिति चतुर्थेनान्वयः २० आत्म
नेव तोषे हेतुमाह सुखमिति यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे यत्तत्किमपि निरतिशयं आत्यन्तिकं नित्यं सुखं वेत्ति ननु तदा विषयेन्द्रियसंबंधाभावात्
कुतः सुखं स्यात् तत्राह अतीन्द्रियं विषयेन्द्रियसंबंधातीतं केवलं बुद्ध्यैवात्माकारतया ग्राह्यं अत एव च यत्र स्थितः सन् तत्त्वतः आत्मतत्त्वान्नैव स्वरूपा
चलति २१ अचलनमेवोपपादयति यमिति यमात्मसुखरूपं लाभं लब्ध्वा ततोऽधिकमपरं लाभं न मन्यते तस्यैव निरतिशयसुखत्वात् यस्मिंश्च
स्थितो महता शीतोष्णादिदुःखेन न विचाल्यते नाभिभूयते एतेनानिष्टनिवृत्तिफलेन वियोगस्य लक्षणमुक्तं द्रष्टव्यं २२ यमेवंभूतोऽवस्थावि

यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति २० सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियं वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चल
ति तत्त्वतः २१ यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते २२ तं विद्याद्दुः
खसंयोगवियोगं योगसंज्ञितं स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा २३

शेषत्वमाह तमिति अर्थेन दुःखशब्देन दुःखमि
श्रत्वाद्वैषयिकं सुखमपि गृह्यते दुःखस्य संयोगेन संस्पर्शमात्रेणापि वियोगो यस्मिंस्तं अवस्थाविशेषं योगसंज्ञितं योगशब्दवाच्यं जानीयात् परमा
त्मना क्षेत्रज्ञस्य संयोजनं योगः यद्वा दुःखसंयोगेन वियोग एव पूरेकान्तरशब्दवद्विरुद्धलक्षणया योग उच्यते कर्मणि तु योगशब्दस्तदुपायत्वादौप
चारिक एवेति भावः यस्मादेवं महाफलो योगस्तस्मात्स एव यत्नतः अभ्यसनीय इत्याह स इति सार्धेन स योगो निश्चयेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन
योक्तव्यः अभ्यसनीयः यद्यपि शीघ्रं न सिध्यति तथापि अनिर्विण्णेन निर्वेदरहितेन चेतसा योक्तव्यः दुःखबुद्ध्या प्रयत्नशैथिल्यं निर्वेदः २३ ॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ श्री॰ ३५ किंच संकल्पेति संकल्पान् प्रभवो येषां तान् योगप्रतिकूलान् सर्वान् कामान् अशेषतः सर्वान् त्यक्त्वा मनसा विषयदोषदर्शिना सर्वतः प्रसरंतमिंद्रियसमू
ह विशेषेण नियम्य योक्तव्य इति पूर्वेण वान्वयः २४ यदि तु प्राक्तनकर्मसंस्कारेण मनो विचलेत् नहि धारणया स्थिरीकुर्यादित्याह शनैरिति धृति
र्धारणा तया वश गृहीतया वशीकृतया बुद्ध्या आत्मसंस्थं आत्मन्येव सम्यक् स्थितं निश्चलं मनः कृत्वा उपरमेत् न तु सहसा शनैः शनैरभ्यासक्रमेण तु सहसा
उपरमस्वरूपमाह न किंचिदपि चिंतयेत् निश्चले मनसि स्वयमेव प्रकाशमानपरमानंदस्वरूपो भूत्वा आत्मध्यानादपि निवर्तेतेत्यर्थः २५ एवमपि

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्य समंततः २४ शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृ
तिगृहीतया आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् २५ यतोयतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरं ततस्त
तो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् २६ प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतमक
ल्मषं २७ युंजन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः॥

रजोगुणवशाद्यदि मनः प्रचलेत् नहि सु नः प्रत्याहारेणास्थिरीकुर्यादित्याह य
तइति स्वभावतश्चंचलं धार्यमाणमपि अस्थिरं मनो यं यं विषयं प्रति निर्गच्छति ततस्ततः प्रत्याहृत्य आत्मन्येव स्थिरं कुर्यात् २६ एवं प्रत्याहारा
दिभिः पुनःपुनर्मनो वशीकुर्वतः रजोगुणक्षये सति योगसुखं प्राप्नोतीत्याह प्रशांतेति एवमुक्तेन प्रकारेण प्रशांतं रजो यस्य तं अत एव प्रशांतम
नो यस्य तं एनं निष्कल्मषं ब्रह्मत्वं प्राप्तं योगिनमुत्तमं समाधिसुखं स्वयमेवोपैति प्राप्नोति २७ ततश्च कृतार्थो भवतीत्याह युंजन्निति एवमनेन
प्रकारेण सर्वदा आत्मानं मनो युंजन् वशी॥ राम: ३५

कुर्वन्नविशेषेण सर्वदात्मना गतं कल्मषं यस्य स योगी सुखेनानायासेन ब्रह्मणः संस्पर्शः अविद्यानिवर्तकः साक्षात्कारः तद्देवात्यन्तं सर्वोत्तमं सुखमश्नोति जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः २८ ब्रह्मसाक्षात्कारमेव दर्शयति सर्वभूतस्थमिति योगेनाभ्यस्यमानेन युक्तात्मा समाहितचित्तः सर्वत्र समं ब्रह्मैव पश्यतीति समदर्शनः स्वमात्मानं अविद्याकृतदेहादिपरिच्छेदशून्यं सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु अवस्थितं पश्यति तानि च स्वात्मन्यभेदेन पश्यति २९ सर्वभूतात्मज्ञानस्य सर्वभूतात्मतया मदुपासनं सुखं धारणमित्याह य इति मां परमेश्वरं सर्वत्र भूतमात्रेषु पश्यति सर्वं च प्राणिमात्रं

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते २८ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः २९ यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ३० सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ३१ आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ३२

मयि यः पश्यति तस्याहं न प्रणश्यामि अहं दृश्यो न भवामि स च मया अदृश्यो न भवति प्रत्यक्षो भूत्वा कृपादृष्ट्या तं विलोक्यानुगृह्णामीत्यर्थः ३० न चैवंभूतो विधिकिंकरः स्यादित्याह सर्वभूतेति सर्वेषु भूतेषु स्थितं मामभेद[illegible]मास्थितो यो भजति स योगी ज्ञानी सन् सर्वथा कर्मत्यागेनापि वर्तमानो मय्येव वर्तते मुच्यते न तु भ्रश्यतीत्यर्थः ३१ एवं मां भजतां योगिनां मध्ये सर्वभूतानुकंपी श्रेष्ठ इत्याह आत्मौपम्येनेति आत्मौपम्येन स्वसादृश्येन यथा मम सुखं प्रियं दुःखमप्रियं तथान्येषामपीति सर्वत्र समं पश्यन् सुखमेव सर्वेषां यो वाञ्छति न तु कस्यापि दुःखं स योगी श्रेष्ठो मम अभिमत इत्यर्थः ३२

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

उक्तलक्षणस्ययोगस्यासंभवंमन्वानोर्जुनउवाच योयमिति साम्येनमनसोलयविक्षेपशून्यतयाकेवलात्माकारावस्थानेनयोयंयोगस्त्वयाप्रोक्तः ए
तस्ययोगस्यस्थिरांदीर्घकालांस्थितिंनपश्यामिमनसश्चंचलत्वात् ३३ एतत्स्फुटयति चंचलमिति चंचलंस्वभावेनैवचपलंकिंचप्रमाथिप्रमथन
शीलंदेहेंद्रियक्षोभकमित्यर्थः किंचवलवत् विचारेणापिजेतुमशक्यंकिंचदृढं विषयवासनानुवद्धतयादुर्भेदं अतोयथाकाशेदोधूयमानस्य
वायोःकुंभादिषुनिरोधनमशक्यंतथातस्यमनसोपिनिग्रहंनिरोधंसुदुष्करंसर्वथावशीकर्तुमशक्यंमन्ये ३४ तदुक्तंचंचलत्वादिकमंगीकृ
त्यैवमनोनिग्रहोपायं श्रीभगवानुवाच असंशयमिति चंचलत्वादिनामनोनिरोद्धुमशक्यमिति यद्वदसितत्निःसंशयमेवतथापितुअभ्या

अर्जुनउवाच योयंयोगस्त्वयाप्रोक्तःसाम्येनमधुसूदन एतस्याहंनपश्यामिचंचलत्वात्स्थितिंस्थिरां ३३ चंचलं
हिमनःकृष्णप्रमाथिवलवदृढं तस्याहंनिग्रहंमन्येवायोरिवसुदुष्करं ३४ श्रीभगवानुवाच असंशयंमहावा
होमनोदुर्निग्रहंचलं अभ्यासेनतुकौंतेयवैराग्येणचगृह्यते ३५ असंयतात्मनायोगोदुष्प्रापइतिमेमतिः वश्या
त्मनातुयततनाशक्योवाप्तुमुपायतः ३६

सेनपरमात्माकारप्रत्ययावृत्त्याविषयवैतृष्ण्येनच ऽऽ गृह्यते अभ्यासेनलयप्रतिबंधाद्वैराग्येणचवि
क्षेपप्रतिवंधादुपरतवृत्तिकंसत्परमात्माकारेणोपरिणतंतिष्ठतीत्यर्थः तदुक्तंयोगशास्त्रेमनसोवृत्तिशून्यस्यब्रह्माकारतयास्थितिः यासंप्रज्ञात
नामासौसमाधिरभिधीयतेइति ३५ एतावांस्त्विहनिश्चयइत्याह असंयतेति उक्तप्रकारेणाभ्यासवैराग्याभ्यामसंयतआत्माचित्तंयस्यतेनपुंसाअयं
योगोदुष्प्रापःप्राप्तुमशक्यः अभ्यासवैराग्याभ्यांवश्योवशवर्तीआत्माचित्तंयस्यतेनतुपुनर्यत्नंकुर्वतायोगःप्राप्तुंशक्यः

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

अभ्यासवैराग्याभावेन कथंचिदप्राप्तसम्यग्ज्ञानः किं फलमाप्नोतीत्यर्जुन उवाच अयतिरिति प्रथमं श्रद्धयोपेत एव योगे प्रवृत्तः न तु मिथ्याचारतया ततः
परं तु अयतिर्न सम्यग्यतते शिथिलाभ्यास इत्यर्थः तथा योगाच्चलितं मानसं विषयप्रवणं चित्तं यस्य मंदवैराग्य इत्यर्थः एवमभ्यासवैराग्यशैथि
ल्याद्योगस्य संसिद्धिं फलं ज्ञानमप्राप्य कां गतिं प्राप्नोति ३७ अभिप्रायं विवृण्वन् पृच्छति कच्चिदिति कर्मणामीश्वरेऽर्पितत्वात् तदननुष्ठानाच्च न तावत्क
र्मफलं स्वर्गादिकं प्राप्नोति योगानिष्पत्तेश्च न मोक्षं प्राप्नोति एवमुभयस्माद्भ्रष्टोऽप्रतिष्ठो निराश्रयः अत एव ब्रह्मणः प्राप्त्युपाये पथि मार्गे विमूढः

अर्जुन उवाच अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ३७ कच्चिन्नोभ
यविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ३८ एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशे
षतः त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ३९ श्रीभगवानुवाच पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते नहि क
ल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ४०

सन् कच्चित् किं न नश्यति किं वा न नश्यतीत्यर्थः नाशे दृष्टान्तः यथा छिन्नमभ्रं पूर्वस्मादभ्राद्विश्लिष्टमभ्रान्तरं चाप्राप्तं सत् मध्य एव विलीयते तद्वदिति ३८
त्वयैव सर्वज्ञेनायं मम संदेहो निरसनीयः त्वत्तोऽन्यस्तु संदेहनिवर्तको नास्तीत्यर्थः एतन्म इति एतत् एनं छेत्ता निवर्तकः स्पष्टमन्यत् ३९ तत्रोत्तरं
श्रीभगवानुवाच पार्थेति सार्धैश्चतुर्भिः इहलोके नाशः उभयभ्रष्टत्वात् पातित्यं अमुत्र परलोके नाशो नरकप्राप्तिः तदुभयं तस्य नास्त्येव यतः कल्याण
कृत् शुभकारी कश्चिदपि दुर्गतिं न गच्छति अयं च शुभकारी श्रद्धया योगे प्रवृत्तत्वात् तातेति लोकरीत्योपलालयन् संबोधयति ४० ॥ ४०

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ श्री॰ ३७

तर्हि किमसौ प्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह प्राप्येति पुण्यकारिणामश्वमेधादियाजिनां लोकान्प्राप्य तत्र शाश्वतीः समाः बहून्संवत्सरानुषित्वा तत्सुखमनुभूय शुचीनां सदाचाराणां श्रीमतां धनीनां स योगभ्रष्टो जन्म प्राप्नोति ४१ अल्पकालाभ्यस्तयोगभ्रंशे गतिरियमुक्ता चिरकालाभ्यस्तयोगभ्रंशे तु पक्षांतरमाह अथवेति योगनिष्ठानां धीमतां ज्ञानिनामेव कुले जायेत न तु पूर्वोक्तानामनारूढयोगानां कुले एतज्जन्म स्तौति एतद्धि लोके दुर्लभतरं मोक्षहेतुत्वात् ४२ ततः किमत आह तत्रेति सार्धेन तत्र द्विप्रकारे जन्मनि पूर्वदेहे भवं पौर्वदेहिकं तमेव ब्रह्मविषयया बुद्ध्या संयोगं लभते ततश्च भूयोधिकं संसिद्धौ मोक्षेधिकं प्रयत्नं करोति तत्र हेतुः तेनैव पूर्वदेहकृतेनाभ्यासेनावशोपि कुतश्चिदंतरायादनिच्छन्नपि संह्रियते विषयेभ्य

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोभिजायते ४१ अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमतां एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशं ४२ तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकं यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ४३ पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोपि सः जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ४४ प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिं ४५ (परान्नयत्नब्रह्मनिष्ठः क्रियते ४२

तदेवं पूर्वाभ्यासवशेन प्रयत्नं कुर्वन् शनैर्मुच्यत इति समर्थयितुं कैमुत्यन्यायेन स्फुटयति सार्धेन जिज्ञासुरिति योगस्य स्वरूपं जिज्ञासुरेव केवलं न तु प्राप्तयोग एवंभूते योगे प्रवृत्तिमात्रेणापि पापवशाद्योगभ्रष्टोपि शब्दब्रह्म वेदमतिवर्तते वेदोक्तकर्मफलान्यतिक्रामति तेभ्योधिकं फलं प्राप्य मुच्यत इत्यर्थः ४४ यदैवं मंदप्रयत्नोपि योगी परां गतिं याति तदा यस्तु योगी प्रयत्नादुत्तरोत्तरमधिकं योगयतमानो यत्नं कुर्वन् योगेनैव संशुद्धकिल्बिषो विधूतपापः सन्ननेकेषु जन्मसु उपचितेन योगेन संसिद्धः सम्यक् ज्ञानी भूत्वा ततः श्रेष्ठां गतिं यातीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ४५ ॥ ४५ ॥

एमः ३७

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

यस्मादेवं तस्मात् तपस्विभ्य इति कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोनिष्ठेभ्यो ज्ञानिभ्यः शास्त्रज्ञानवद्भ्योऽपि कर्मिभ्यः इष्टापूर्तकारिभ्योऽपि योगी श्रेष्ठोऽभिमतः तस्मात्त्वं यो
गी भव ४६ योगिनामपि यमनियमादिपराणां मध्ये मद्भक्तः श्रेष्ठ इत्याह योगिनामिति मद्गतेन मय्यासक्तेनान्तरात्मना मनसा यो मां परमेश्वरं श्रद्
धायुक्तः सन् भजते स योगयुक्तेषु श्रेष्ठो मम संमतः अतो मद्भक्तो भवेदिति भावः ४७ आत्मयोगमवोचद्यो भक्तियोगशिरोमणिं तं वन्दे माधवं भ
क्त्या भक्तकारुण्यशेवधिं इति सुबोधिन्यां गीताटीकायां अभ्यासयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ६ विज्ञेयमात्मनस्तत्त्वं सह योगमुदाहृतं भजनीयमथे
दानीमैश्वरं रूपमीर्यते १ पूर्वाध्यायान्ते मद्गतेनान्तरात्मना यो मां भजते स मे युक्ततमो मत इत्युक्तं तत्र कीदृशस्त्वं यस्य भक्तिः कर्तव्येत्यपेक्षायां स्वस्व रू

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ४६ योगिनामपि सर्वेषाम
द्गतेनान्तरात्मना श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ४७ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशा
स्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे आत्मसंयमयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ६ श्रीभगवानुवाच मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्
मदाश्रयः असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु १ ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥

पनिरूपयिष्यन् श्रीभ
गवानुवाच मयीति मयि परमेश्वरे आसक्तमभिनिविष्टं मनो यस्य सः मदाश्रयः अहमेवाश्रयो यस्य अनन्यशरणः सन् योगं युञ्जन् अभ्यसन्
असंशयं यथा भवत्येवं मां समग्रं विभूतिबलैश्वर्यादिसहितं यथा ज्ञास्यसि तदिदं मया वक्ष्यमाणं शृणु १ वक्ष्यमाणं ज्ञानं स्तौति ज्ञानमिति
ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवस्तत्सहितमिदं मद्विषयं अशेषतः साकल्येन वक्ष्यामि यत् ज्ञात्वा इह श्रेयोमार्गे वर्तमानस्य तव पुनरन्यत् ज्ञात

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

व्यमवशिष्टं न भवति तेनैव कृतार्थो भवतीत्यर्थः २ ममभक्तिं विना तु मज्ज्ञानं दुर्लभमित्याह मनुष्याणामिति असंख्यातानां जीवानां मध्ये मनुष्यव्य
तिरिक्तानां श्रेयसि प्रवृत्तिरेव नास्ति मनुष्याणां च सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेव कृतपुण्यवशात् आत्मनः सिद्ध्यै आत्मज्ञानाय यतते प्रयत्नं कु
र्वतामपि सहस्रेषु कश्चिदेव मत्कृतपुण्यवशात् आत्मानं वेत्ति तादृशानां च आत्मज्ञानसिद्धानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां परमात्मानं मत्प्रसा
देन तत्त्वतो वेत्ति न देवमतिदुर्लभमपि तुभ्यमहं वक्ष्यामीत्यर्थः २ एवं श्रोतारमभिमुखीकृत्येदानीं प्रकृतिद्वारा सृष्ट्यादिकर्तृत्वेनेश्वरतत्त्वं प्र
तिज्ञातं निरूपयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह भूमिरिति द्वाभ्यां भूम्यादिशब्दैः पंचगंधादितन्मात्राण्युच्यंते मनःशब्देन तत्कारणभूतो

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते २ मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये यततामपि सिद्धानां क
श्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ४ ॥०

मह

हंकारः बुद्धिशब्देनोतत्त्वं अहंकारशब्देनैव तत्कारणमविद्या इत्येवमष्टधा भिन्ना यद्वा भूम्यादिशब्दैः पंचभूतानि सूक्ष्मैः सहैकीकृत्य गृह्यन्ते अहंका
रशब्देनैवाहंकारः तेनैव तत्कार्याणीन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते बुद्धिरिति महत्तत्त्वं मनःशब्देन तु मननसाधनेन यमव्यक्तरूपं प्रधानं गृह्यते अनेन प्रकारेण मे प्रकृ
तिर्मायाख्या शक्तिरष्टधा भिन्ना विभागमाप्ता चतुर्विंशतिभेदभिन्नैवेत्येषा स्वेनान्यांतर्भावविवक्षयाष्टधा भिन्नेत्युक्तं तथा वक्ष्यमाणक्षेत्राध्याये
इमामेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपंचयिष्यति महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च इंद्रियाणि दशैकं च पंच चेंद्रियगोचराः इति ४ ॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

अपरामिमां प्रकृतिमुपसंहरन्परां प्रकृतिमाह अपरेति अष्टधोक्ता या प्रकृतिरियमपरा निकृष्टा जडत्वात् परार्थत्वाच्च इतः सकाशात्परां प्रकृष्टामन्यां जी
वभूतां मे प्रकृतिं जानीहि परत्वे हेतुः यया चेतनया क्षेत्रज्ञरूपया स्वकर्मद्वारेणेदं जगद्धार्यते ५ अनयोः प्रकृतित्वं दर्शयन् स्वस्य तद्द्वारा सृष्ट्यादिकार
णत्वमाह एतदिति एते क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपे प्रकृती योनी कारणभूते येषां तान्येतद्योनीनि स्थावरजंगमात्मकानि सर्वाणि भूतानि उपधारय बुध्यस्व तत्
त्र जडा प्रकृतिर्देहरूपेण परिणमते चेतना तु मदंशभूता भोक्तृत्वेन देहेषु प्रविश्य स्वकर्मणा तानि धारयति ते च मदीये प्रकृती मत्तः संभूते अतोऽह
मेव कृत्स्नस्य सप्रकृतिकस्य जगतः प्रभवः प्रकर्षेण भवत्यस्मादिति प्रभवः परं कारणमहमित्यर्थः तथा प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्तापि अह

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ५ एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधा
रय अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ६ मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणि
गणा इव ७ रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ८

मेवेत्यर्थः ६ यस्मादेवं तस्मात् मत्त इति मत्तः सकाशात् मत्परतरं श्रेष्ठं जगतः सृष्टिसंहारयोः स्वतंत्रं कारणं किंचिदपि नास्ति स्थितिहेतुरप्यहमेव
इत्याह मयीति मयि सर्वमिदं जगत् प्रोतं ग्रथितं आश्रितमित्यर्थः अत्र दृष्टान्तः स्पष्टार्थः ७ जगत्स्थितिहेतुत्वं प्रपंचयति रसोऽहमिति पंचभिः अप्सु
रसोऽहं रसतन्मात्ररूपया विभूत्या आश्रयत्वेनाप्सु स्थितोऽप्यहमित्यर्थः तथा शशिसूर्ययोः प्रभास्मि चन्द्रेऽर्के च प्रकाशरूपया विभूत्या तदाश्रयत्वेन स्थि
तोऽहमित्यर्थः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं सर्ववेदेषु वैखरीरूपेषु तन्मूलभूतः प्रणवः ॐकारोऽस्मि खे आकाशे शब्दस्तन्मात्ररूपोऽस्मि नृषु पुरुषेषु पौरुषमु
द्यमोऽस्मि उद्यमे हि पुरुषस्तिष्ठति ८

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰
श्री॰
३९

किंच पुण्य इति पुण्योगंधोऽविकृतः गंधतन्मात्रं पृथिव्यामाश्रयभूतमहमित्यर्थः यद्वा विभूतिरूपेणाश्रयत्वस्याविवक्षितत्वात् सुरभिर्गंध एवोत्कृष्टतया विभूतित्वात् पुण्योगंध इत्युक्तं तथा विभावसावग्नौ यत्तेजः सहजा दीप्तिः तदहं सर्वभूतेषु जीवनं प्राणधारणमायुरहमित्यर्थः तपस्विषु वानप्रस्थादिषु द्वंद्वसहनरूपं तपः अहमस्मि ९ किंच बीजमिति सर्वेषां चराचराणां भूतानां बीजं सजातीयकार्योत्पादनसामर्थ्यं सनातनं नित्यमुत्तरोत्तरसर्वकार्येष्वनुस्यूतं तदेव बीजं मद्विभूतिं विद्धि जानीहि ननु प्रतिव्यक्ति विनश्यत् तथा बुद्धिमतां बुद्धिः प्रज्ञाहमस्मि तेजस्विनां प्रगल्भानां

पुण्योगंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ९ बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनं बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं १० बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितं धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ११ ये चैव सात्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि

तेजः प्रागल्भ्यमहं १० किंच बलमिति कामः अप्राप्तवस्त्वभिलाषो राजसः रागः पुनरभिलषितेऽर्थे प्राप्तेऽपि पुनरधिकेऽर्थे चित्तरंजनात्मकः तृष्णापरपर्यायस्तामसः ताभ्यां विवर्जितं बलवतां बलमहमस्मि सात्विकस्वधर्मानुष्ठानसामर्थ्यमहमित्यर्थः धर्मेणाविरुद्धः स्वदारेषु पुत्रोत्पत्तिमात्रोपयोगी कामोहं ११ किंच ये चेति ये चान्ये सात्विका भावाः शमदमादयः राजसाश्च हर्षदर्पादयः तामसाश्च ये शोकमोहादयः प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायंते तान् सर्वान् मत्त एव जातान् इति विद्धि मदीयप्रकृतिगुणकार्यत्वात् एवमपि तेष्वहं न वर्त्ते जीववत्तदधीनोहं न भवामीत्यर्थः ते तु मदधीनाः संतो मयि

राम॰
३९

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

एवंभूतं त्वां परमेश्वरमयं जनः किमिति न जानातीत्यत आह त्रिभिरिति त्रिभिस्त्रिविधैरेभिः पूर्वोक्तैः कामलोभादिभिर्गुणविकारैर्भावैः स्वभावैर्मोहितमि
दं जगत् अतो मां नाभिजानाति कथंभूतमेभ्यो भावेभ्यः परमेभिरसंस्पृष्टमेतेषां नियंतारमत एवाव्ययं निर्विकारमित्यर्थः १३ केन तर्हि त्वां जानंतीत्यत
आह दैवीति दैवी अलौकिकी अत्यद्भुतेत्यर्थः गुणमयी सत्वादिगुणविकारात्मिका मम परमेश्वरस्य शक्तिर्माया दुरत्यया दुस्तरा हि प्रसिद्धमेतत्
तथापि ये मामेवाव्यभिचारिण्या भक्त्या प्रपद्यंते भजंति मायामेतां दुस्तरामपि ते तरंति ततो मां जानंतीति भावः १४ किमिति तर्हि सर्वे त्वामेव न भजं
तीत्यत आह न मामिति नरेषु ये अधमाः ते मां न भजंति अधमत्वे हेतुः मूढाः विवेकशून्याः ततश्च दुष्कृतिनः पापशीला अतो मायया पहृतं निरस्तं

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययं १३ दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दु
रत्यया मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते १४ न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नराधमाः माययापहृतज्ञाना आसु
रं भावमाश्रिताः १५ चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोर्जुन आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ १६ १६

शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां जातमपि ज्ञानं येषां ते अत एव दंभो दर्पोभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव चेत्यादिना वक्ष्यमाणमासुरं स्वभावं प्राप्ताः संतो
न भजंति १५ सुकृतिनस्तु मां भजंति ते च सुकृततारतम्येन चतुर्विधा इत्याह चतुर्विधा इति पूर्वजन्मसु ये कृतपुण्या जनास्ते मां भजंति ते च चतु
र्विधाः आर्त्तो रोगाद्यभिभूतः स यदि पूर्वं कृतपुण्यस्तर्हि मां भजंति अन्यथा क्षुद्रदेवताभजनेन संसरंति एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं जिज्ञासुरात्म
ज्ञानेच्छुः अर्थार्थी अत्र वा परत्र वा भोगसाधनभूतार्थलिप्सुः ज्ञानी चात्मवित् १६

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰
श्री॰
४०

तेषां मध्ये ज्ञानी श्रेष्ठ इत्याह तेषामिति तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते तत्र हेतवः नित्ययुक्तः सदा मन्निष्ठः एकस्मिन्मय्येव भक्तिर्यस्य सः ज्ञानिनो देहाद्यभिमानाभावेन चित्तविक्षेपाभावान्नित्ययुक्तत्वमेकांतभक्तिश्च संभवति नान्यस्य अत एव हि तस्याहमत्यंतं प्रियः स च मम तस्मादेवं नित्ययुक्तत्वादिभिश्चतुर्भिर्हेतुभि स उत्तम इत्यर्थः १७ नहि किमितरे त्रयस्त्वद्भक्ताः संसरंति नहि नहीत्याह उदारा इति सर्वेप्येते उदारा महांतः मोक्षभाज एवेत्यर्थः ज्ञानी पुनरात्मैवेति मे मतं निश्चयः हि यस्मात् स ज्ञानी युक्तात्मा मदेकचित्तः सन् न विद्यते उत्तमा यस्यास्तामनुत्तमां सर्वोत्तमां गतिं मामेवास्थितः आश्रितवान् मद्व्यतिरिक्त मन्यत्फलं न मन्यत इत्यर्थः १८ एवंभूतो भक्तोतिदुर्लभ इत्याह बहूनामिति बहूनां जन्मन्यनां मध्ये किंचित्किंचित्पुण्योपचयेन अंते चरमे जन्मनि ज्ञान

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रियः १७ उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव
मे मतं आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिं १८ बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते वासुदेवः सर्वमिति स
महात्मा सुदुर्लभः १९ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यंतेन्यदेवताः तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया २० ॥

वान्सर्वमिदं चराचरं वासुदेव एवेति सर्वात्मदृष्ट्या मां प्रपद्यते भजति अतः स महात्मा अपरिछिन्नदृष्टिः सुदुर्लभः १९ तदेवं कामिनोपि संतः कामप्राप्त ये परमेश्वरमेव ये भजंति ते कामान् प्राप्य शनैर्मुच्यंते इत्युक्तं ये त्वत्यंतं राजसास्तामसाश्च कामाभिभूताः क्षुद्रदेवताः सेवंते ते संसरंतीत्याह कामैरिति त नुभिः येनु तैस्तैः पुत्रकीर्तिशत्रुजयादिविषयैः कामैरपहृतविवेकाः संतः अन्याः क्षुद्राः भूतप्रेतयक्षादिदेवता भजंति किं कृत्वा तत्तद्देवताराधने यो यो नियम उपवासादिलक्षणः तं तं नियमं स्वीकृत्य तत्रापि स्वकीयया प्रकृत्या पूर्वाभ्यासवासनया नियता वशीकृताः संतो देवताविशेषं ये भजंति ते ॥

षां मध्ये २० २० २० ॥

एम॰
४०

यो य इति यो यो भक्तः यां यां तनुं देवतारूपां मदीयामेव मूर्त्तिं श्रद्धयार्चितुं प्रवर्त्तते तेन तस्य तस्य भक्तस्य तत्तन्मूर्त्तिविषयां तामेव श्रद्धामचलां दृढामहमंतर्या
मी विदधामि करोमि २१ ततश्च स तयेति स भक्तस्तया दृढया श्रद्धया तस्यास्तनोराधनमीहते करोति ततश्च ये संकल्पितास्तान् कामान् ततो देव
ताविशेषाल्लभते किंतु मयैव तत्तद्देवतांतर्यामिणा विहितान् निर्मितान् हि स्फुटमेतत् देवतानामपि मदधीनत्वान् मन्मूर्त्तित्वाच्चेत्यर्थः २२ तदे
वं यद्यपि सर्वा अपि देवता ममैव मूर्त्तयः अतस्तदाराधनमपि वस्तुतो मदाराधनमेव अहमेव च तत्तत्फलदातापि तथापि तु साक्षात् मद्भक्तानां च
तेषां च फलवैषम्यं भवतीत्याह अंतवत्त्विति अल्पमेधसां परिच्छिन्नदृष्टीनां मयादत्तमपि तत्फलं अंतवत् तु विनाशि भवति तदेवाह देवान्यजंती

योयोयांयांतनुंभक्तःश्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्यतस्याचलांश्रद्धांतामेवविदधाम्यहं २१ सतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्याराध
नमीहते लभतेचततःकामान्मयैवविहितान्हितान् २२ अंतवत्तुफलंतेषांतद्भवत्यल्पमेधसां देवान्देवयजोयांति
मद्भक्तायांतिमामपि २३ अव्यक्तंव्यक्तिमापन्नंमन्यंतेमामबुद्धयः परंभावमजानंतोममाव्ययमनुत्तमं २४

ति देवयजः ते दे
वान् अंतवंतो यांति मद्भक्तास्तु मामनाद्यंतं परमानंदं प्राप्नुवंति २३ ननु च समाने प्रयासे महति च फलविशेषे सति किमिति देवतांतरं हित्वा त्वामेव न भ
जंति तत्राह अव्यक्तमिति अव्यक्तं प्रपंचातीतं मां व्यक्तिं मनुष्यमत्स्यकूर्मादिभावं प्राप्तं अल्पबुद्धयो मन्यंते तत्र च हेतुः मम परं भावं स्वरूपमजानंतः क
थंभूतमव्ययं नित्यं न विद्यते उत्तमो यस्मात्तं भावं अतो जगद्रक्षार्थं लीलया विष्कृतनानाविशुद्धोर्जितसत्त्वमूर्त्तिं मां परमेश्वरं च स्वस्वकर्मनिर्मितं
भौतिकं देहं च देवतांतरसमं पश्यंतो मंदमतयो मां न भजंति प्रत्युत क्षिप्रफलं देवतांतरमेव भजंति ते चोक्तप्रकारेणांतवत्फलं प्राप्नुवंतीत्यर्थः

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ तेषां त्वाज्ञाने हेतुमाह नाहमिति सर्वस्य लोकस्य नाहं प्रकाशः प्रकटो न भवामि किंतु मद्भक्तानामेव यतो योगमायया समावृतः योगो युक्तिर्मदीयः कोपिवि
श्री॰ चित्रप्रज्ञाविलासः स एव माया अघटमानघटनपटीयस्त्वात् तया संछन्नः अत एव मत्स्वरूपज्ञाने मूढः सन्नयं लोको जन्ममव्ययं च मां न जानाति २५
४१ सर्वोत्तमं मत्स्वरूपमजानंत इत्युक्तं तदेव त्वस्य सर्वोत्तमत्वमनावृतज्ञानशक्तित्वेन दर्शयन्नन्येषामज्ञानमाह वेदेति समतीतानि विनष्टानि व
र्तमानानि च भावीनि त्रिकालवर्तीनि भूतानि स्थावरजंगमानि सर्वाण्यहं वेद जानामि मायाश्रयत्वान्मत्तस्याः स्वाश्रयव्यामोहकत्वाभावा
त् मां तु न कोपि वेत्ति मन्मायामोहितत्वात् प्रसिद्धं हि लोके मायायाः स्वाश्रयाधीनत्वमन्यमोहकत्वं च २६ तदेवं मायाविषयत्वेन जीवानां पर

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः मूढोयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययं २५ वेदाहं समतीतानि वर्त्तमा
नानि चार्जुन भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन २६ इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत सर्वभूतानि संमो
हं सर्गे यांति परंतप २७ येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणां ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः २८

मैश्वर्यज्ञानमुक्तं तस्यैवाज्ञानस्य दृढत्वे कारणमाह इच्छाद्वेषेति सृज्यत इति सर्गः सर्गे स्थूलदेहोत्पत्तौ सत्यां तदनुकूले इच्छा तत्प्रतिकूले च द्वेषः
ताभ्यां समुत्थितो यः शीतोष्णसुखदुःखादिद्वंद्वनिमित्तो मोहो विवेकभ्रंशः तेन सर्वभूतानि संमोहं अहमेव सुखी दुःखी चेति गाढतरमभि
निवेशं प्राप्नुवंति अतस्तानि मज्ज्ञानाभावान्न मां भजंतीति भावः २७ कुतस्तर्हि केचन त्वां भजंतो दृश्यंते तत्राह येषामिति येषां तु पुण्याचरण राम॰
शीलानां सर्वप्रतिबंधकं पापमंतगतं नष्टं ते द्वंद्वनिमित्तेनैव मोहेन निर्मुक्ता दृढव्रताः एकांतिनः संतो मां भजंते २८ ४१

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

एवं च मां भजतः सर्वविशेषविज्ञापकत्वार्थो भवतीत्याह जरेति जरामरणयोर्मोक्षाय निरासार्थं मामाश्रित्य ये प्रयतंते ते तत्परं ब्रह्म विदुः कृत्स्नमध्यात्मं च
विदुः येन तत्प्राप्यं देहादिव्यतिरिक्तं शुद्धमात्मानं च जानंतीत्यर्थः तत्साधनभूतमखिलं सरहस्यं कर्म च जानंति २९ न चैवं भूतानां योगभ्रंशशं
कापीत्याह साधिभूतेति अधिभूतादिशब्दानामर्थं श्रीभगवानेवानंतरेऽध्याये व्याख्यास्यति अधिभूतेनाधिदैवेन च सहाधियज्ञेन च सहितं ये मां
जानंति ते युक्तचेतसः मय्यासक्तमनसः प्रयाणकालेऽपि मरणसमयेऽपि मां विदुः न तु तदापि व्याकुलीभूय मां विस्मारयंति अतो मद्भक्तानां न योग
भ्रंशशंकेत्यर्थः ३० कृष्णभक्तैरयत्नेन ब्रह्मज्ञानमवाप्यते इति विज्ञानयोगाख्ये सप्तमे संप्रकाशितं ३० इति श्रीसुबोधिन्यां टीकायां सप्तमोऽध्यायः ७

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलं २९ साधिभूताधिदैवं मां साधि
यज्ञं च ये विदुः । प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ३० इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशा
स्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ७ अर्जुन उवाच किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरु
षोत्तम । अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते १ अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ॥

१ ब्रह्मकर्माधिभूतादिवि
दुः कृष्णैकचेतसः इत्युक्तं ब्रह्मकर्मादि स्पष्टमष्टमे उच्यते १ पूर्वाध्यायान्ते भगवतोपक्षिप्तानां ब्रह्माध्यात्मादिसप्तानां पदार्थानां तत्त्वं जिज्ञासुर
र्जुन उवाच किं तद्ब्रह्म किमध्यात्ममित्यादि द्वाभ्यां स्पष्टार्थः १ किं च अधियज्ञ इति अत्र देहे यो यज्ञो निवर्त्यते तस्मिन् कोऽधियज्ञः अधिष्ठाता प्र
योजकः फलदाता च क इत्यर्थः स्वरूपं पृष्ट्वा अधिष्ठानप्रकारं पृच्छति कथं केन प्रकारेण सोऽस्मिन् देहे स्थितो यज्ञमधितिष्ठतीत्यर्थः यज्ञग्रहणं
॥ ॥ सर्वकर्मणामुपलक्षणार्थं ॥ ॥

CC-0 Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी·टी·
श्री·
५२

णकाले नियतचित्तैः पुरुषैः कथं केनोपायेन ज्ञेयोऽसि २ एवं प्रश्नक्रमेणैवोत्तरं श्रीभगवानुवाच अक्षरमिति त्रिभिः न क्षरतीति न नश्यतीत्यक्षरं परमं यदक्षरं जगतो मूलकारणं तद्ब्रह्म एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्तीति श्रुतेः स्वस्यैव ब्रह्मण एवांशतो जीवरूपेण भवनं स्वभावः स एवात्मानं देहमधिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः भूतानां जरायुजादीनां भावः उत्पत्तिः उद्भवश्च आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इत्युक्तक्रमेण विवृद्धिस्तौ भावौ करोति यो विसर्गः देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपो यज्ञः सर्वकर्मणामुपलक्षणमेतत् स कर्मशब्दवाच्यः ३ किं चाधिभूतमिति क्षरो भावो विनश्वरो देहादिपदार्थो भूतं प्राणिमात्रं अधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमित्युच्यते पुरुषो वैराजः सूर्यमण्डलमध्यवर्ती स्वांशभूतसर्वदेव

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः २ श्रीभगवानुवाच अक्षरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ३ अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतं अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ४

तानामधिपतिरधिदैवतमुच्यते स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तते इति श्रुतेः अत्रास्मिन् देहे अन्तर्यामित्वेन स्थितोऽहमेवाधियज्ञः यज्ञादिकर्मप्रवर्तकस्तत्फलदाता च कथमित्यपेक्षायामुत्तरमनेनैवोक्तं इहैवं अन्तर्यामिणोः संगत्यादिभिर्गुणैः जीववैलक्षण्येन देहान्तर्वर्तित्वस्य प्रसिद्धत्वात् तथा च श्रुतिः द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति देहभृतां श्रेष्ठेति संबोधयन् त्वमप्येवंभूतमन्तर्यामिणं पराधीनस्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां बोद्धुमर्हसीति सूचयति ४

राम:
५२

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसीत्यनेन पृष्टमन्तकाले ज्ञानोपायं तत्फलं च दर्शयति अन्तकाल इति मामेवोक्तलक्षणमन्तर्यामिरूपं परमेश्वरं स्मरन्देहं त्यक्त्वा यः प्रकर्षेणार्चिरादिमार्गेण याति स मद्रूपतां याति अत्र तु संशयो नास्ति स्मरणं ज्ञानोपायो मद्भावापत्तिश्च फलमित्यर्थः ५ न केवलं मां स्मरन्मद्भावं प्राप्नोतीति नियमः किं तर्हि यं यमिति यं यं भावं देवतान्तरं वान्यमपि वान्तकाले स्मरन्देहं त्यजति तं तमेव स्मर्यमाणं भावं प्राप्नोति अन्तकाले भावविशेषस्मरणे हेतुः सदा तद्भावभावितः तेन भावेन भावितो वासितचित्तः ६ यस्मात्पूर्ववासनैवान्तकाले स्मृतिहेतुः न तु तदा वि

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ५ यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ६ तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ७ अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ८

रा२

वशस्य स्मरणोद्यमः संभवति तस्मादिति तस्मात्सर्वदा मामनुस्मर चिन्तय सततं स्मरणं च चित्तशुद्धिं विना न भवति अतो युध्य च चित्तशुद्ध्यर्थं युद्धादिकं स्वधर्मं चानुतिष्ठेत्यर्थः एवं मय्यर्पितमनः संकल्पात्मकं बुद्धिश्च व्यवसायात्मिका येन त्वया स त्वं मामेव प्राप्स्यसि असंशयः संशयोऽत्र नास्ति ७ सततं स्मरणस्य चाभ्यासोऽन्तरङ्गं साधनमिति दर्शयन्नाह अभ्यास इति अभ्यासः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः स एव योग उपायः तेन युक्तेन एकाग्रेण अत एव नान्यविषयं गन्तुं शीलं यस्य तेन चेतसा दिव्यं द्योतनात्मकं परमेश्वरमनुचिन्तयन् हे पार्थ तमेव याति ८ ॥ राम ॥ ॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ पुनरप्यनुचिंतनीयं पुरुषं विशिनष्टि द्वाभ्यां कविमिति कविं सर्वज्ञं पुराणमनादिसिद्धमनुशासितारं नियंतारं अणोः सूक्ष्मादपि अणीयंसं अतिसूक्ष्मं
श्री॰ सर्वस्य धातारं पोषकं अपरिमितमहिमत्वादचिंत्यरूपं आदित्यवत् स्वप्रकाशात्मको वर्णः स्वरूपं यस्य तं तमसः प्रकृतेः परस्ताद्वर्तमानं ९ एवंभूतं
४३ पुरुषमंतकाले भक्तियुक्तेन निश्चलेन योनुस्मरेत् मनोनैश्चल्ये हेतुः योगबलेन सम्यक् सुषुम्णामार्गेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्येति स तं परमपुरुषं द्यो
तनात्मकं प्राप्नोति १० केवलादभ्यासयोगादपि प्रणवाधारणाभ्यासमंतरंगं विधित्सुः प्रतिजानीते यदक्षरमिति यदक्षरं वेदांतज्ञा वदंति एतस्य

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ९ प्र
याणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम्
१० यदक्षरं वेदविदो वदंति विशंति यद्यतयो वीतरागाः यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ११ स
र्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणां १२ ॐमित्येकाक्षरं ब्र
ह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्॥

वैतदक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इति श्रुतेः वीतरागा येभ्यस्ते यतयः प्रयत्न
वंतो यद्विशंति यत् ज्ञातुमिच्छंतो गुरुकुले ब्रह्मचर्यं चरंति तत्तेनुभ्यं पदं गम्यत इति पदं प्राप्यं संक्षेपेण प्रवक्ष्ये तत्प्राप्त्युपायं कथयिष्यामीत्यर्थः
११ प्रतिज्ञातमुपायं सांगमाह द्वाभ्यां सर्वेति सर्वाणींद्रियद्वाराणि संयम्य प्रत्याहृत्य चक्षुरादिभिर्बाह्यविषयग्रहणमकुर्वन्नित्यर्थः मन
श्च हृदि निरुध्य बाह्यस्मरणमकुर्वन्नित्यर्थः मूर्ध्नि भ्रुवोर्मध्ये प्राणमाधाय योगस्य धारणां स्थैर्यमास्थित आश्रितवान् सन् १२ ॐमिति रामः
ओमित्येकं यदक्षरं तदेव ब्रह्मवाचकत्वात्प्रतिमादिवत् ४३

ब्रह्मप्रतीकत्वाद्वा ब्रह्मतद्व्याहरन् उच्चारयन् तद्वाच्यं च मामनुस्मरन्नेव देहं त्यजन् यः प्रकर्षेण याति अर्चिरादिमार्गेण स परमां श्रेष्ठां गतिं सद्गतिं या
तिप्राप्नोति १३ एवं अंतकाले धारणया मत्प्राप्तिर्नित्याभ्यासवत एव भवति नान्यस्येति पूर्वोक्तमेवानुसारयति अनन्येति नास्ति अन्यस्मिन्
चेतो यस्य तथाभूतः सन् यो मां सततं निरंतरं नित्यशः प्रतिदिनं स्मरति तस्य नित्ययुक्तस्य समाहितस्याहं सुखेन लभ्योस्मि नान्यस्य १४ यद्ये
वं त्वं सुलभोसि ततः किमत आह मामिति उक्तलक्षणा महात्मानो मद्भक्ता मां प्राप्य पुनर्दुःखाश्रयं अनित्यं च तज्जन्म न प्राप्नुवंति यतस्ते परमां
तम

यः प्रयाति त्यजंदेहं स याति परमां गतिं १३ अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः तस्याहं सुलभः पार्थ नित्य
युक्तस्य योगिनः १४ मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतं नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः १५
आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते १६

सम्यक्सिद्धिं मोक्षमेव प्राप्ताः पुनर्जन्म तो दुःखानां चालयं स्थानं ते मामुपेत्य न प्राप्नुवंतीति वा १५ एतदेव सर्वेष्वपि लोकेषु पुनरावृत्तिं दर्शयन्
निर्धारयति आब्रह्मेति ब्रह्मणो भुवनं वासस्थानं ब्रह्मलोकस्तमभिव्याप्य सर्वे लोकाः पुनरावर्तनशीलाः ब्रह्मलोकस्यापि विनाशित्वात् न
त्पन्नानामनुत्पन्नज्ञानानां अवश्यं भावि पुनर्जन्म यए एवं क्रममुक्तिफलाभिरुपासनाभिर्ब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामेव तत्रोत्पन्नज्ञानानां ब्रह्मणा
॥। सह मोक्षो नान्येषां मामुपेत्य वर्तमानानां तु पुनर्जन्म नास्त्येवेत्यर्थः १६ ॥।

गी॰टी॰ ननु वनतपस्विनो दानशीला वीतरागास्तितिक्षवः त्रिलोक्या उपरिस्थानं लभंते शोकवर्जितमित्यादिपुराणवाक्ये त्रिलोक्या उपरिस्थानं लभंते शो
श्री॰ कवर्जितमित्यादिपुराणवाक्ये त्रिलोक्याः सकाशात् महर्लोकादीनामुत्कृष्टत्वं गम्यते विनाशित्वे च सर्वेषामविशिष्टे कथमसौ विशेषः
४४ स्यादित्याशंक्य बहुतरकालावस्थायित्वनिमित्तोऽसौ विशेष इत्याशयेन स्वमानेन शतवर्षायुषो ब्रह्मणोऽहन्यहनि त्रिलोक्या उत्पत्तिनिवृत्ति
त्तिश्च प्रलयो भवतीति दर्शयिष्यन् ब्रह्मणः अहोरात्रयोः प्रमाणमाह सहस्रेति सहस्रयुगानि पर्यंतोऽवसानं यस्य तद्ब्रह्मणो यदहः तद्ये विदुः
युगसहस्रमंतो यस्यास्तां रात्रिं च योगबलेन ये विदुस्त एव सर्वज्ञा जनाः अहोरात्रविदः येषां तु केवलं चंद्रार्कगत्यैव ज्ञानं ते तथाहोरात्रविदो न
भवंति अल्पदर्शित्वात् युगशब्देनात्र चतुर्युगमभिप्रेतं चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते इत्यादिपुराणोक्तेः ब्रह्मण इति महर्लोकादिवासि

सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः रात्रिं युगसहस्रांतां तेऽहोरात्रविदो जनाः १७ अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्य
हरागमे रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके १८

नाप्रकारः मनुष्याणां यद्वर्षं देवानां तदहोरा
नामपि उपलक्षणार्थं तत्रायं कालगण
त्र तादृशैरहोरात्रैः पक्षमासादिकल्पनया द्वादशभिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्युगं भवति चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनं तावत्प्रमाणैव रात्रिः तादृशैश्चा
होरात्रैः पक्षमासादिक्रमेण वर्षशतं ब्रह्मणः परमायुरिति १७ ततः किमत आह अव्यक्तादिति कार्यस्यात्मकं रूपं कारणात्मकं तस्मादव्यक्तात्कारणा
रूपात् व्यज्यंते अभिव्यज्यंते इति व्यक्तयः चराचराणि भूतानि प्रादुर्भवंति कदा अहरागमे ब्रह्मणो दिनस्योपक्रमे तथा रात्रेरागमे तस्मिन्नेवाव्यक्तसंज्ञके
स्मारणरूपे प्रलयं यांति यद्वा तेऽहोरात्रविद इत्येतन्न विधीयते किंतु नेत्र प्रसिद्धाहोरात्रविदो जनाः यद्ब्रह्मणोहर्विदुस्तस्याहरागमे अव्यक्ताद्व्यक्त राम:
यः प्रभवंति यां च रात्रिं विदुः तस्या रात्रेरागमे प्रलीयंत इति द्वयोरन्वयः १८ ४४

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

तत्र च कृतनाशाकृताभ्यागमशंकां वारयन् वैराग्यार्थं सृष्टिप्रलयप्रवाहस्याविच्छेदं दर्शयति भूतग्रामेति भूतानां चराचरप्राणिनां ग्रामः समूहो यः प्रा
गासीत् स एवायं अहरागमे भूत्वा भूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयते पुनरपि अहरागमे वशः कर्मादिपरतंत्रः प्रभवति नान्य इत्यर्थः १९ लोकानामनित्यत्वं
प्रपंच्य परमेश्वरस्वरूपस्य नित्यत्वं प्रपंचयति पर इति द्वाभ्यां तस्मात् चराचरकारणभूतादव्यक्तात् परस्तस्यापि कारणभूतो योन्यस्तद्विलक्षणो
व्यक्तश्चक्षुराद्यगोचरो भावः सनातनः अनादिः स तु सर्वेषु कार्यकारणलक्षणेषु भूतेषु नश्यत्स्वपि न विनश्यति २० अविनाशे प्रमाणं दर्शय

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते रात्र्यागमेवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे १९ परस्तस्मात्तु भावोन्योव्यक्तोव्य
क्तात्सनातनः यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति २० अव्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिं यं प्राप्य
न निवर्त्तंते तद्धाम परमं मम २१ पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया यस्यांतःस्थानि भूतानि येन सर्वमि
दं ततं २२

न्नाह अव्यक्त इति यो भावः अतींद्रियोक्षरः अदेशनाशशून्य इति तथाक्षरात्संभवतीह विश्वमित्यादिश्रुतिष्वक्षर इत्युक्तः तं परमां
गतिं गंतव्यं पुरुषार्थमाहुः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादिश्रुतयः परमगतित्वमेवाह यं प्राप्य न निवर्त्तंते इति तच्च ममैव धाम स्व
रूपं अतोहमेव परमा गतिरित्यर्थः २१ तत्प्राप्तौ च भक्तिरंतरंगोपाय इत्युक्तमेवेत्याह पुरुष इति स एवाहं परः पुरुषः अनन्यया एकांतभक्त्यैव ल
भ्यो नान्यथा परत्वमेवाह यस्य कारणभूतस्य अंतर्मध्ये भूतानि स्थितानि येन च कारणभूतेन सर्वमिदं जगत् ततं व्याप्तम् २२ २२ २२

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी·टी·
श्री·
४५

ननु एवं परमेश्वरोपासकास्तत्पदं प्राप्य न निवर्तन्ते अन्ये तु निवर्तन्ते इत्युक्तं तत्र केन मार्गेण गता न वर्तन्ते केन वा गता आवर्तन्त इत्यपेक्षायामाह यत्रेति य
त्र यस्मिन् काले प्रयाता योगिनोऽनावृत्तिं यान्ति यस्मिंश्च काले आवृत्तिं यान्ति तं कालं वक्ष्यामीत्यन्वयः अत्र च रश्म्यनुसारी अतश्चायनेऽपि दक्षि
णे इति सूत्रितन्यायेन उत्तरायणादिकालविशेषमरणस्याविवक्षितत्वात् कालशब्देन कालाभिमानिन्योऽतिवाहिकाभिर्देवताभिः प्राप्यो
मार्ग उपलक्ष्यते अतोऽयमर्थः यस्मिन् कालाभिमानिनीदेवतोपलक्षिते मार्गे प्रयाता योगिनः उपासकाः कर्मिणश्च यथाक्रममनावृत्तिमावृ
त्तिं च यान्ति तं कालाभिमानिनीदेवतोपलक्षितं मार्गं कथयिष्यामीति अग्निज्योतिषोः कालाभिमानित्वाभावेऽपि भूयसा महरादिशब्दोक्तानां

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः। प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥२३॥ अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मा
सा उत्तरायणम्। तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥

कालाभिमानित्वात् तत्साहचर्याद्दाम्रवणमित्यादिवत् कालश
ब्देनोपलक्षणमविरुद्धं ॥२३॥ तत्रानावृत्तिमार्गमाह अग्निरिति अग्निर्ज्योतिः शब्दाभ्यां तेऽर्चिषमभिसंभवन्तीति श्रुत्युक्तार्चिरभिमानिनी देवतो
पलक्ष्यते अहरिति दिवसाभिमानिनी शुक्ल इति शुक्लपक्षाभिमानिनी उत्तरायणरूपाः षण्मासा इत्युत्तरायणाभिमानिनी एतच्चान्यासामपि
श्रुत्युक्तानां सर्वासां देवलोकादिदेवतानामुपलक्षणार्थं एवंभूतो यो मार्गस्तत्र प्रयाता गता भगवदुपासका जना ब्रह्म प्राप्नुवन्ति तथा च श्रुतिः ते
अर्चिषमभिसंभवन्ति अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तदादित्यमिति मासेभ्यो देवलोकमित्यादि ॥२४॥

शि०
उत्तर

राम:
४५

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

आवृत्तिमार्गमाह धूम इति धूमाभिमानिनी देवता एवमादिप्रावृट्कृष्णपूर्ववदेव रात्रिः कृष्णपक्ष दक्षिणायनरूपेण षण्मासाभिमानिन्यस्तिस्रो देवता लक्ष्यं
ते एताभिर्देवताभिरुपलक्षितो यो मार्गस्तत्र मया ताः कर्मयोगी चान्द्रमसं ज्योतिस्तदुपलक्षितं स्वर्गलोकं प्राप्य तत्रेष्टापूर्तकर्मफलं भुक्त्वा पुनराव
र्तते तत्रापि श्रुतिः ते धूममभिसंभवन्तीत्यादिना देवनिवृत्तिकर्मसहितोपासनया क्रममुक्तिः काम्यकर्मभिः स्वर्गभोगानन्तरमावृत्तिर्निषिद्धकर्मभि
स्तु नरकभोगानन्तरमावृत्तिः क्षुद्रकर्मणां जन्तूनामत्रैव पुनः पुनर्जन्मेति द्रष्टव्यं २५ उक्तौ मार्गावुपसंहरति शुक्लेति शुक्लार्चिरादिगतिः प्रकाश
मयत्वात् कृष्णा धूमादिगतिस्तमोमयत्वात् एते गती मार्गौ ज्ञानिकर्माधिकारिणोर्जगतः शाश्वते अनादौ संमते संसारस्यानादित्वात् तयोरेकया

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनं तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते २५ शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः
शाश्वते मते एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः २६ नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन तस्मात्सर्वेषु का
लेषु योगयुक्तो भवार्जुन २७ वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टं अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी
परं स्थानमुपैति चाद्यं २८

शुक्लयाऽनावृत्तिं मोक्षं याति अन्यया कृष्णया पुनरेव र्तते २६ मार्गज्ञानफलं दर्शयन् भक्तियोगमुपसंहरति
नैते इति एते सृती मार्गौ हे पार्थ मोक्षसंसारप्रापकौ जानन् कश्चिदपि योगी न मुह्यति सुखं वा आस्वर्गादिफलं न कामयेत किंतु परमेश्वरनिष्ठ एव भ
वतीत्यर्थः स्पष्टमन्यत् २७ अध्यायार्थमष्टप्रश्नार्थनिर्णयं सफलमुपसंहरति वेदेष्विति वेदेषु अध्ययनादिभिर्यज्ञेषु अनुष्ठानादिभिः तपःसु
कायक्लेशरूपेणादिभिः दानेषु सत्पात्रार्पणादिभिः यत्पुण्यफलं चोपदिष्टं शास्त्रेषु तत्सर्वमत्येति ततोपि श्रेष्ठं योगैश्वर्यं प्राप्नोति किं कृत्वा इदमष्टप्रश्ना
र्थनिर्णयेनोक्तं तत्त्वं विदित्वा योगी ज्ञानी भूत्वा तत्र परममुक्तरूपं योगैश्वर्यं प्राप्नोति किं च आद्यं जगन्मूलभूतं स्थानं विष्णोः परं पदं प्राप्नोति २८ अयं

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी·टी· इति श्रीसुबोधिन्यां टीकायामष्टमोऽध्यायः ८ परेशः प्राप्यते शुद्धभक्त्येति निश्चितमष्टमे नवमे तु तदैश्वर्यमत्याश्चर्यं प्रपंच्यते १ एवं तावत्सप्तमाष्टमयोः स्व
श्री· कीयपरमेश्वरतत्त्वं भक्त्यैव सुलभं नान्यथेत्युक्तं इदानीमचिंत्यं स्वकीयपरमैश्वर्यं भक्तेश्चासाधारणप्रभावं प्रपंचयिष्यन् श्रीभगवानुवाच इदंत्वि
४६ ति विशेषेणानसूयवे तेनेति विज्ञानमुपासनं तत्सहितं ज्ञानमीश्वरविषयमिदंतु अनसूयवे पुनः पुनः स्वमाहात्म्यमेवोपदिशतीत्येवं परमकारुणि
के मयि दोषदृष्टिरहिताय तुभ्यं वक्ष्यामि तुशब्दो वैलक्षण्ये न देवाह गुह्यतमम् इत्यादिना गुह्यं धर्मज्ञानं ततो देहादिव्यतिरिक्तमात्मज्ञानं गुह्यतरं त
तोपि परमात्मज्ञानमतिरहस्यत्वाद्गुह्यतमं यत् ज्ञात्वा अशुभात्संसारात्सद्य एव मुक्तो भविष्यसि १ किंच राजविद्येति इदं ज्ञानं राजविद्या विद्यानां

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे महापुरुषयोगो नामाष्टमोऽध्यायः ८

श्रीभगवानुवाच इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् १ राजविद्या
राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययं २ अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप अ
प्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ३

राजा गुह्यानां च राजा राजविद्या सुगोप्येषु चातिश्रेष्ठमित्यर्थः राजदन्तादित्वादुपसर्जनस्य परत्वं उत्तमं पवित्रमिदमत्यन्तं पावनं इदं प्रत्यक्षावगमं च दृष्ट
फलं धर्म्यं धर्मादनपेतं सर्वधर्मफलत्वात् कर्तुं सुसुखं च कर्तुं सुखेन कर्तुं शक्यमित्यर्थः अव्ययं चाक्षयफलत्वात् २ नन्वेवमतिसुकरत्वे केनाम सं
सारिणः स्युरत आह अश्रद्दधाना इति अस्य भक्तिसहितज्ञानलक्षणस्य धर्मस्येति कर्मणि षष्ठी इमं धर्ममश्रद्दधाना आस्तिक्येनास्वीकुर्वन्तः पु रामः
नायान्तरेण मत्प्राप्तये कृतप्रयत्ना अपि मामप्राप्य मृत्युयुक्ते संसारवर्त्मनि निमित्ते निवर्तन्ते मृत्युव्याप्ते संसारमार्गे परिभ्रमन्तीत्यर्थः ३ ॥ ॥ ॥ ४६

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

तदेवं वक्तव्यतया प्रस्तुतस्य ज्ञानस्य स्तुत्या श्रोतारमभिमुखीकृत्य तदेव ज्ञानं कथयति मयेति द्वाभ्यां अव्यक्ता अनिंद्रिया मूर्त्तिः स्वरूपं यस्य तादृशेन म
या कारणभूतेन सर्वमिदं जगत् ततं व्याप्तं अत एव कारणभूते मयि तिष्ठंतीति मत्स्थानि सर्वाणि चराचराणि भूतानि एवमपि घटपटादिषु सर्वकार्ये
षु मृत्तिकेव तेषु भूतेषु नाहमवस्थितः असंगत्वात् ४ किंच न चेति न च मयि स्थितानि भूतानि असंगत्वादेव मम न तु तर्हि व्यापकत्वमाश्रयत्वं च पूर्वो
क्तं विरुद्धमित्याशंक्याह मे ऐश्वरमसाधारणं योगं युक्तिमघटितघटनाचातुर्यमिदं पश्य मदीययोगमायावैभवस्याविर्तक्यत्वात् न किंचिद्विरुद्धमि
त्यर्थः अन्यदप्याश्चर्यं पश्येत्याह भूतानि बिभर्त्ति धारयतीति भूतभृत् भूतानि भावयतीति पालयतीति भूतभावनः एवंभूतः अपि ममात्मा परस्वरूपं भू

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्त्तिना मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ४ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे यो
गमैश्वरं भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ५ यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् तथा सर्वाणि भू
तानि मत्स्थानीत्युपधारय ६ सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकां कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्य

तस्थो न भवति अयं भावः यथा जीवो विश्वत्यालयं श्वदेहमहंकारेणात्मसंश्लिष्टस्तिष्ठति एवंभूतः अहं भूतानि धारयन् पालयन् अपि न तेषु तिष्ठामि नि
रहंकारत्वादिति ५ असंश्लिष्टयोरपि आधाराधेयभावं दृष्टांतेनाह यथेति अवकाशं विना वस्थानोनुत्पत्तेर्नित्यमाकाशे स्थितो वायुः सर्वगतोपि म
हानपि नाकाशेन संश्लिष्यते निरवयवत्वेन संश्लेषायोगात् तथा सर्वाणि भूतानि मयि स्थितानीति जानीहि ६ तदेवमसंगस्यैव योगमायया स्थिति
हेतुत्वमुक्तं तथैव सृष्टिलयहेतुत्वं चाह सर्वभूतानीति कल्पक्षये प्रलयकाले सर्वाणि भूतानि मदीयां प्रकृतिं यान्ति त्रिगुणात्मिकायां मायायां लीयंते पु

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

प्रकाशीमि?

गी॰टी॰ श्री॰ ४७

नन्वसंगो निर्विकारश्च त्वं कथं सृजसीत्यपेक्षायामाह स्वीयां स्वाधीनां प्रकृतिमवष्टभ्याधिष्ठाय प्रलये लीनं संतं चतुर्विधमिमं सर्वं भूतग्रामं कर्मादिपरव
शं पुनः पुनर्विविधं सृजामि कथं प्रकृतेर्वशात् प्राचीनकर्मनिमित्ततत्स्वभाववलात् ८ ननु एवं नानाविधानि कर्माणि कुर्वतस्तव जीववद्बन्धः कथं न स्या
दित्याशंक्याह नचेति तानि सृष्ट्यादीनि कर्माणि मां न निबध्नंति कर्मासक्तिर्हि बंधहेतुः सा च आप्तकामत्वान्मम नास्ति अत उदासीनवदुदासीनमान
स्यमेवं बंधनापादयंति उदासीनत्वे कर्तृत्वानुपपत्तेः कर्तृत्वे चोदासीनत्वानुपपत्तेः उदासीनवत्स्थितमित्युक्तं ९ तदेवोपपादयति मयेति मयाध्यक्षे
णाधिष्ठात्रा निमित्तभूतेन प्रकृतिः सचराचरं विश्वं सूयते जनयति अनेन मदधिष्ठानेन हेतुना इदं जगद्विपरिवर्त्तते पुनः पुनर्जायते सन्निधिमात्रे

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ८ न च मां तानि कर्माणि निबध्नंति
धनंजय उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ९ मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरं हेतुनानेन कौंतेय जगद्वि
परिवर्त्तते १० अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितं परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरं ११ मोघाशा मोघक
र्माणो मोघज्ञाना विचेतसः राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः १२

ण्याधिष्ठातृत्वात् कर्तृत्वमुदासीनत्वं चाविरुद्ध
मिति भावः १० नन्वेवंभूतं परमेश्वरं त्वां किमिति केचिन्नाद्रियंते तत्राह द्वाभ्यां अवजानंतीति सर्वभूतमहेश्वरं रूपं मदीयं परं तत्त्वमजानंतः मूर्खा मां शु
द्धसत्त्वमयीं तनुं स्वीयां मामिति मामवमन्यंते अज्ञानहेतुः शुद्धसत्त्वमयीमपि तनुं स्वस्य भक्तेच्छावशात् मनुष्याकारमाश्रितवंतं ११ किंच मोघाशा इति म
तः अन्यदेवतांतरं क्षिप्रं फलं दास्यतीत्येवंभूता मोघा निष्फला आशा येषां ते अत एव मद्विमुखत्वान्मोघानि व्यर्थानि कर्माणि येषां ते मोघमेव ज्ञानं कु
तर्काश्रितं शास्त्रज्ञानं येषां ते अत एव विचेतसो विक्षिप्तचित्ताः सर्वत्र हेतुः राक्षसीं तामसीं हिंसादिप्रचुरां आसुरीं च कामदर्पादिबहुलां मोहनीं बुद्धिभ्रंश

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

के तर्हि त्वामाराधयंतीत्याह महात्मान इति के महात्मानः कामाद्यनभिभूतचित्ताः यतः अभयं चित्तसंशुद्धिरित्यादिना वक्ष्यमाणां दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः अतए
व मद्व्यतिरिक्ते नास्ति अन्यस्मिन्मनो येषां ते भूतादिं जगत्कारणमव्ययं पनित्यं च ज्ञात्वा मां भजंति १३ तेषां भजनप्रकारमाह द्वाभ्यां सततमिति सर्वदा स्तो
त्रमंत्रादिभिः कीर्तयंतः केचिन्मामुपासते सेवंते दृढानि व्रतानि नियमा येषां ते ताहशाः संतो यतंतश्चेंद्रियोपसंहारादिषु प्रयत्नं कुर्वंतश्च केचि
द्भक्त्या नमस्यंतः प्रणमंतश्च अन्ये नित्ययुक्ता अवहिताः सेवंते भक्त्येति नित्ययुक्ता इति कीर्तनादिष्वपि द्रष्टव्यं १४ किंच ज्ञानेति वासुदेवः सर्वमिति

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं १३ सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च
दृढव्रताः नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते १४ ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते एकत्वेन पृथ
क्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् १५ अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधं मंत्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतं १६
पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक् साम यजुरेव च १७

वं सर्वात्मत्वदर्शनं ज्ञानं तदेव यज्ञस्तेन
यज्ञेन मां यजंतः पूजयंतः अन्येपि उपासते तत्रापि केचिदेकत्वेन अभेदभावनया केचित्पृथक्त्वेन दासोहमिति केचित्तु विश्वतोमुखं सर्वात्म
कं मां बहुधा ब्रह्मरुद्रादिरूपेणोपासते १५ सर्वात्मतां प्रपंचयति अहमिति चतुर्भिः क्रतुः श्रौतोग्निष्टोमादिः यज्ञस्तु स्मार्तः पंचयज्ञादिः औ
षधमोषधिप्रभवमन्नं भेषजं वा मंत्रो याज्यपुरोहितानामनुवाक्यादिः आज्यं होमादिसाधनं अग्निराहवनीयादिः हुतं होमः एतत्सर्वमहमेव
१६ किंच पितेति धाता कर्मफलविधाता वेद्यं ज्ञेयं पवित्रं शोधकं ऋग्वेदादयो वेदाश्चाहमेवेत्यर्थः १७

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

किंच गतिरिति गम्यते इति गतिः फलं भर्त्ता पोषणकर्त्ता प्रभुर्नियन्ता साक्षी शुभाशुभद्रष्टा निवासः भोगस्थानं शरणं रक्षकः सुहृत् हितकर्त्ता प्रकर्षेण
भवत्यनेनेति प्रभवः स्रष्टा प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्त्ता तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानमाधारः निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं लयस्थानं बीजं कारणं त
थापि अव्ययं अविनाशि न तु व्रीह्यादिवद्विनश्वरमित्यर्थः १८ किंच तपामीति आदित्यात्मना स्थित्वा निदाघसमये तपामि जगत् संतापं करोमि
वृष्टिसमये च वर्षणमुत्सृजामि विमुंचामि कदाचित्तु वर्षं निगृह्णामि आकर्षामि अमृतं च जीवनं मृत्युश्च नाशः सत् स्थूलं दृश्यं असच्च सूक्ष्म
मदृश्यमेनं सर्वमेवेति मत्वा मामेव बहुधा उपासते इति पूर्वेणैवान्वयः १९ न देवमवजानन्ति मां मूढा इति श्लोकद्वयेन क्षिप्रफलाशया देवतान

गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययं १८ तपाम्यहं वर्षं निगृह्णाम्यु
त्सृजामि च अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन १९ त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् २०

रंभजंते मां नाद्रियन्ते इत्यभक्ता दर्शिता महात्मानस्तु मां पार्थेत्यादिना च भक्ता उक्ताः तत्रैकत्वेन वा पृथक्त्वेन वा परमेश्वरं ये न भजंति तेषां जन्ममृत्यु
प्रवाहो दुर्वार इत्याह द्वाभ्यां त्रैविद्या इति ऋग्यजुःसामलक्षणास्तिस्रो विद्या येषां ते त्रिविद्यास्त्रिविद्या एव त्रैविद्याः स्वार्थे तद्धितः तिस्रो विद्या अ
धीयते जानन्तीति वा त्रैविद्या वेदत्रयोक्तकर्मपरा इत्यर्थः वेदत्रयविहितैर्यज्ञैर्मामिष्ट्वा मामेव रूपं देवतान्तरमित्यजानन्तोऽपि वस्तुतः इन्द्रादिरूपेण मामे
वेष्ट्वा संपूज्य यज्ञशेषं सोमं पिबन्तीति सोमपास्तेनैव पूतपापाः शोधितकल्मषाः सन्तः स्वर्गतिं स्वर्गं प्रति गतिं प्रार्थयन्ते ते पुण्यफलरूपं सुरेन्द्रस्य
लोकं स्वर्गमासाद्य प्राप्य दिवि स्वर्गे दिव्यान् उत्तमान् देवानां भोगान् अश्नन्ति भुंजते २० ॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

तत्क्षीणे तं भुक्त्वेति ते स्वर्गकामा अहं प्रार्थितं विपुलं स्वर्गलोकं तत्सुखं भुक्त्वा भोगप्रापके पुण्ये क्षीणे सति मर्त्यलोकं प्रविशंति पुनरप्येवमेव वेदत्रय्या विहि
तं धर्ममनुसृताः कामकामा भोगान् कामयमाना याता यातं लभंते २१ मद्भक्तास्तु मत्प्रसादेन कृतार्था भवंतीत्याह अनन्या इति अनन्या नास्ति म
द्व्यतिरेकेणान्यत् काम्यं येषां ते तथाभूता ये जनाः मां चिंतयंतः सेवंते तेषां नित्याभियुक्तानां सर्वदा मदेकनिष्ठानां योगं धनादिलाभं क्षेमं च तत्पाल
नं मोक्षाख्यं च तैरप्रार्थितमप्यहमेव वहामि प्रापयामि २२ ननु च त्वद्व्यतिरेकेणा वस्तुतो देवतांतरस्याभावादिंद्रादिसेविनोपि त्वद्भक्ता एवेति कथं ते
गतागतं लभेरन् तत्राह येपीति श्रद्धयोपेता भक्ताः संतोपि ये जना यज्ञेनान्यदेवता इंद्रादिरूपा यजंते तेपि मामेव यजंतीति सत्यं किंतु अविधिपूर्वकं

नेतं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभंते २१ अ
नन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं २२ येप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धया
न्विताः तेपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकं २३ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च न तु मामभिजानंति तत्त्वेना
तश्च्यवंति ते २४ यांति देवव्रता देवान्पितॄन्यांति पितृव्रताः भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोपि मां २५ ॥ ० ॥

मोक्षप्रापकं विधिं विना यजंति अतस्ते पुनरावर्तंते २३ एतदेव विवृणोति अहं हीति सर्वेषां यज्ञानां तत्तद्देवतारूपेणाहमेव भोक्ता प्रभुश्च स्वामी फल
दाता चाहमेवेत्यर्थः एवंभूतं मां ते तत्त्वेन यथावत् नाभिजानंति अतश्च्यवंति प्रच्यवंते पुनरावर्तंते २४ ये तु सर्वदेवतासु मामेवांतर्यामिणं पश्यं
तो यजंते ते नावर्तंते इत्येतद्दर्शयितुमाह यांतीति देवेषु इंद्रादिषु व्रतं नियमो येषां ते देवान्यांतीति पितृषु व्रतं येषां श्राद्धादिक्रियापरा
णां ते पितॄन् यांति भूतेषु विनायकमातृकादिषु इज्या पूजा येषां ते भूतानि यांति मां यष्टुं शीलं येषां ते मद्याजिनः ते तु मामव्ययं परमानंदरूपं नार

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

तदेवं स्वभक्तानामक्षयफलत्वमुक्तं अनायासत्वं स्वभक्तेर्दर्शयति पत्रमिति पत्रपुष्पादिमात्रमपि मह्यं भक्त्या प्रीत्या यः प्रयच्छति तस्य प्रयतात्मनः शुद्धचि-
त्तस्य निष्कामभक्तस्य तत् पत्रपुष्पादिकं तेन भक्त्या उपहृतं समर्पितमहमश्नामि प्रीत्या गृह्णामि नहि महाविभूतिपतेः परमेश्वरस्य मम क्षुद्रदेवताना-
मिव बहुवित्तसाध्ययागादिभिः परितोषः स्यात् किंतु भक्तिमात्रेण अतो भक्तेन समर्पितं यत्किंचित्पत्रादिमात्रमपि तदनुग्रहार्थमेवाश्नामीति भावः
२६ न च पत्रपुष्पादिकमपि यज्ञार्थं पशुसोमादिद्रव्यवन्मदर्थमेवोद्यमेनापाद्य समर्पणीयं किंतर्हि यदिति स्वभावतो वा शास्त्रतो वा यत्किंचित्कर्म करोषि त-
था यदश्नासि यज्जुहोषि यद्ददासि यत्तपस्यसि तपः करोषि तत्सर्वं मय्यर्पितं यथा भवत्येवं कुरुष्व २७ एवं यत्फलं प्राप्स्यसि तच्छृणु शुभेति एवं कुर्वन्क-

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः २६ यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददा-
सि यत् यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणं २७ शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः संन्यासयोगयुक्तात्मा वि-
मुक्तो मामुपैष्यसि २८ समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योस्ति न प्रियः ये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् २९ ॥

र्मबंधनैः कर्मनिमित्तैरिष्टानिष्टैः फलैर्मुक्तो भविष्यसि कर्मणामपि समर्पितत्वेन तत्फलसंबंधानुपपत्तेः ततश्च मुक्तः सन् संन्यासयोगयुक्तात्मा संन्यासः
कर्मणां मदर्पणं स एव योगस्तेन युक्त आत्मा चित्तं यस्य तथाभूतस्त्वं मां प्राप्स्यसि २८ यदि भक्तेभ्य एव मोक्षं ददासि नाभक्तेभ्यस्तर्हि तवापि रागद्वेष-
दिकृतं वैषम्यमस्तीति चेत् नेत्याह समइति समोहं सर्वेष्वपि भूतेषु अतो मे मम प्रियश्च द्वेष्यश्च नास्त्येव एवं सत्यपि ये मां भजंति ते भक्ता मयि वर्तंते अह-
मपि तेषु अनुग्राहकतया वर्ते अयं भावः यथाग्नेः स्वसेवकेष्वेव तमः शीतादिदुःखमपाकुर्वतोपि न वैषम्यं यथा च कल्पवृक्षस्य तथैव भक्तपक्षपातिनो- राम: ४९
पि मम नास्त्येव वैषम्यं किंतु मद्भक्तेरेवायं महिमेति २९

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

अपि च मद्भक्तेरचिंतकोः प्रभावइति दर्शयन्नाह अपि चेदिति अत्यंतं दुराचारोपि नरो यदि पृथक्त्वेन देवतांतरभक्तिमकुर्वन् मामेव श्रीनारायणं भजते
न हि साधुः श्रेष्ठ एव स मंतव्यः यतोसौ सम्यक् व्यवसितः शोभनमध्यवसायं कृतवान् ३० ननु कथं समीचीनाध्यवसायमात्रेण साधुर्मंतव्यः तत्राह
क्षिप्रमिति दुराचारोपि मां भजन् शीघ्रं धर्मचित्तो भवति ततश्च शश्वत् शांति परमेश्वरनिष्ठां शाश्वतीमुपशांतिं निरंतरं गच्छति प्राप्नोति कुतर्कक
र्कशवादिनो नैतन्मन्येरन्निति शंकाकुलमर्जुनं प्रोत्साहयति हे कौंतेय पटहकोलाहलादिमहाघोषपूर्वकं विवदमानानां सभां गत्वा बाहुमुत
क्षिप्य निःशंकं प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु कथं मीश्वरस्य भक्तो दुराचारोपि न प्रणश्यति अपि तु कृतार्थ एव भवतीति ततश्च ते त्वन्मौ... विजृंभि विध्वं ढि ५ ८

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ३० क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छां
तिं निगच्छति कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ३१ मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येपि स्युः पापयोनयः स्त्रियो वै
श्यास्तथा शूद्रास्तेपि यांति परां गतिं ३२ किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥ (स्तिनकुतर्को निःसंशयं त्वामेव गु

रुत्वेनाश्रयेरन् ३१ आचारभ्रष्टं मद्भक्तिः पवित्रीकरोतीति किमत्र चित्रं यतो मद्भक्तिर्दुष्कुलानपि अनधिकारिणोपि संसारान्मोचयतीत्याह मां हीति
ति येपि पापयोनयस्ते निकृष्टजन्मानः अंत्यजादयो भवेयुः येपि वैश्याः केवलं कृष्यादिनिरता स्त्रियः शूद्रादयश्चाध्ययनादिरहितास्तेपि मां व्यपा
श्रित्य संसेव्य परां गतिं यांति निश्चितं ३२ यद्येवं तदा सत्कुलाः सदाचाराश्च मद्भक्ताः परां गतिं यांतीति किं वक्तव्यमित्याह किमिति पुण्याः सुकृति
नो ब्राह्मणास्तथा राजानश्च ऋषयश्च क्षत्रिया एवंभूताः परां गतिं यांतीति किं वक्तव्यं अतस्त्वमिमं राजर्षिरूपं लोकं देहं प्राप्य लब्ध्वा मां भजस्व किं
चास्मिन्नित्यमध्रुवं सुखरहितं ॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

प्र० एतेकेन तद्ब्रह्म किमध्यात्ममित्यादिना ग्रंथेनायं सप्तपदार्थी निरूपिताः ५

गी० टी० लोकं देहं प्राप्यानित्यत्वाद्विलंबमकुर्वन् असुखत्वाच्च सुखार्थोद्यमं हित्वा मामेव भजस्वेत्यर्थः ३३ भजनप्रकारं दर्शयन्नुपसंहरति मन्मना इति मय्येव मनो य-

सु० स्य स मन्मनास्त्वं भवः तथा मद्भक्तः मत्सेवको भव मद्याजी मद्यजनशीलो भव मामेव नमस्कुरु एवमेभिः प्रकारैर्मत्परायणः सन् आत्मानं मनो मयि यु-

क्त्वा समाधाय मामेव परमानंदरूपमेष्यसि ३४ निजमैश्वर्यं माहात्म्यं भक्तेश्चाद्भुतवैभवं नवमे राजगुह्याख्ये कृपयावोचदच्युतः १ इति श्रीसुबोधिन्यां

टीकायां नवमोऽध्यायः ९ उक्ताः संक्षेपतः पूर्वं सप्तमादौ विभूतयः दशमे ता वितन्यंते सर्वत्रैश्वरदृष्टये १ एवं तावत्सप्तमादिभिस्त्रिभिरध्यायैर्ज्ञे-

वनीयं परमेश्वररूपं निरूपितं तद्विभूतयश्च सप्तमे रसोऽहमप्सु कौंतेयेत्यादिना संक्षेपतो दर्शिताः नवमे च अहं क्रतुरहं यज्ञ इत्यादिना अथेदानीं ता

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व मां ३३ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं

मत्परायणः ३४ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययो-

गो नाम नवमोऽध्यायः ९ श्रीभगवानुवाच भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हित-

काम्यया १ न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः २ एवं विभूतीः प्रपंचयिष्यंस्त-

द्भक्तेश्चावश्यं करणीयत्वं वर्णयिष्यन् श्रीभगवानुवाच भूय एवेति महांतौ युद्धादिस्वधर्मानुष्ठाने महत्यैश्वर्ये यथा च कुशलौ बाहू यस्य हे महाबाहो भूय

एव पुनरपीमं वचः शृणु कथंभूतं परमं परमात्मनिष्ठं मद्वचसामृतेनेव प्रीतिं प्राप्नुवते ते तुभ्यं हितकाम्यया हितेच्छया यदहं वक्ष्यामि तत् १ उक्तस्यापि पुन-

र्वचने दुर्विज्ञेयत्वं हेतुमाह न मे इति मम प्रभवं प्रकृष्टं भवं जन्मरहितस्यापि नाना विभूतिभिराविर्भावं सुरगणा अपि महर्षयो भृग्वादयोऽपि न जानंति तत्र हे- राम

तुः अहं हि देवानां महर्षीणां चादिकारणं सर्वशः सर्वैः प्रकारैः उत्पादकत्वेन बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेन च अतो मदनुग्रहं विना मां केऽपि न जानंतीत्यर्थः २ ॥ ५०

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

एवंभूतात्मज्ञाने फलमाह य इति सर्वकारणत्वादेव न विद्यते आदिः कारणं यस्य तमनादिं मत्त एवाजं जन्मशून्यं लोकानां महेश्वरं च मां यो वेत्ति स मनुष्येषु असंमू
ढः संमोहरहितः सन् सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ३ लोकमहेश्वरतामेव स्फुटयति बुद्धिरिति त्रिभिः बुद्धिः सारासारविवेकनैपुण्यं ज्ञानमात्मविषयं असंमोहो
व्याकुलत्वाभावः क्षमा सहिष्णुत्वं सत्यं यथार्थभाषणं दमो वाह्येन्द्रियसंयमः शमोऽन्तःकरणसंयमः सुखमनुकूलसंवेदनीयं दुःखं तद्विपरीतं भव उद्भवः अ
भावस्तद्विपरीतः भयं त्रासः अभयं तद्विपरीतं अस्य श्लोकस्योत्तरेण मत्त एव भवन्तीत्यनेनैवान्वयः ४ किंच अहिंसेति अहिंसा परपीडानिवृत्तिः समता राग
द्वेषराहित्यं तुष्टिर्दैवलब्धेन संतोषः तपः शारीरादि वक्ष्यमाणं दानं न्यायार्जितस्य धनादेः पात्रे समर्पणं यशः सत्कीर्तिः अयशो दुष्कीर्तिः एते बुद्धि

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरं असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ३ बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः
शमः सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ४ अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः भवन्ति भावा भूतानाम
त्त एव पृथग्विधाः ५ महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ६ ॥१०॥

ज्ञानमित्यादयः तद्विपरीताश्च अबुद्धिरज्ञानमित्यादयो नानाविधा भावाः प्राणिनां मत्तः सकाशादेव भवन्ति ५ किंच महर्षय इति सप्त महर्षयो भृ
ग्वादयः सप्त ब्राह्मणाः ईत्येते पुराणे निश्चयं गताः इत्यादि पुराणप्रसिद्धाः तेभ्योऽपि पूर्वे ये चत्वारो महर्षयः सनकादयः तथा मनवः स्वायंभुवादयः
मदीयो भावः प्रभावो येषु ते मद्भावाः हिरण्यगर्भात्मनो मम मानसाः संकल्पमात्राज्जाताः प्रभावमेवाह येषां भृग्वादीनां सनकादीनां च मनूनां च
इमा ब्राह्मणाद्या लोके वर्तमानाः यथा पुत्रपौत्रादिरूपाः शिष्यप्रशिष्यादिरूपाश्च प्रजाः प्रवर्तन्ते ६

भृगुः अंगिरः वसिष्ठः अत्रिः पुलहः पुलस्त्यः मरीचिः २ पं

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰
श्री॰
५१

यथोक्तविभूत्यादितत्त्वज्ञानस्य फलमाह एतामिति एतां भृग्वादिलक्षणां मम विभूतिं योगं चैश्वर्यलक्षणं तत्त्वतो यो वेत्ति स निःसंशयेन योगेन सम्य
क्दर्शनेन युक्तो भवति नात्र संशयः ७ यया विभूतियोगयोर्ज्ञानेन सम्यग्ज्ञानावाप्तिस्तद्दर्शयति अहमिति चतुर्भिः अहं सर्वस्य जगतः प्र
भवः भृग्वादिमन्वादिरूपविभूतिद्वारेणोत्पत्तिहेतुः मत्त एव चास्य सर्वस्य बुद्धिर्ज्ञानमसंमोह इत्यादि सर्वं प्रवर्त्तत इत्येवं मत्वा बुधा विवेकि
नो भावसमन्विताः प्रीतियुक्ता मां भजंते ८ प्रीतिपूर्वकं भजनमेवाह मच्चित्ता इति मय्येव चित्तं येषां ते मच्चित्ताः मामेव गताः प्राप्ताः प्राणा इंद्रियाणि
येषां ते मद्गतप्राणा मदर्पितजीवना इति वा एवंभूतास्ते बुधाः अन्योन्यं मां न्यायोपपत्तैः श्रुत्यादिप्रमाणैः बोधयंतः उक्ताश्च मां कथयंतः संकीर्त्तयंतः

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ७ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते
इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः ८ मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परं कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमं
ति च ९ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते १० तेषामेवानुकंपार्थमह
मज्ञानजं तमः नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ११

तुष्यंति अनुमोदनेन तुष्टिं यांति विरमंति निर्वृतिं यांति च ९ ए
वंभूतानां च सम्यक्ज्ञानमहं ददामीत्याह तेषामिति एवं सततयुक्तानां मय्यासक्तचित्तानां प्रीतिपूर्वकं भजतां तं बुद्धिरूपं योगमुपायं ददामि तेषां
श्री नमिति कंपेन ते भक्ता मां प्राप्नुवंति १० बुद्धियोगदत्त्वा च तस्यानुभावपर्यंतं ताभ्यां पापाविद्याकृतं संसारं नाशयामीत्याह तेषामिति तेषामनुकंपा राम:
र्थमनुग्रहार्थमेवाज्ञानाज्ज्ञानं तमः संसाराख्यं नाशयामि कुत्र स्थितः सन् केन वा साधनेन तमो नाशयसीत्यत आह आत्मभावस्थः बुद्धिवृत्तौ स्थितः ॥ ५१
सन् भास्वता विस्फुरता ज्ञानलक्षणेन दीपेन नाशयामि ११

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

संक्षेपेणोक्ता विभूतीर्विस्तरेण जिज्ञासुर्भगवंतं स्तुवन् अर्जुन उवाच परं ब्रह्मेति सप्तभिः परं ब्रह्म च परं धाम च आश्रयः परमं च पवित्रं भवानेव कुत इ
त्यत आह यतः शाश्वतं नित्यं पुरुषं तथा दिव्यं द्योतनात्मकं स्वप्रकाशकं च आदिश्चासौ देवश्च तं देवानामादिभूतमित्यर्थः तथाजमजन्मानं विभुं च
व्यापकं त्वामेवाहुः १२ आहुस्त्वामिति के ऋषयो भृग्वादयः सर्वे देवर्षिश्च नारदः असितश्च देवलः व्यासश्च स्वयं त्वमेव साक्षान्मेमह्यं ब्रवीषि १३
अतो ममेदानीं त्वदैश्वर्ये असंभावनानिवृत्तेत्याह सर्वमिति एतद्भवानेव परं ब्रह्मेत्यादि सर्वमपि ऋतं सत्यं मन्ये यन्मां प्रति त्वं कथयसि न मे विदुः सु
रगणा इत्यादिना तदपि सत्यमेव मन्ये इत्याह नहीति हे भगवन् तव व्यक्तिं स्वरूपं देवा न विदुः अस्मदनुग्रहार्थं मियमभिव्यक्तिरिति न विदुर्न जानंति

अर्जुन उवाच परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुं १२ आहुस्त्वामृषयः सर्वे दे
वर्षिर्नारदस्तथा असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे १३ सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव नहि ते भगवन्
व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः १४ स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते १५ वक्तु
मर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि १६

दानवाश्चास्मन्निग्रहार्थमिति न विदुरेव १४ किं तर्हि स्वयमिति स्वयमेव त्वमेवात्मानं वेत्थ जानासि नान्यः तदप्यात्मना स्वेनैव वेत्थ न साधनांतरेण जानासि
अत्यादरेण बहुधा संबोधयति हे पुरुषोत्तम पुरुषोत्तमत्वे हेतुगर्भाणि विशेषणानि हे भूतभावन भूतोत्पादक भूतानामीश नियंतः देवानामादि
त्यानां देव प्रकाशक जगत्पते विश्वपालक १५ यस्मात्तवापि व्यक्तिं त्वमेव वेत्सि न देवादयः तस्मात् वक्तुमर्हसीति यान्यात्मनस्तव दिव्या असाधारणा
विभूतयस्ताः सर्वा वक्तुं त्वमेवार्हसि योग्योसि याभिरिति विभूतीनां विशेषणं स्पष्टार्थं १६

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

पुस्तः ५ सर्ग

गी॰टी॰ कथनप्रयोजनं दर्शयन् प्रार्थयन्नाह कथमिति द्वाभ्यां हे योगिन् कथं कैर्विभूतिभेदैश्च परिचिंतयन् त्वामहं विद्यां जानीयां विभूतिभेदेन चिंत्योसि त्वं केषु
५२ केषु पदार्थेषु मया चिंतनीयोसि १७ तदेवं बहिर्मुखेष्वपि चित्तेन तत्र विभूतिभेदेन त्वच्चिन्तनं च यथा भवेत् तथा विस्तरेण कथयेत्याह विस्तरेणेति आत्मन
स्तव योगं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वादिलक्षणं योगमैश्वर्यं विभूतिं च विस्तरेण पुनः कथय हि यस्मात्त्वद्वाक्यममृतरूपं शृण्वतो मम तृप्तिरलंबुद्धिर्नास्ति
१८ एवं प्रार्थितः सन् श्रीभगवानुवाच हन्त तेति हन्तेत्यनुकम्पायां संबोधने दिव्या मम या विभूतयः ताः प्राधान्येन तुभ्यं कथयिष्यामि यतो विस्तरं विभूतिवि
स्तरस्य मदीयस्यान्तो नास्तीति अतः प्रधानभूताः कतिचिद्गणयिष्यामि १९ तत्र प्रथममैश्वर्यरूपं कथयति अहमिति हे गुडाकेश सर्वेषां भूताना

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिंतयन् केषु केषु च भावेषु चिंत्योसि भगवन्मया १७ विस्तरेणात्मनो योगं विभू
तिं च जनार्दन भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतं १८ श्रीभगवानुवाच हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मवि
भूतयः प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे १९ अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः अहमादिश्च मध्यं
च भूतानामन्त एव च २० आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान्॥ माशयेषु अन्तःकरणेषु सर्वज्ञत्वादिगुणैर्नियन्तृत्वेनाव

स्थितः परमात्माहं आदिर्जन्म मध्यं स्थितिः अन्तः संहारः सर्वभूतानां जन्मादिहेतुश्चाहमित्यर्थः २० अथेदानीं विभूतीः कथयति आदित्यादिनामि
त्यादिना यावदध्यायसमाप्तिः आदित्यानामिति आदित्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुर्वामनोहं ज्योतिषां प्रकाशानां मध्ये अंशुमान् विश्वव्या
पिरश्मियुक्तो रविः सूर्योहं मरुतां वायूनां मध्ये मरीचिर्नामाहं यस्मि यद्वा सप्तमरुद्गणा देवविशेषाः तेषां मध्ये ३ तिन नक्षत्राणां मध्ये चन्द्रोहं अत्र चा रामः
दित्यानामहं विष्णुरित्यादिषु प्रायशो निर्धारणे षष्ठी क्वचित्तु भूतानामस्मि चेतनेत्यादिषु संबंधे षष्ठी न तु तत्र तत्रैव दर्शयिष्यामः ॥ ५२

सुवहः प्रवहः परावहः उद्वहः परिवहः संवहः विवहः २

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

वसुनां

विष्णुरित्यादिष्ववतारेष्वपि प्रभवातिशयमात्रं विवक्षया विभूतित्वेन निर्दिश्यते अतः परं चाध्यायस्य स्पष्टार्थत्वे पि क्वचित्क्वचिद्व्याख्यास्यामः २१ वेदाना
मिति वासव इंद्रो भूतानां सर्वधिनी चेतना ज्ञानशक्तिरहमस्मि २२ रुद्राणामिति यक्षराक्षसानामतिक्रूरत्वादिसामान्यादेकः सहैकीकृत्य
निर्देशः तेषां मध्ये वित्तेशः कुवेरोस्मि पावकोग्निः शिखरिणां शिखरवतां मुच्छ्रितानां मेरुः २३ पुरोधसामिति पुरोधसां मध्ये देवपुरोहितत्वात् मु
ख्यं बृहस्पतिं मां विद्धि सेनानीनां मध्ये देवसेनापतिः स्कंदोहमस्मि सरसां स्थिरजलाशयानां मध्ये समुद्रोस्मि २४ महर्षीणामिति गिरां वाचां प ४

मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी २१ वेदानां सामवेदोस्मि देवानामस्मि वासवः इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानाम
स्मि चेतना २२ रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसां वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहं २३ पुरोधसा
च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिं सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः २४ महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकम
क्षरं यज्ञानां जपयज्ञोस्मि स्थावराणां हिमालयः २५ अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः गंधर्वाणां चित्र
रथः सिद्धानां कपिलो मुनिः २६ उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवं ऐरावतं गजेंद्राणां नराणां च नराधिपं
२७ आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः २८ दात्मिकानां मध्ये एकम

क्षरमोंकाराख्यं पदमस्मि २५ अश्वत्थ इति देवा एव संतो मंत्रदर्शनेन ये ऋषित्वं प्राप्तास्तेषां मध्ये नारदोस्मि सिद्धानामुत्पत्तित एवाधिगतपरमार्थानां
कपिलाख्यो मुनिरस्मि २६ उच्चैःश्रवसमिति अमृतार्थे क्षीराब्धिमंथने उद्भूतं उच्चैःश्रवसं नामानमश्वं मद्विभूतिं विद्धि अमृतोद्भवमित्येतदैराव
तेपि संबध्यते नराधिपं राजानं मां विद्धि २७ आयुधानामिति कामान् दोग्धीति कामधुक् प्रजनः प्रजोत्पत्तिहेतुः कंदर्पः कामोस्मि न केवलसंभोगप्र

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ अनंत इति नागानां निर्विषाणां राजा अनंतः शेषोस्मि यादसां जलचराणां राजा वरुणोहमस्मि पितॄणां राजा अर्यमास्मि संयमतां नियमं कुर्वतां मध्ये
श्री॰ यमोहमस्मि २९ प्रल्हाद इति दैत्यानां राजा प्रल्हादोस्मि कलयतां वशीकुर्वतां गणयतां वा मध्ये कालः अहमस्मि मृगाणां मृगेंद्रः सिंहः अहमस्मि
५३ ३० पवन इति पवतां पावयितॄणां वेगवतां वा वायुरस्मि शस्त्रभृतां वीराणां रामो दाशरथिः झषाणां मत्स्यानां मध्ये मकरोहं मत्स्यविशेषः स्रोतसां
प्रवाहोदकानां मध्ये भागीरथी गंगाहमस्मि ३१ सर्गाणामिति सृज्यंत इति सर्गाः आकाशादयः तेषामादिरंतश्च मध्यं चाहमस्मि अहमादि
श्च मध्यं चेत्यत्र सत्त्वादिकर्तृत्वं पारमैश्वर्ययुक्तं अत्र तु उत्पत्तिप्रलयस्थितयो मद्विभूतित्वेन ध्येया इत्युक्तमिति विशेषः अध्यात्मविद्या आत्मविद्या

अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहं पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहं २९ प्रल्हादश्चास्मि दैत्यानां का
लः कलयतामहं मृगाणां च मृगेंद्रोहं वैनतेयश्च पक्षिणां ३० पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहं झषाणां म
करश्चास्मि स्रोतसामस्मि जान्हवी ३१ सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं चैवाहमर्जुन अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवद
तामहं ३२

प्रवदतां वादिनां संबंधिन्यो वादजल्पवितंडाख्यास्तिस्रः कथाः प्रसिद्धाः तासां मध्ये वादोहं यत्र द्वाभ्यामपि प्रमाणेन तर्केण च स्वपक्षः स्थाप्यते प
रपक्षश्च छलजातिनिग्रहस्थानैर्दूष्यते स जल्पो नाम यत्र त्वेकः स्वपक्षं स्थापयति अन्यश्च छलजातिनिग्रहस्थानैस्तत्पक्षं दूषयति न तु स्वप
क्षं साधयति सा वितंडा नाम कथा यत्र जल्पवितंडे विजिगीषमाणयोर्वादिनोः शक्तिपरीक्षामात्रफले वादस्तु वीतरागयोः शिष्याचार्ययोः अन्य राम॰
योर्वा तत्त्वनिर्णयफलजः अतो सौ श्रेष्ठत्वात् मद्विभूतिरित्यर्थः ३२ ५३

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

५

अक्षराणामिति अक्षराणां वर्णानां मध्ये अकारोऽस्मि तस्य सर्ववाङ्मयत्वेन श्रेष्ठत्वात् तथा च श्रुतिः अकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवतीति सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्ये द्वन्द्वः समासोऽस्मि उभयपदप्रधानत्वेन श्रेष्ठत्वात् अक्षयः प्रवाहरूपः कालोऽहमेव कालः कलयतामित्यत्र तु गणनात्मकः संवत्सरशताद्यवच्छिन्नरूपः काल उक्तः स च तस्मिन्नायुषि क्षीणे सति क्षीयते अत्र तु प्रवाहात्मकः अक्षयः काल उच्यत इति विशेषः कर्मफलविधातॄणां मध्ये विश्वतोमुखो धाता सर्वकर्मफलविधाताहमित्यर्थः ३३ मृत्युरिति संहारकाणां मध्ये सर्वसंहर्त्ता मृत्युरहं भविष्यतां भाविकल्याणानां प्राणिनामुद्भवः अभ्युदयोऽहं नारीणां स्त्रीणां मध्ये कीर्त्याद्याः सप्त देवतारूपाः स्त्रियोऽहं यासामाभा

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ३३ मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यतां कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ३४ बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहं मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ३५ द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहं ३६ वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ३७

समाप्तयोगेन प्रा-

णिनः श्लाघ्या भवन्ति ताः कीर्त्याद्याः स्त्रियो मद्विभूतिः ३४ बृहत्सामेति त्वामिद्धि हवामहे इत्यस्यामृचि गीयमानं बृहत्साम तेन चेन्द्रः सर्वेश्वरत्वेन स्तूयत इ-
ति श्रेष्ठं छन्दोविशिष्टानां मन्त्राणां मध्ये गायत्री मन्त्रोऽहं द्विजत्वापादकत्वेन श्रेष्ठत्वात् मासानां मध्ये मार्गशीर्षोऽहं ऋतूनां मध्ये कुसुमाकरो वसन्तः ३५ द्यूतमिति छलयतां
अन्योन्यं वञ्चनपराणां सम्बन्धि द्यूतमस्मि तेजस्विनां प्रभाववतां तेजः प्रभावोऽस्मि जेतॄणां जयोऽस्मि व्यवसायिनां उद्यमवतां व्यवसायोऽस्मि सत्त्ववतां सात्त्विका-
नां च सत्त्वमहं ३६ वृष्णीनामिति वासुदेवोऽहं यस्त्वामुपदिशामि धनञ्जयस्त्वमेव मद्विभूतिः मुनीनां वेदार्थमननशीलानां वेदव्यासोऽहमस्मि कवी

गी॰टी॰ दंड इति दमयतां दमकर्तॄणां संबंधी दंडोस्मि येनासंयता अपि संयता भवंति स दंडो मद्विभूतिः जेतुमिच्छतां संबंधिनी सामाद्युपायरूपा नीतिरस्मि गुह्यानां

श्री नां गोप्यानां गोपनहेतुर्मौनमस्मि न हि तूष्णीं स्थितस्याभिप्रायो ज्ञायते ज्ञानवतां तत्त्वज्ञानिनां यज्ज्ञानं तदहं ३८ यदिति यदपि

५४ च सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहं तत्र हेतुः मया विना यत्स्याद्भवेत् तत्चरमचरं वा भूतं नास्त्येवेति ३९ प्रकरणार्थमुपसंहरति नांत इति

अनंतत्वाद्विभूतीनां अंतः साकल्येन वक्तुं न शक्यते एष तु विभूतेर्विस्तर उद्देशतः संक्षेपतः प्रोक्तः पुनश्च सा का संप्रति कथयितुं सा कथयति

दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषतां मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहं ३८ यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तद

हमर्जुन न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरं ३९ नांतोस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप एष तूद्देशतः प्रोक्तो

विभूतेर्विस्तरो मया ४० यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवं ४१ अथवा

बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ४२ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म

विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः १०

यद्यदिति विभूतिमत् ऐश्वर्ययुक्तं श्रीमत् संपत्ति

युक्तं ऊर्जितं केनचित्प्रभावबलादिना युक्तं नातिशयितं यद्यत्सत्त्वं वस्तुमात्रं तत्तदेव मम तेजसः प्रभावस्यांशेन संभूतं जानीहि ४१ अथवा किम

नेन परिच्छिन्नदर्शनेन सर्वत्र मद्दृष्टिं कुर्वित्याह अथवेति बहुना पृथक् पृथक् ज्ञानेन किं कार्यं यस्मादिदं सर्वं जगत् एकांशेन एकदेशमात्रेणावि

ष्टभ्य धृत्वा व्याप्येति वा स्थितोहं न मत्तः अतिरिक्तं किंचिदस्ति पादोस्य विश्वा भूतानीति श्रुतेः ४२ इंद्रियमतस्थितं बहिर्धावति सम्पदि ईशाद्वि राम:

विधानाय विभूतीर्दशमे ब्रवीत् १ इति श्रीसुबोधिन्यां टीकायां दशमोऽध्यायः १० ५४

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

विभूतिवैभवं सोऽनुकम्पया परया हरिः दिदृक्षोरर्जुनस्याथ विश्वरूपमदर्शयत् १ पूर्वाध्यायान्ते विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति विश्वात्मकं प-
रमेश्वररूपमुपक्षिप्तं तद्दिदृक्षुः पूर्वोक्तमभिनंदन् अर्जुन उवाच मदनुग्रहायेति चतुर्भिः ममानुग्रहाय शोकनिवृत्तये परमं परमार्थनिष्ठं गुह्यं गोप्यम-
पि अध्यात्ममिति संज्ञितं आत्मानात्मविवेकविषयं यत्त्वयोक्तं वचः अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादि षष्ठाध्यायपर्यन्तं यदुक्तं तेन ममायं मोहो गतः अहं
हन्ता एते हन्यन्ते इत्यादिलक्षणोऽयं मोहो विगतो विनष्टः आत्मनः कर्तृत्वाद्यभावोक्तेः १ किं च भवाप्ययाविति भूतानां भवाप्ययौ उत्पत्तिप्रलयौ त्वत्तः
सकाशादेव भवत इति श्रुतौ मया अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेत्यादौ विस्तरशः पुनः पुनः कमलस्य पत्रे इव अमले विशाले अक्षिणी य-

अर्जुन उवाच मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितं यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम १ भवाप्ययौ हि भू-
तानां श्रुतौ विस्तरशो मया त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययं २ एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर द्र-
ष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ३

स्य तव हे कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययमक्षयं श्रुतं विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वेऽपि सर्वनियन्तृत्वेऽपि शुभाशुभकर्मकारयितृत्वेऽपि बंधमोक्षा-
दिविचित्रफलदातृत्वेऽपि अविकारित्वं वैषम्यासंगोदासीन्येत्यादिलक्षणमपरिमितं महत्त्वं श्रुतं अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यंते मया तत-
मिदं सर्वं न च मां तानि कर्माणि निबध्नंति समोऽहं सर्वभूतेष्वित्यादिना अतस्त्वत्परतंत्रत्वादपि जीवानामहं कर्तेत्यादिर्मदीयो मोहो विगत इति भावः
२ किं च एवमिति भवाप्ययौ हि भूतानामित्यादि मया श्रुतं यथा वेदानीमात्मानं त्वमात्थ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदित्येवं कथय-
सि हे परमेश्वर एवमेतत् अत्रापि अविश्वासो मम नास्तीत्यर्थः तथापि हे पुरुषोत्तम ते ऐश्वर्यं ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः संपन्नं त्वद्रूपं को

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ नचाहं द्रष्टुमिच्छामि मे नावनैव त्वया न द्रूपं दर्शयितव्यं किं तर्हि मन्यसे इति योगिन एव योगास्तेषामीश्वर मयार्जुनेन तद्रूपं द्रष्टुं शक्यं यदि मन्यसे ततः
श्री॰ तर्हि तद्रूपवन्तमात्मानं अव्ययं नित्यं मम दर्शय ४ एवं प्रार्थितः सन् अत्यद्भुतं रूपं दर्शयिष्यन् सावधानो भवेत्येवमर्जुनमभिमुखीकरोति पश्येति
५५ चतुर्भिः रूपस्यैकत्वेपि नानाविधत्वाद्रूपाणीति बहुवचनं अपरिमितानि अनेकप्रकाराणि अलौकिकानि मम रूपाणि पश्य वर्णाः शुक्लकृष्णा
दयः आकृतयः आवयवसन्निवेशविशेषा नानाऽनेकवर्णा आकृतयश्च येषां तानि नानावर्णाकृतीनि च ५ तान्येव हि पश्येति आदित्यादी
न् मम देहे पश्य मरुत एकोनपंचाशत् देवविशेषाः अदृष्टपूर्वाणि त्वया वान्येन वा पूर्वं महद्भुतानि रूपाणि आश्चर्याणि अत्यद्भुतानि ६ किंच इहे

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययं ४ श्रीभगवानुवाच पश्य मे पार्थ रू
पाणि शतशोथ सहस्रशः नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ५ पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्त
था बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ६ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरं मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टु
मिच्छसि ७ न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ८ तितन्नतत्र परिश्रमता त्वया

वर्षकोटिभिरपि द्रष्टुमशक्यं कृत्स्नमपि चराचरं सहितं जगत् इहास्मिन् मम देहे अवयवरूपेणैकत्रैव स्थितं अद्याधुनैव पश्य यत्चान्यत् जगदा
श्रयभूतं कारणस्वरूपं जगतश्चावस्थाविशेषादिकं जयपराजयादिकं यद्यपि यच्चान्यत् द्रष्टुमिच्छसि तत् सर्वं पश्य ७ यद्युक्तमर्जुनेन मन्यसे य
दि तच्छक्यमिति तत्राह न त्विति अनेनैव तु स्वकीयेन चर्मचक्षुषा मां द्रष्टुं न शक्यसे शक्तो न भविष्यसि अतो हं दिव्यमलौकिकं ज्ञानात्मकं च राम:
क्षुस्तुभ्यं ददामि मे ऐश्वरमसाधारणं योगं युक्तिं अघटितघटनासामर्थ्यं पश्य ८ ॥ ॥ ॥ ५५

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

एवमुक्त्वा भगवान् अर्जुनाय रूपं दर्शितवान् तच्च रूपं दृष्ट्वार्जुनः श्रीकृष्णं विज्ञापितवानितीमम् अर्थं एवमुक्त्वेत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः हे नराष्ट्रपति संजय उ
वाच एवमिति राजन् हे धृतराष्ट्र महांश्चासौ योगेश्वरः हरिः परमैश्वरं रूपं दर्शितवान् ९ कथंभूतं तदित्याह अनेकेति अनेकानि वक्त्राणि
नयनानि च यस्मिंस्तत् अनेकानामद्भुतानां दर्शनं यस्मिंस्तत् अनेकानि दिव्यानि आभरणानि यस्मिंस्तत् दिव्यानि अनेकानि उद्यतानि आ
युधानि च यस्मिंस्तत् १० किं च दिव्येति दिव्यानि माल्यानि अंबराणि धारयतीति तथा दिव्यो गंधो यस्य तत् दृष्ट्वा मनुलेपनं यस्य तत् सर्वाश्चर्यमयं
अनेकाश्चर्यप्रायं देवं द्योतनात्मकं अनंतमपरिच्छिन्नं विश्वतः सर्वतो मुखानि यस्मिंस्तत् ११ विश्वरूपदीप्तिं निरूपयितुमाह दिवीति दिवि आका ४९

संजय उवाच एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरं ९ अनेकवक्त्रनयनमने
काद्भुतदर्शनं अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधं १० दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनं सर्वाश्चर्यमयं देव
मनंतं विश्वतोमुखं ११ दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः १२ तत्रै
कस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा १३ ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंज
यः प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत १४ शत्सूर्यसहस्रस्य युगपदुत्थितस्य यदि युगपदुत्थिता भाः प्रभा भवेत् तर्हि सा तदा महात्मनो
विश्वरूपस्य भासः प्रभायाः कथंचित् सदृशी स्यात् नान्योपमास्तीत्यर्थः तथाभूतं रूपं दर्शयामासेति पूर्वेणैवान्वयः १२ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षाया
माह संजयः तत्रेति अनेकधा प्रविभक्तं नानाविभागेनावस्थितं कृत्स्नं जगत् देवदेवस्य शरीरे तत्स्वप्रकृत्येनैकत्रैव पृथक्पृथगवस्थितं तदा पांडवो
र्जुनः अपश्यत् १३ एवं दृष्ट्वा किं कृतवानित्यत आह तत इति ततो दर्शनानंतरं विस्मयेनाविष्टो व्याप्तः सन् हृष्टानि उत्पुलकितानि रोमाणि यस्य स धनं ५६

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ भावणमेवाह पश्यामीति सप्तदशभिः हे देव तव देहे देवादीनादित्यादीन् पश्यामि तथा सर्वान् भूतविशेषाणां जरायुजांडजादीनां संघाश्च तथा दिव्या
श्री॰ न् ऋषीन् वशिष्ठादीन् उरगांश्च तक्षकादीन् तथा तेषां देवादीनामीशं स्वामिनं ब्रह्माणं कथंभूतं च कमलासनस्थं पृथ्वीपद्मकर्णिकायां मेरौ
५६ स्थितं यद्वा त्वन्नाभिकमलासनस्थं १५ किंच अनेकेति अनेकानि बाह्वादीनि यस्य तादृशं त्वां पश्यामि अनंतानि रूपाणि यस्य तं त्वां सर्वतः पश्य
मि न तु अंतं मध्यमादिं च न पश्यामि सर्वगतत्वात् १६ किंच किरीटिनमिति किरीटिनं मुकुटवंतं गदिनं गदावंतं चक्रिणं चक्रवंतं च सर्वतो दीप्तिमंतं

अर्जुन उवाच पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगां
श्च दिव्यान् १५ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोनंतरूपं नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरू
पं १६ किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतं पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम्
१७ त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे १८ अ
नादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुं शशिसूर्यनेत्रं ॥ (तेजःपुंजरूपं तथा दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यं तत्र हेतुः दीप्तयोरनलार्कयोर्द्युतिरिव

द्युतिस्तेजो यस्य तं अत एवाप्रमेयं एवंभूतमिति निश्चेतुमशक्यं त्वां समंततः पश्यामि १७ यस्मादेवं तवातर्क्यमैश्वर्यं तस्मात् त्वमिति त्वमेवाक्षरं
परमं ब्रह्म कथंभूतं वेदितव्यं मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यं त्वमेवास्य विश्वस्य परं निधानं निधीयते अस्मिन्निति निधानं प्रलयस्थानमाश्रयः अत एव त्वमव्ययः
नित्यः शाश्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य गोप्ता पालकः सनातनश्चिरंतनः पुरुषो मम संमतोसि १८ किंच अनादीति अनादिमध्यांतमुत्पत्तिस्थितिप्र राम॰
लयरहितं अनंतवीर्यं प्रभावो यस्य तं अनंतबाहुं अनंता वीर्यवंतो बाहवो यस्य तं शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तादृशं त्वां पश्यामि तथा दीप्तो हुताशो ५६

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

नि वक्त्रेषु प्रस्थानं स्वतेजसा इदं विश्वं तपंतं संतापयंतं पश्यामि १९ किं च द्यावेति द्यावापृथिव्योरिदमंतरमंतरीक्षं त्वयैकेन व्याप्तं दिशश्च सर्वा व्याप्ताः अ
द्भुतमद्भुतं त्वदीयमिदमुग्रं घोरं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितं अतिभीतं पश्यामीति पूर्वेणैवान्वयः २० किं च अमी इति अमी सुरसंघा भीताः संतः
त्वां विशंति शरणं प्रविशंति तेषां मध्ये केचिदतिभीता दूरत एव स्थिताः कृतसंपुटकरयुगलाः संतो गृणंति जय जय रक्ष रक्षेति प्रार्थयंते स्वस्त्यमन्यत्र
२१ किं च रुद्रेति रुद्राश्चादित्याश्च वसवश्च ये च साध्या नाम देवाः विश्वेदेवा अश्विनौ देवौ मरुतश्च मरुद्गणाः ऊष्माणं पिबंति ऊष्मपाः पितरः ऊष्म

पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतं १९ द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः दृष्ट्वा
द्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् २० अमी हि त्वां सुरसंघा विशंति केचिद्भीताः प्रांजलयो गृणंति स्वस्ती
त्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः २१ रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपा
श्च गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षंते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे २२ रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादं बहू
दरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहं २२ नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं ॥

भागा हि पितर इत्यादिश्रुतेः स्मृतेश्च यावदुष्णं भवेदन्नं यावदश्नंति वाग्यताः पितरस्तावदश्नंति यावन्नोक्ता हविर्गुणा इति गंधर्वाश्च यक्षाश्च असुराश्च
विरोचनादयः सिद्धानां संघाश्च ते सर्वे एव हि विस्मिताः संतः त्वां वीक्षंते इत्यन्वयः २२ किं च रूपमिति हे महाबाहो महत् अत्यूर्जितं तव रूपं दृष्ट्वा लो
काः सर्वे प्रव्यथिताः तथाहं च प्रव्यथितोस्मि कीदृशं रूपं दृष्ट्वा बहूनि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्मिंस्तत् बहवो बाहवः ऊरवः पादाश्च यस्मिंस्तत् बहून्यु
दराणि यस्मिंस्तत् बह्वीभिर्दंष्ट्राभिः करालं विकृतं रौद्रमित्यर्थः २३ न केवलं भीतो हमित्येतावदेव अपि तु नभःस्पृशमिति नभःस्पृशं नीति नभःस्पृक्तेन

ग्रंथि भंगिः

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

दि नि

गी॰टी॰ दीप्तं तेजोयुक्तं अनेके वर्णा यस्य तं अनेकवर्णं व्यात्तानि विस्तारितानि आननानि यस्य तं दीप्तानि विशालानि नेत्राणि यस्य तं एवंभूतं हि त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथिता
प्र॰ न्तरात्मा मनो यस्य सोऽहं धृतिं धैर्यं उपशमं च न लभे २४ किं च दंष्ट्रेति भो देवेश ते तव मुखानि दृष्ट्वा भयावेशेन दिशो न जानामि शर्म च सुखं न लभे
५७ भो जगन्निवास प्रसन्नो भव कीदृशानि मुखानि दंष्ट्राभिः करालानि कालानलः प्रलयाग्निः तत्सदृशानि २५ पश्चान्मद्युद्धमिच्छसीति अनेनास्मि
न् संग्रामे भावि जयपराजयादिकं च मम देहे पश्येति भगवतोक्तं तदिदानीं पश्यन्नाह अमी चेति पंचभिः अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्राः दुर्योधनादयः
सर्वे अवनिपालानां जयद्रथादीनां राज्ञां संघैः सहैव तव वक्त्राणि विशंति त्वरमाणा इत्यन्वयः तथा भीष्मश्च द्रोणश्च असौ सूतपुत्रः कर्णश्च तव व

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा धृतिं न विंदामि शमं च विष्णो २४ दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभा
नि दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास २५ अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः २६ वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशंति दंष्ट्राकरालानि भयानका
नि केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगैः २७ यथा नदीनां बहवोंबुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवंति
तथा तवामी नरलोकवीरा विशंति वक्त्राण्यभिविज्वलंति २८

क्त्रे एव विशंति अपि तु प्रतियोद्धारो ये अस्मदीया योधमुख्याः शिखंडि
धृष्टद्युम्नादयस्तैः सह २६ वक्त्राणीति एते सर्वे त्वरमाणा धावंतस्तव दंष्ट्राभिर्विकृतानि भयंकराणि वक्त्राणि विशंति तेषां मध्ये केचिच्चूर्णीकृतैः
शिरोभिरुपलक्षिता दंतसंधिषु संश्लिष्टा दृश्यंते २७ प्रवेशमेव दृष्टांतेनाह यथेति नदीनामनेकमार्गप्रवृत्तानां बहवः अंबूनां वारीणां वेगाः प्र राम
वाहाः समुद्राभिमुखाः संतो यथा समुद्रमेव द्रवंति प्रविशंति तथा अमी ये नरलोकवीरास्ते अभितो विज्वलंति सर्वतः प्रदीप्यमानानि तव वक्त्राणि ५७

CC-0 Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

अवशत्वेनप्रवेशेनदीवेगदृष्टांतउक्तः बुद्धिपूर्वकप्रवेशेदृष्टांतमाह यथेतिप्रदीप्तंज्वलनमग्निंपतंगाः शलभाः बुद्धिपूर्वकंसमृद्धवेगायेयांतिय
थानाशायमरणायैवविशंति तथैवलोकाएतेजनास्तवापितवमुखानिप्रविशंति २९ ततःकिमतआह लेलिह्यसइति ग्रसमानोगिलन्सम
ग्रान्लोकान्सर्वानेतान्वीरान् आसमंतात्सर्वतोलेलिह्यसे आतिशयेनभक्षयसि केज्वलद्भिर्वदनैः किंचहेविष्णोतवभासोदीप्तयस्तेजो
भिर्विस्फुरंतीः समस्तंजगत्व्याप्यतीव्राःसंत्यःप्रतपंतिसंतापयंति ३० यतएवंतस्मात् आख्याहीति भवानुग्ररूपइत्याख्याहि कथयतुभ्यंन

यथाप्रदीप्तंज्वलनंपतंगाविशंतिनाशायसमृद्धवेगाः तथैवनाशायविशंतिलोकास्तवापिवक्त्राणिसमृद्धवेगाः २९ ॥
लेलिह्यसेग्रसमानःसमंताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः तेजोभिरापूर्यजगत्समग्रंभासस्तवोग्राःप्रतपंतिविष्णो ३०
आख्याहिमेकोभवानुग्ररूपोनमोस्तुतेदेववरप्रसीद विज्ञातुमिच्छामिभवंतमाद्यंनहिप्रजानामितवप्रवृत्तिं ३१ श्रीभ
गवानुवाच कालोस्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धोलोकान्समाहर्तुमिहप्रवृत्तः ऋतेपित्वांनभविष्यंतिसर्वेयेवस्थिताःप्रत्यनी
केषुयोधाः ३२ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठयशोलभस्वजित्वाशत्रून्भुंक्ष्वराज्यंसमृद्धं ॥ मोस्तुहेदेववरप्रसन्नोभवभवंतमाद्यंपुरुषंविशेषेणज्ञा

तुमिच्छामि यतस्तवप्रवृत्तिंचेष्टांकिमर्थंप्रवृत्तोसीतिनजानामि एवंभूतस्यतवप्रवृत्तिंवाज्ञोपिनजानामीतिवा ३१ एवंप्रार्थितःसन् श्रीभग
वानुवाच कालोस्मीतित्रिभिः लोकानांक्षयकर्त्ताप्रवृद्धोत्युग्रःकालोस्मिलोकान्प्राणिनःसंहर्तुमहंइहलोकेप्रवृत्तोस्मि अतःत्वत्तेपित्वांइति
त्वांहंतारंविनापिनभविष्यंतिनजीविष्यंति केतेप्रत्यनीकेषुअनीकान्यनीकानिप्रतिभीष्मद्रोणादीनांसर्वासुसेनासुयेयोद्धारएवस्थितास्तेसर्वे
पि ३२ यस्मादेवंतस्मादिति तस्मात्त्वंउत्तिष्ठदेवैरपिदुर्जयाभीष्मद्रोणादयःअर्जुनेननिर्जिताइत्येवंभूतंयशोलभस्वप्रप्नुहि अपत्नेनशत्रून्

यथा प्रदीप्तं ... मया काला ... ग्रस्ताः संतोमरि ... तैव २
पि यदाऽत्वयान हंतव्या एतेत थापि मया कालात्मना

गी॰टी॰ श्री॰ ५८

न जित्वा समृद्धं राज्यं भुंक्ष्व एते च तव शत्रवस्त्वदीयउद्भात्पूर्वमेव मयैव कालात्मना निहतप्रायाः तथापि त्वं निमित्तमात्रं भव हे सव्यसाचिन् सव्येन वामहस्ते
नसंधितुं संधातुं शीलमस्येति व्युत्पत्त्या वामेनापि वाणक्षेपात् सव्यसाचीत्युच्यते ३३ न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुरित्यादिवास
कासापि न कार्येत्याह द्रोणं च भीष्मं चेति येभ्यस्त्वमाशंकसे तान् द्रोणभीष्मादीन् मयैव हतान् त्वं जहि घातय मा व्यथिष्ठाः व्यथां भयं माकार्षीः सपत्ना
न् शत्रून् रणे युद्धे निश्चितं जेतासि जेष्यसि ३४ ततो यद्वृत्तं तत् धृतराष्ट्रं प्रति संजय उवाच एतदिति एतत्पूर्वश्लोकत्रयात्मकं केशवस्य वचनं श्रुत्वा वेपमा
नः कंपमानः किरीटी अर्जुनः कृतांजलिः संपुटीकृतहस्तः कृष्णं नमस्कृत्य पुनरप्याह उक्तवान् कथमाह भयहर्षावेशात् गद्गदेन कंठकंपनेन स

मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ३३ द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् मयाह
तांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ३४ संजय उवाच एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलिर्वेपमानः कि
रीटी नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ३५ अर्जुन उवाच स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्य
त्यनुरज्यते च रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति सर्वे नमस्यंति च सिद्धसंघाः ३६

हर्वृत्तेत इति सगद्गदं यथा भवति तथा किंच भीतादपि भीतः स
न प्रणम्य वनतो भूत्वा ३५ स्थाने इत्येकादशभिरर्जुनस्योक्तिः स्थाने इत्यव्ययं युक्तमित्यस्मिन्नर्थे हे हृषीकेश यद्देवं त्वमद्भुतप्रभावो भक्तवत्सलश्च अतस्तव प्र
कीर्त्या माहात्म्यसंकीर्तनेन न केवलमहमेव प्रहृष्यामि किंतु जगत्सर्वं प्रहृष्यति प्रकर्षेण हर्षं प्राप्नोति एतत्तु स्थाने युक्तमित्यर्थः तथा जगत् अनुरज्य
ते ऽनुरागं चोपैति इति यत् तथा रक्षांसि भीतानि संति दिशः प्रद्रवंति पलायंते इति यत् सर्वे योगतपोमंत्रादिसिद्धानां संघा नमस्यंति प्रणमंतीति यत् राम: ५८
एतच्च स्थाने युक्तमेव नैचित्रमित्यर्थः ३६

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

हेतुाभेर

नत्र हेतुमाह कस्मादिति हे महात्मन् हे अनंत देवेश हे जगन्निवास कस्मात् हेतोस्ते तुभ्यं न नमेरन् नमस्कारं न कुर्युः कथंभूताय ब्रह्मणोपि गरीयसे गुरुतराय यस्मादि
कर्त्रे च ब्रह्मणोपि च जनकाय किं च सत् व्यक्तं असत् अव्यक्तं च ताभ्यां परं यत् अक्षरं ब्रह्म तच्च त्वमेव एतैर्हेतुभिः त्वां सर्वे नमस्यंतीति न चित्रमित्यर्थः
३७ किंच त्वमिति त्वमादिदेवः देवानामादिः यतः पुराणः अनादिः पुरुषस्त्वं अतएव त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं लयस्थानं तथा विश्वस्य वेत्ता वेदिता
ज्ञाता त्वं यच्च वेद्यं वस्तु ज्ञानं परं च धाम वैष्णवं पदं तदपि त्वमेवासि अतएव हे अनंतरूप त्वया एव इदं विश्वं ततं व्याप्तं एतैर्हेतुभिर्हेतुभिस्त्वमेव नमस्का
र्य इति भावः ३८ इत्थं त्वमेव सर्वैर्नमस्कार्यः सर्वदेवात्मकत्वादित्याह स्वयमपि नमस्करोति वायुरिति वाय्वादिरूपस्त्वमिति सर्वदेवात्मकत्वोपल

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोप्यादिकर्त्रे अनंत देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ३७ त्वमादिदे
वः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनंतरूप ३८ वायुर्यमोग्निर्वरु
णः शशांकः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च नमो नमस्तेस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोपि नमो नमस्ते ३९ नमः पुरस्तादथ
पृष्ठतस्ते नमोस्तु ते सर्वत एव सर्व अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्वः ४० क्षणार्थमुक्तं प्रजापतिः पितामहः

तस्यापि जनकत्वात् प्रपितामहस्त्वं अतस्तेतुभ्यं सहस्रकृत्वा सहस्रशोपि नमोस्तु भूयोपि पुनरपि सहस्रकृत्वो नमो नमस्ते भक्तिश्रद्धाभरातिरेकेण
नमस्कारेष्वतृप्तिमनधिगच्छन् बहुशः प्रणमति ३९ किंच नमः पुरस्तादिति हे सर्व हे सर्वात्मन् सर्वासु दिक्षु नमस्ते नमोस्तु सर्वात्मकत्वमुपपादयन्नाह अनंतवी
र्येत्यामर्थ्यं यस्य तथा अमितो विक्रमः पराक्रमो यस्य स एवंभूतस्त्वं सर्वं विश्वं सम्यक् अंतर्बहिश्च व्याप्नोषि सुवर्णमिव कटकाकुंडलादिस्वकार्यं व्या
प्य वर्तसे ततः सर्वस्वरूपोसि ४०

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ इदानीं भगवन्तं क्षमापयति सखेति द्वाभ्यां त्वं प्राकृतः सखेत्येवं मत्वा प्रसभं हठेन तिरस्कारेण यदुक्तं तत्क्षामये त्वामित्युत्तरेणान्वयः किं तत् हे कृष्ण हे या
श्री॰ दव हे सखेति संबोधनैः प्रसभोक्तौ हेतुः तव महिमानमिदं च विश्वरूपमजानता मया प्रमादात्प्रणयेन स्नेहेनापि वा यदुक्तमिति ४१ किंच यदिति हे
५९ अच्युत यच्च परिहासार्थं क्रीडादिषु असत्कृतोसि एक एकलः सखीन्विनाहसि स्थित इत्यर्थः अथवा तत्समक्षं तेषां परिहसतां सखीनां समक्षेपु
रतोपि तत्सर्वमपराधजातं त्वामप्रमेयमचिंत्यप्रभावं क्षामये क्षमां कारयामि ४२ अचिंत्यप्रभावमेवाह पितेति । न विद्यते प्रतिमा उपमा यस्य सः अ

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ४१ यच्चाव
हासार्थमसत्कृतोसि विहारशय्यासनभोजनेषु एकोथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयं ४२ पितासि
लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् न त्वत्समोस्त्यभ्यधिकः कुतोन्यो लोकत्रयेप्यप्रतिमप्रभावः ४३ त
स्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यं पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुं ४४ ॥

अप्रतिमस्तथाविधः प्रभावो यस्य तव हे अप्रतिमप्रभावः त्वमस्य चराचरस्य पिता जनकोसि अत एव पूज्यश्च गुरुश्च गुरोरपि गरीयान् गुरुतरः
अतो लोकत्रयेपि त्वत्सम एव तावदन्यो नास्ति परमेश्वरस्याभावात् त्वत्तोभ्यधिकः पुनः कुतः स्यात् ४३ यस्मादेवं तस्मादिति तथा त्वामीशं प्रांज
गतः स्वामिनमीड्यं स्तुत्यं प्रसादयामि कथं कायं प्रणिधाय दंडवन्निपात्य प्रणम्य नत्वा अतस्त्वं ममापराधं सोढुं क्षंतुमर्हसि कस्य कः इव पुत्रस्यापराधं रामः
कृपया पिता यथा सहते सख्युर्मित्रस्यापराधं सखा मित्रं यथा प्रियो वल्लभो यथा प्रियायाः अपराधं तत्प्रियार्थं यथा तद्वत् ४४ ॥ ॥ ॥ ५९

पस्मार

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

एवं क्षमापयित्वा प्रार्थयते अदृष्टपूर्वमिति द्वाभ्यां हे देव पूर्वमदृष्टं तव रूपं दृष्ट्वा हृषितोस्मि तथा भयेन च मे मनः प्रव्यथितं प्रचलितं तस्मात् मम व्यथानि-
वृत्तये तदेव रूपं दर्शय हे देवेश हे जगन्निवास प्रसन्नो भव ४५ तदेव रूपं विशेषयन्नाह किरीटिनमिति किरीटवन्तं गदावन्तं चक्रहस्तं च त्वां द्रष्टुमिच्छा-
मि एवं यथा दृष्टोसि तथैव अतो हे सहस्रबाहो विश्वमूर्ते इदं रूपं संहृत्य तेनैव किरीटादियुक्तेन चतुर्भुजेन रूपेण भव आविर्भूतो भव तदनेन श्रीकृ-
ष्णमर्जुनः सर्वदापि किरीटादियुक्तमेव पश्यतीति गम्यते यत्तु पूर्वरूपमुक्तं विश्वरूपदर्शने किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च पश्यामीति तत्त्वबहुकिरीटाद्य-
भिप्रायेण यद्वा एतावन्तं कालं यं त्वां किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च सुप्रसन्नमपश्यं तमेवेदानीं तेजोराशिं दुर्निरीक्ष्यं पश्यामीत्येवं तत्र वचनव्यक्तिरित्यदो-

अदृष्टपूर्वं हृषितोस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ४५ किरीटिनं गदि-
नं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ४६ श्रीभगवानुवाच मया
प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वं ४७ न वेदयज्ञाध्य-
यनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ॥

षः अविरोधः ४६ एवं प्रव्यथितं सन्तमाश्वासयन् श्रीभगवानुवाच मयेति त्रिभिः हे अर्जुन किमि-
ति त्वं बिभेषि यतो मया प्रसन्नेन कृपया तवेदं परमुत्तमं रूपं दर्शितं आत्मनो मम योगात् योगमायासामर्थ्यात् परत्वमेवाह तेजोमयं विश्वं वि-
श्वात्मकं अनन्तमाद्यं च यत् मम रूपं त्वदन्येन त्वादृशाद्भक्तादन्येन पूर्वं न दृष्टं न तु द्यूतसभायां भीष्मादिभिर्दृष्टत्वादेवं व्याख्यातं ४७ एतद्दर्शनंदु-
र्लभं लब्ध्वा त्वं कृतार्थोसीत्याह न वेदेति वेदाध्ययनातिरेकेण यज्ञाध्ययनं स्यादभावात् यज्ञशब्देन यज्ञविद्याः कल्पसूत्राद्या लक्ष्यन्ते वेदानां यज्ञ-
विद्यानां चाध्ययनैरित्यर्थः न च दानैर्न च क्रियाभिरग्निहोत्रादिभिर्न चोग्रैस्तपोभिश्चान्द्रायणादिभिः एवंरूपोहं त्वत्तोन्येन नृलोके मनुष्यलोके न द्रष्टुं

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

वदज्ञानेन संतरिष्यसीत्यादिना ज्ञाननिष्ठस्य श्रेष्ठत्वमुक्तं एवमुभयोः श्रैष्ठ्येपि विशेषजिज्ञासया भगवंतमर्जुन उवाच एवं सर्वकर्मार्पणादिना स
ततयुक्ताः त्वन्निष्ठाः संतो ये भक्तास्त्वां विश्वरूपं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं पर्युपासते ध्यायंति ये चाप्यक्षरं ब्रह्म अव्यक्तं निर्विशेषमुपासते ध्यायंति तेषामु
भयेषां मध्ये के अतिशयेन योगविदः श्रेष्ठा इत्यर्थः १ तत्र प्रथमाः श्रेष्ठा इत्युत्तरं श्रीभगवानुवाच मय्यीति मयि परमेश्वरे सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टे
मन आवेश्य एकाग्रं कृत्वा नित्ययुक्ता मदर्थकर्मानुष्ठानादिना मन्निष्ठाः संतः श्रेष्ठया श्रद्धया युक्ता ये मामाराधयंति ते युक्ततमा मम ताः मम अभिमता
२ किं तर्हि इतरे किं न श्रेष्ठा इत्याह ये त्वक्षरमिति द्वाभ्यां ये त्वक्षरं पर्युपासते ध्यायंति तेपि मामेव प्राप्नुवंतीति द्वयोरन्वयः अक्षरस्य लक्षणमनि

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः १ श्रीभगवानुवाच मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते श्रद्धया
परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः २ ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते सर्वत्रगमचिंत्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवं ३
सन्नियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ४

र्देश्यमित्यादि अनिर्देश्यं शब्देन व्यपदेष्टुमश
क्यं अतः अव्यक्तं रूपादिहीनं सर्वत्रगं सर्वव्यापि अव्यक्तत्वादेवाचिंत्यं कूटस्थं कूटे मायाप्रपंचे अधिष्ठानत्वेन स्थितं अचलं वृद्ध्यादिरहितं अत एव
ध्रुवं नित्यं स्थिरमपरं ३ ये तु मनो योगिनः इंद्रियग्रामं बाह्यानामाभ्यंतराणां चाक्षाणां समूहं सन्नियम्य सम्यक् अप्रमत्ततया नियम्य सर्वे
भ्यो विषयेभ्यः प्रतिषिध्य मामुपासत इत्यर्थः कीदृशाः संत एवंविधं मामुपासते सर्वत्र समबुद्धयः सर्वस्मिन् वस्तुनि समत्वेन रूपेक दर्शित्वात् समानि
र्विशेषा बुद्धिर्येषां ते तथोक्ताः सबुद्धित्वादेव सर्वभूतानां हिते रताः सर्वं ब्रह्मत्वेन प्रतिपन्नेन क्वचित् द्वेषदोषं कालुष्यमनुभवंतः अनेन विशेषणेनास
समाधेरनिष्पत्तिः प्रतिपादिता नहि सर्वेमाभ्यधिरूढो योगी निष्पन्न इत्युच्यते ये एवंविधा योगिनो मामुपासते ते समं मामेव प्राप्नुवंति यथोक्तया कर्त्व्यते य

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

ननु चेतेऽपि त्वामेव प्राप्नुवंति न हि इतरेषां उक्ततमत्वं कुतः इत्यपेक्षायां क्लेशस्तु क्लेशकृतं विशेषमाह क्लेश इति त्रिभिः अव्यक्ते निर्विशेषे ब्रह्मणि आस
क्तं चेतो येषां तेषां क्लेशोऽधिकतरः यस्मादव्यक्ता विषया गतिर्निष्ठा देहाभिमानिभिर्दुःखं यथा भवत्येवमवाप्यते देहाभिमानिनां नितरांपरमब्रह्मण
स्य दुर्घटत्वादिति भावः ५ मद्भक्तानां तु मत्प्रसादादनायासेन सिद्धिर्भवतीत्याह ये त्विति द्वाभ्यां मयि परमेश्वरे सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य सम
र्प्य मत्पराः भूत्वा मां ध्यायंतोऽनन्येन न विद्यते अन्यो भजनीयो यस्मिन् तेनैव भक्तियोगेनोपासनं इत्यर्थः ६ तेषामिति एवं मय्यावेशितं चेतो

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसां अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ५ ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सं
न्यस्य मत्पराः अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ६ तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् भवामि न चिरात्पा
र्थ मय्यावेशितचेतसां ७ मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ८
अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरं अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ९

येषां तेषां मृत्युयुक्तात् संसारसाग
रात् अहं सम्यक् उद्धर्ता अचिरेणैव भवामि ७ यस्मादेवं तस्मात् मय्येवेति मयि एव संकल्पविकल्पात्मकं मन आधत्स्व स्थिरीकुरु बुद्धिमपि
अध्यवसायात्मिकां मय्येव प्रवेशय एवं कुर्वन् मत्प्रसादेन लब्धज्ञानः सन् अत ऊर्ध्वं देहांते मय्येव निवसिष्यसि निवत्स्यसि मदात्मना वा सं क
रिष्यसि नात्र संशयः तथा च श्रुतिः देहांते देवः परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे इति ८ अत्रासक्तं प्रति सुगमोपायमाह अथेति स्थिरं यथा भवति एवं मयि
चित्तं धारयितुं यदि शक्तो न भवसि न हि विक्षिप्तं चित्तं पुनः पुनः प्रत्याहृत्य मम अनुस्मरणलक्षणो योऽभ्यासयोगस्तेन मां प्राप्तुमिच्छ प्रयत्नं कुरु ९

CC-0 Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

अभ्यासेप्यसमर्थोसि तर्हि मत्प्राप्त्यै कर्माणि कुर्विप्राह १

गी॰टी॰ श्री॰ ६२ यदि तु नैः अभ्यासइति अभ्यासेपि यदि अशक्तोसि तर्हि मत्प्रीत्यर्थं यानि कर्माणि एकादश्युपवासादिव्रतपूजायापरिचर्यानामसंकीर्तनादीनि
तदनुष्ठानमेव परमं यस्य तादृशो भव एवंभूतान्यपि कर्माणि मदर्थं कुर्वन् मोक्षं प्राप्स्यसि १० अत्यंतं भगवत्कर्मपरिनिष्ठायामशक्तस्य पक्षांत
रमाह अथैतदिति अथैतदपि कर्तुं न शक्तोसि तर्हि मद्योगं मदेकशरणमाश्रितः सन् सर्वेषां दृष्टादृष्टार्थानामावश्यकानां चाग्निहोत्रादि
कर्मणां फलानि नियतचित्तो भूत्वा परित्यज एतदुक्तं भवति मया नारदीश्वराज्ञया यथाशक्ति कर्माणि कर्तव्यानि फलं तु न दृष्टमदृष्टं वा परे
मेश्वराधीनमित्येवं मयि भारमारोप्य फलाशक्तिं परित्यजवर्तमानो मत्प्रसादेन कृतार्थो भविष्यसीति ११ तमिमं फलत्यागं स्तौति श्रेयोहि

अभ्यासेप्यसमर्थोसि मत्कर्मपरमो भव मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि १० अथैतदप्यशक्तोसि कर्तुं
मद्योगमाश्रितः सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ११ श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ध्या
नात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरं १२ अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च निर्ममो निरहंकारः समदुःख
सुखक्षमी १३

तिसम्यक्ज्ञानरहितात् अभ्यासात् युक्तिसहितोपदे शपूर्वकं ज्ञानं श्रेष्ठं तस्मादपि तत्पूर्वकं ध्यानं विशिष्यते ततस्तुतं
पश्यति निष्फलं ध्यायमान इति श्रुतेः तस्मादपि उक्तलक्षणः कर्मफलत्यागः श्रेष्ठः तस्मादेवंभूतात् त्यागात् कर्मसु तत्फलेषु वासक्तिनिवृ
त्या मत्प्रसादेन च समनंतरमेव संसारशांतिर्भवति १२ एवंभूतस्य भक्तस्य क्षिप्रमेव परमेश्वरप्रसादहेतून् धर्मानाह अद्वेष्टेत्यष्टभिः सर्व
भूतानां यथायथमद्वेष्टा मैत्रः करुणश्च उत्तमेषु द्वेषशून्यः समेषु मित्रतया वर्तते इति मैत्रः हीनेषु कृपालुरित्यर्थः निर्ममो निरहंकारश्च कृपालु रामः
त्वादेवान्यैः सहसमे सुखदुःखे यस्य सः क्षमी क्षमावान् १३ ६२

मा १ श्रुति १

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

सततं लाभे ऽलाभे च संतुष्टः प्रसन्नचित्तः योगी अप्रमत्तः यतात्मा संयतस्वभावः दृढो मद्विषयो निश्चयो यस्य सः मय्यर्पितेन मनोबुद्धियेन एवंभूतो
यो मद्भक्तः स मे प्रियः १४ किं च यस्मादिति यस्मात् सकाशात् लोको जनो नोद्विजते भयशंकया संक्षोभं न प्राप्नोति यश्च लोकान्नोद्विजते यश्च स्वाभावि
कैर्हर्षादिभिर्मुक्तः तत्र हर्षः स्वस्येष्टार्थलाभे उत्साहः अमर्षः परस्य लाभे असहनं भयं त्रासः उद्वेगो भयादिनिमित्तश्चित्तक्षोभः एतैर्विमुक्तो यो म
द्भक्तः स मे प्रियः १५ किं चानपेक्ष इति अनपेक्षो ऽयदृच्छोपस्थितेऽप्यर्थे निस्पृहः शुचिर्बाह्याभ्यंतरशौचसंपन्नः दक्षो ऽनलसः उदासीनः पक्षपा

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः १४ यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नो
द्विजते च यः हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः १५ अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः सर्वारंभपरित्या
गी यो मद्भक्तः स मे प्रियः १६ यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः १७ क्रिया ५
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः १८

तरहितः गतव्यथः आधिभिर्मुक्तः स
र्वान् दृष्टादृष्टार्थान् आरंभान् उद्यमान् परित्यक्तुं शीलं यस्य सः एवंभूतः सन् यो मद्भक्तः स च मे प्रियः १६ किं च यो नेति प्रियं प्राप्य यो न हृष्यति यः
अप्रियं प्राप्य यो न द्वेष्टि इष्टार्थे नाशे सति न शोचति अप्राप्तमर्थं न कांक्षति शुभाशुभे पुण्यपापे परित्यक्तुं शीलं यस्य एवंभूतो भूत्वा यो भक्तिमान्
स मे प्रियः १७ किं च सम इति शत्रौ च मित्रे च समः एकरूपः मानापमानयोरपि तथा सम एव हर्षविषादशून्य इत्यर्थः शीतोष्णयोः सुखदुःखयोः
योश्च समः संगविवर्जितः क्वचिदपि अनासक्तः १८

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ तुल्येति तुल्ये निंदास्तुती यस्य मौनी संयतवाक् येन केनचित् यथालब्धेन संतुष्टः अनिकेतो नियतवासशून्यः स्थिरमतिर्व्यवस्थितचित्तः एवंभूतो भक्तिमा
श्री॰ न्मे प्रियो नरः १९ उक्तं धर्मज्ञानं सफलमुपसंहरति ये त्विति यथोक्तामुक्तप्रकारं धर्ममेवामृतममृतत्वसाधानत्वात् धर्मामृतमिति केचित्पठंति तत्
६३ ये उपासते अनुतिष्ठंति श्रद्धां कुर्वंतो मत्परमा अत्यंतं मद्भक्तास्ते नीव मे प्रिया इति २० दुःखमव्यक्तं वर्त्मैतद्दुर्विभ्रमतो बुधः सुखं कृष्णपदां
भोजं भक्तिसंम्पथमाभजेत् २० इति श्रीसुबोधिन्यां टीकायां द्वादशोऽध्यायः १२ भक्तानामहमुद्धर्ता संसारादित्यवादि यत् अपोदशोथ तत्सिध्यै तत्त्व

तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः १९ ये तु धर्मामृतमिदं यथोक्तं
पर्युपासते श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेतीव मे प्रियाः २० इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः १२ अर्जुन उवाच प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च एत
द्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव १ श्रीभगवानुवाच इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः
क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः २

ज्ञानमुदीर्यते १ तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् भवामीति यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं न चात्मज्ञानं विना संसारादुद्ध
रणं संभवतीति तत्त्वज्ञानोपदेशार्थं प्रकृतिपुरुषविवेकाध्याय आरभ्यते तत्र यत्सप्तमेऽध्याये अपरा च परा चेति प्रकृतिद्वयमुक्तं तयोरपि विवेका
ज्जीवत्वमापन्नस्य चिदंशस्यायं संसारः याभ्यां च जीवोपभोगार्थमीश्वरः सृष्ट्यादिषु प्रवर्तते तदेव प्रकृतिद्वयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञशब्दवाच्यं परस्परं वि
विक्तं तत्त्वतो निरूपयिष्यन् १ श्रीभगवानुवाच इदमिति इदं भोगायतनं शरीरं क्षेत्रमित्यभिधीयते संसारस्य प्ररोहभूमित्वात् एतद्यो वेत्ति अहं राम
ममेति मन्यते तं क्षेत्रज्ञं प्राहुः कृषीवलवत्तत्फलभोक्तृत्वात् तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकज्ञाः २ ६३

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

विष्णुपुराणे   अंतर्यामित्वेन

तदेवं संसारिस्वरूपमुक्तं इदानीं तस्यैव पारमार्थिकमसंसारिस्वरूपमाह क्षेत्रज्ञमिति तं क्षेत्रज्ञं संसारिणं वस्तुतः सर्वेषु क्षेत्रेष्वनुगतं मामेव विद्धि तत्त्वमसीति
श्रुत्यालक्षितेन चिदंशेन मद्रूपस्योक्तत्वात् आदरार्थमेव तज्ज्ञानं स्तौति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यदेवं विवेकलक्षणं येन ज्ञानं तदेव मोक्षहेतुत्वात् मम ज्ञानं म
तं अन्यत्तु वृथा पाण्डित्यं बन्धहेतुत्वादित्यर्थः तदुक्तं तत्कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये आयासायापरं कर्म विद्यान्या शिल्पनैपुणमिति २
अत्र चतुर्विंशतिभेदैर्भिन्ना प्रकृतिः क्षेत्रमित्यभिप्रेतं तथापि देहरूपेण परिणतायामेव तस्यामहंभावेनाविवेकः स्फुट इति तद्विवेकार्थमिदं शरीरं
क्षेत्रमित्याद्युक्तं तदेतत् प्रपंचयिष्यन् प्रतिजानीते तत्क्षेत्रमिति यदुक्तं मया क्षेत्रं यत्स्वरूपतो जडदृश्यादिस्वभावं यादृक् यादृशं च इच्छादिधर्मकं य
द्विकारि यैरिंद्रियादिविकारैर्युक्तं यतश्च प्रकृतिपुरुषसंयोगाद्भवति यदिति यैः स्थावरजंगमादिभेदैर्भिन्नमित्यर्थः स च क्षेत्रज्ञो यः स्वरूपतः य

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम २ तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विका
रि यतश्च यत् स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ३ ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक्

प्रभावतश्च अ
चिन्त्यैश्वर्ययोगेन यैः प्रभावैः संपन्नः तत्सर्वं संक्षेपतो मत्तः शृणु ३ कैर्विस्तरेणोक्तस्यायं संक्षेप इत्यपेक्षायामाह ऋषिभिरिति ऋषिभिर्वसिष्ठादि
भिर्योगशास्त्रेषु ध्यानधारणादिविषयत्वेन वैराजादिरूपेण बहुधा गीतं निरूपितं विविधैश्च नित्यनैमित्तिककाम्यविषयैः छंदोभिर्वेदैर्नानायजनीय
देवतादिरूपेण गीतं ब्रह्मणः सूत्रैः पदैश्च ब्रह्मसूच्यते सूच्यते एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि यतो वा इमानि भूतानि जायंत इत्यादीनि तटस्थलक्षणपराणि
उपनिषद्वाक्यानि तथा ब्रह्म पद्यते गम्यते साक्षात् ज्ञायते एभिरिति पदानि स्वरूपलक्षणपराणि सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादीनि तैश्च बहुधा गीतं
किंच हेतुमद्भिः सदेव सोम्येदमग्र आसीत् कथमसतः सज्जायेतेति तथा को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनंदो न स्यात् एष ह्येवानंदयाति

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰
भी॰
६४

त्यादियुक्तिमद्भिः अन्यात् अपानचेष्टां कः कुर्यात् प्राण्यात् प्राणानां व्यापारं को वा कुर्यादिति श्रुतिपदयोरर्थे विनिश्चितैरुपक्रमोपसंहारैकवाक्यतयाऽ
संदिग्धार्थप्रतिपादकैरित्यर्थः तदेवमेतैर्विस्तरेणोक्तं तु संग्रहं संक्षेपतस्तुभ्यं कथयिष्यामि शृण्वित्यर्थः यद्वा अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादीनि ब्रह्म
सूत्राणि गृह्यंते तान्येव च ब्रह्म सूच्यते निश्चीयते एभिरिति पदानि तैर्हेतुमद्भिरीक्षतेर्नाशब्दम् आनंदमयोऽभ्यासादित्यादिभिर्युक्तिमद्भिर्विनिश्चितार्थैः
शेषं समानं ४ तत्क्षेत्रस्वरूपमाह महाभूतानीति द्वाभ्यां महाभूतानि भूम्यादीनि अहंकारस्तत्कारणभूतः बुद्धिर्विज्ञानात्मकं महत्तत्त्वं अव्यक्तं मू
लप्रकृतिरिंद्रियाणि बाह्यानि दश एकं च मनः इंद्रियगोचराश्च पंच तन्मात्ररूपा एव शब्दादयः आकाशादिगुणविशेषतया व्यक्ताः संतः इंद्रियविष
याः पंच तदेवं चतुर्विंशतितत्त्वान्युक्तानि इच्छादयः प्रसिद्धाः संघातः शरीरं चेतना ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिः धृतिर्धैर्यं एते इच्छादयो दृश्यत्वात् नात्मधर्माः

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ४ महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च इंद्रियाणि दशैकं च पंच चेंद्रियगो
चराः ५ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतं ६ अमानित्वमदंभित्व
महिंसा क्षांतिरार्जवं॥

अपि तु मनोधर्माः अतः क्षेत्रांतःपातिन एव उपलक्षणं चैतत् संकल्पादीनां तथा च श्रुतिः कामः संकल्पो वि
चिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति अनेन तु च यादृगिति प्रतिज्ञाताः क्षेत्रधर्मा दर्शिताः एतत्क्षेत्रं सविकारमिंद्रि
यादिविकारसहितं संक्षेपेण तुभ्यं मयोक्तमिति क्षेत्रोपसंहारः ६ इदानीमुक्तलक्षणात् क्षेत्रात् विविक्ततया ज्ञेयं शुद्धं क्षेत्रज्ञं सविस्तरेण व
र्णयिष्यन् तज्ज्ञानसाधनान्याह अमानित्वमिति पंचभिः अमानित्वं स्वगुणश्लाघाराहित्यं अदंभित्वं दंभरहितत्वं अहिंसा परपीडावर्जनं क्षांति
सहिष्णुत्वं आर्जवमवक्रता आचार्योपासनं सद्गुरुसेवा शौचं बाह्यमाभ्यंतरं च तत्र बाह्यं मृज्जलादिना आभ्यंतरं च रागादिमलक्षालनं तथा च

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

भावशुद्धिसंधानं स्थैर्यं सन्मार्गप्रवृत्तस्यैकनिष्ठता आत्मविनिग्रहः शरीरसंयमः एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमिति पंचमेनान्वयः ७ किंच इंद्रियार्थेषु वि
ति जन्मादिदुःखदोषयोरनुदर्शनं पुनः पुनरालोचनं दुःखरूपस्य दोषस्यानुदर्शनमिति वा समस्तमन्यत् ८ किंच असक्तिरिति असक्तिः पुत्रादिष्वप
र्थेषु प्रीतित्यागः अनभिष्वंगः पुत्रादीनां सुखे च दुःखे चाहमेव सुखी दुःखी चेत्यध्यासातिरेकाभावः इष्टानिष्टयोरुपपत्तिषु प्राप्तिषु नित्यं सर्वदा सम
चित्तत्वं ९ किंच मयि चेति मयि परमेश्वरे अनन्ययोगेन सर्वात्मदृष्ट्या अव्यभिचारिणी एकान्तभक्तिः विविक्तः शुद्धः चित्तप्रसादकरः देशः से
वितुं शीलं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं प्राकृतानां जनानां संसदि सभायामरतिः रत्यभावः १० किंच अध्यात्मेति आत्मानमधिकृत्य वर्तमानमध्यात्मज्ञानं

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ७ इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानु न
दर्शनम् ८ असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ९ मयि चानन्ययोगेन भ
क्तिरव्यभिचारिणी विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि १० अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं एतज्ज्ञा
नमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ११ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ॥ तस्मिन्नित्यत्वं नित्यभावः त्वंपदार्थशुद्धिनि

ष्ठत्वमित्यर्थः तत्त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजनं मोक्षः तस्य दर्शनं मोक्षस्य सर्वोत्कृष्टत्वालोचनमित्यर्थः एतदमानित्वमदंभित्वमित्यादि विंशतिसंख्याकं य
दुक्तमेतत् ज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानसाधनत्वात् अतोऽन्यथा यत् तद्विपरीतं मानित्वदंभित्वादि यदेतत् अज्ञानमिति प्रोक्तं वशिष्ठादिभिः ज्ञानविरोधि
त्वात् अतः सर्वथा तत्त्याज्यमित्यर्थः ११ एभिः साधनैर्यत् ज्ञेयं तदाह ज्ञेयमिति ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि श्रोतुरादरसिद्ध्यर्थं ज्ञानफलं दर्शयति यद्वक्ष्यमा
णं ज्ञात्वामृतं मोक्षं प्राप्नोति किं तत् अनादिमत् आदिमत्त्वं भवतीति अनादिमत् परं निरतिशयं ब्रह्म अनादीनेतावतैव बहुव्रीहिणा न ॥१॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰
श्री॰
६५

दित्वे सिद्धेपि पुनर्मतुपः प्रयोगः छांदसः यद्वा अनादीति मत्परमिति पदद्वयं मम विष्णोः परं निर्विशेषं रूपं ब्रह्मेत्यर्थः तदेवाह न सत्तन्नासदुच्यते विधिमुखेन प्रमाणस्य विषयः सच्छब्देनोच्यते निषेधस्य विषयस्त्वसच्छब्देनोच्यते इदं तु न तदुभयविलक्षणं अविषयत्वादित्यर्थः १२ ननु एवं ब्रह्मणः सदसद्विलक्षणत्वे सति सर्वं खल्विदं ब्रह्म ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतिभिर्विरुध्येतेत्याशंक्य परस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धया ऽचिंत्यशक्त्या सर्वात्मतां तस्य दर्शयन्नाह सर्वत इति पंचभिः सर्वतः पाणयः पादाश्च यस्य तत् सर्वत्राक्षीणि शि

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते १२ सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति १३ सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितं असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च १४ बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च॥

रांसि मुखानि च यस्य तत् सर्वतः श्रुतिमत् श्रवणें द्रियं युक्तं लोके सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति सर्वप्राणिप्रवृत्तिभिः पाण्यादिभिरुपाधिभिः सर्वव्यवहारास्पदत्वेन तिष्ठतीत्यर्थः १३ किंच सर्वेंद्रियेति सर्वेषां चक्षुरादीनामिंद्रियाणां गुणेषु रूपाद्याकारवृत्तिषु तत्तदाकारेण भासत इति तथा सर्वाणींद्रियाणि गुणांश्च तत्तद्विषयानाभासयतीति वा सर्वैरिंद्रियैर्विवर्जितं च तथा च श्रुतिः अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः इत्यादि असक्तं संगशून्यं तथापि सर्वं बिभर्तीति सर्वभृत् सर्वस्याधारभूतं तदेव निर्गुणं सत्त्वादिगुणवर्जितं गुणानां सत्त्वादीनां भोक्तृ च पालकं १४ किंच बहिरिति भूतानां चराचराणां स्वकार्याणां बहिश्चान्तश्च तदेव

राम
६५

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

स्था

दीनां अचरं स्थावरं चरं जंगमं भूतजातं तदेव कारणात्मकत्वात् कार्यस्य एवमपि सूक्ष्मत्वात् रूपादिहीनत्वात् तदविज्ञेयं इदं तदिति स्पष्टज्ञानार्हं न
भवति अतएवाविदुषां योजनलक्षांतरितमिव दूरस्थं च सविकारायाः प्रकृतेः परत्वात् विदुषां तु प्रत्यगात्मत्वात् अंतिके च तत् नित्यसन्निहितं त
थमंत्रः तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तदंतिके तदंतरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यत इति एजति चलति नैजति न चलति तत् अंतिके इति छेदः १५ किंच
अविभक्तमिति भूतेषु स्थावरजंगमात्मकेषु अविभक्तं कारणात्मना अभिन्नं कार्यात्मना विभक्तं भिन्नमिव स्थितं च तत् पूर्वोक्तं ज्ञेयं भूतानां भर्तृ पोष
कं स्थितिकाले प्रलयकाले च ग्रसिष्णु ग्रसनशीलं सृष्टिकाले च प्रभविष्णु नानाकार्यात्मना प्रभवनशीलं किंच ज्योतिषामिति ज्योतिषां चंद्रादि

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत् १५ अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्र
भविष्णु च १६ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितं १७ ॥

त्यादीनामपि तत् ज्योतिः प्रकाशकं तत् येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतोयमग्निः तमेव भांतमनु
भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः अतएव तमसो अज्ञानात् परं तेनास्पृष्टमुच्यते आदित्यवर्णं तमसः परस्तादित्यादि श्रुतिभिः
ज्ञानं च तदेव बुद्धिवृत्तावभिव्यक्तं तदेव रूपाद्याकारेण ज्ञेयं च ज्ञानेन गम्यं च अमानित्वमदंभित्वमित्यादिलक्षणेन पूर्वोक्तेन ज्ञानसाधनेन प्राप
मित्यर्थः ज्ञानगम्यं विशिनष्टि सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि विष्ठितं विशेषेण प्रत्युतस्वरूपेण नियंतृतया स्थितं धिष्ठितमिति पाठे अधिष्ठाय स्थित

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

उक्तं क्षेत्रादिकमधिकारिफलसहितमुपसंहरति इतीति इत्येवं क्षेत्रं महाभूतादिधृत्यन्तं तथा ज्ञानं चामानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं ज्ञेयं च अनादिमत्परं ब्रह्मेत्यादि हृदि सर्वस्य धिष्ठितमित्यन्तं वसिष्ठादिभिर्विस्तरेणोक्तं सर्वमपि मया संक्षेपेणोक्तं एतच्च मद्भक्तो विज्ञाय मद्भावाय ब्रह्मत्वायोपपद्यते योग्यो भवति ॥ १८ ॥ तदेवं तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यच्चैव तावत् प्रपंचितं इदानीं तु षड्विकारि यतश्च यत् स च यो यत्प्रभावश्चेत्यनेन सर्वमिति ज्ञानमेव प्रकृतिपुरुषयोः संसारहेतुत्वकथनेन प्रपंचयति प्रकृतिमिति पंचभिः तत्र प्रकृतिपुरुषयोरादिमत्त्वे तयोरपि प्रकृत्यंतरेणापि भाव्यमित्यनवस्थापत्तिः स्यात् अतस्तावुभावनादी विद्धि अनादेरीश्वरस्य शक्तित्वात् प्रकृतिरनादिः पुरुषोपि तदंशत्वात् अनादिरेव अतएव परमेश्वरस्य तत्प्रकृतीनां चानादित्वं नित्यत्वं च श्रीमच्छंकरभगवत्पादैरप्युक्तं इति सम्यगेवोपपादितमिति नास्माभिः प्रतन्यते विकारांश्च देहे

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥
प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥
कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भो

न्द्रियादीन् गुणांश्च गुणपरिणामान् सुखदुःखमोहादीन् प्रकृतेः संभूतान् विद्धि ॥ १९ ॥ विकाराणां प्रकृतिसंभवत्वं कर्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥ त्वं दर्शयन् पुरुषस्य संसारहेतुत्वं दर्शयति कार्येति कार्यं शरीरं कारणानि सुखदुःखादिसाधनानीन्द्रियाणि तेषां कर्तृत्वे तदाकारपरिणामे प्रकृतिर्हेतुरुच्यते कपिलादिभिः पुरुषो जीवः तत्कृतसुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते अयं भावः यद्यप्यचेतनायाः प्रकृतेः स्वतः कर्तृत्वं न संभवति नथापि पुरुषस्याप्यविकारिणो भोक्तृत्वं न संभवति तथापि कर्तृत्वं नाम क्रियानिर्वर्तकत्वं तच्चाचेतनस्यापि चेतनाधिष्ठानं भवति यथाग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यग्गमनं वत्सस्य हस्तवशात् स्तन्यपयसः क्षरणमित्यादि अतः पुरुषसन्निधानात् प्रकृतेः कर्तृत्वमुच्यते भोक्तृत्वं च सुखदुःखसंवेदनं

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी० श्रीध० टी० ११५

॥ ॥ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः ॥
यथा यजमाने ऋत्विग्भिः साक्षी ॥ ॥

तथाप्यविकारिणो जन्मरहितस्य च भोक्तृत्वं कथमित्यत आह पुरुष इति हि यस्मात्प्रकृतिस्थः तत्कार्ये देहे तादात्म्येन स्थितः पुरुषः अतस्तज्जनितान् सुखादीन् भुंक्ते अस्य च पुरुषस्य सतीषु देवादियोनिषु असतीषु तिर्यगादियोनिषु यानि जन्मानि तेषु गुणसंगः शुभाशुभकर्मकारिभिरिन्द्रियैः संगः कारणमित्यर्थः २१ तदेवं प्रकारेण प्रकृत्यविवेकात् पुरुषस्य संसारः न तु स्वरूपत इत्याशयेन तस्य स्वरूपमाह उपद्रष्टेति अस्मिन्प्रकृतिकार्ये देहे वर्तमानोपि पुरुषः परः भिन्न एव तद्गुणैर्न युज्यत इत्यर्थः तत्र हेतवः यस्मादुपद्रष्टा पृथग्भूत एव समीपे स्थितत्वात् द्रष्टा साक्षी इत्यर्थः य
यागमने हि साक्षी द्रष्टैवमिति तथानुमन्ता अनुमोदिता एव सन्निधिमात्रेणानुग्राहकः साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतेः तथा ऐश्वर्येण

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान्गुणान् कारणं गुणसंगोस्य सदसद्योनिजन्मसु २१ उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता
भोक्ता महेश्वरः परमात्मेति चाप्युक्तो देहेस्मिन्पुरुषः परः २२ य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह सर्वथा वर्तमानो
पि न स भूयोभिजायते २३ ध्यानेनात्मनि पश्यंति केचिदात्मानमात्मना अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे २४

रूपेण भर्ता विधारक इति चोक्तः भोक्ता पालक इति च महांश्चासावीश्वरश्च स ब्रह्मादीनामधिपतिरिति च परमात्मा अन्तर्यामीति चोक्तः श्रुत्या तथा च
श्रुतिः एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर एष लोकपाल इत्यादि २२ एवं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानिनं स्तौति य एवमिति एवमुपद्रष्टृत्वादिरूपेण पु
रुषं यो वेत्ति प्रकृतिं च गुणैः सुखदुःखादिपरिणामैः सहितां यो वेत्ति स पुरुषः सर्वथा विधिमतिलंघ्य इह वर्तमानोपि पुनर्नाभिजायते मुच्यत ए
वेत्यर्थः २३ एवंभूतविविक्तात्मज्ञानसाधनविकल्पानाह ध्यानेनेति द्वाभ्यां ध्यानेनात्माकारप्रत्ययावृत्त्या आत्मनि देहे आत्मना मनसैवमात्मानं
केचित्पश्यंति अन्ये तु सांख्येन प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यालोचनेन योगेनाष्टांगेनापरे त्वपरे च कर्मयोगेन पश्यंतीति सर्वत्रानुषंगः एते चाध्यानादीनां

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

अतिमंदाधिकारिणां निस्तारोपायमाह अन्य इति अन्ये तु सांख्ययोगादिमार्गेणैवंभूतमुपद्रष्टृत्वादिलक्षणमात्मानं साक्षात्कर्तुमजानंतः अन्येभ्य
आचार्येभ्य उपदेशेन श्रुत्वा उपासते ध्यायंति ते च श्रद्धया उपदेशश्रवणपरायणाः संतो मृत्युं संसारं शनैरतितरंत्येव २५ तत्र कर्मयोगस्य तृतीय
चतुर्थपंचमेषु प्रपंचितत्वात् ध्यानस्य योगस्य च षष्ठाष्टमयोः प्रपंचितत्वात् ध्यानादेश्च सांख्ये विविक्तात्मविषयत्वात् सांख्यमेव प्रपंचयन्नाह या
वदिति यावत्समाप्तिः यावत्किंचिद्वस्तुमात्रस्य सत्वमुत्पद्यते तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरविवेककृतात् तादात्म्याध्यासाद्भवतीति विद्धि जानी
हि २६ अविवेककृतं संसारोद्भवमुक्त्वा तन्निवृत्तये विविक्तात्मविषयं सम्यग्दर्शनमाह सममिति स्थावरजंगमात्मकेषु भूतेषु निर्विशेषं सद्रूपेण

अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ते पि चातितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः २५ यावत्संजायते किंचित्सत्वं स्थाव
रजंगमं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ २६ समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरं विनश्यत्स्वविनश्यंतं यः प
श्यति स पश्यति २७ समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरं नहिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिं २८ प्रकृ
त्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ॥०

समं यथा भवति एवं तिष्ठंतं परमात्मानं यः पश्यति अत एव तेषु विनश्यत्स्वपि अवि
नश्यंतं यः पश्यति स एव सम्यक्पश्यति नान्यः २७ कुत इत्यत आह सममिति सर्वत्र भूतमात्रे समं सम्यक् अप्रच्युतस्वरूपेणावस्थितं परमात्मा
नं पश्यन् हि यस्मात् आत्मना स्वेनैवात्मानं न हिनस्ति अविद्यया सच्चिदानंदरूपमात्मानं तिरस्कृत्य न विनाशयति ततश्च परां गतिं मोक्षं प्राप्नो
ति यस्त्वेवं न पश्यति स हि देहात्मदर्शी देहेन सहात्मानं हिनस्ति तथा च श्रुतिः असुर्या नाम ते लोका अंधेन तमसावृताः तांस्ते प्रेत्याभिगच्छं हि
ति ये के चात्महनो जना इति २८ ननु शुभाशुभकर्मकर्तृत्वेन वैषम्ये दृश्यमाने कथमात्मनः समत्वमित्याशंक्याह प्रकृत्येति प्रकृत्यैव देहेंद्रिय ६२

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

रेण परिणतया सर्वशः सर्वैः प्रकारैः क्रियमाणानि कर्माणि यः पश्यति तथाऽऽत्मानं चाकर्तारम् देहाभिमानेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वतः इत्येवं यः पश्यति स एव सम्यक् पश्यति
नान्य इत्यर्थः २९ इदानीं तु भूतानां प्रकृतितावन्मात्रत्वेनाभेदाद्भूतभेदकृतमप्यात्मनो भेदमपश्यन् ब्रह्मत्वमुपैतीत्याह यदेति यदा भूतानां स्थावरजंगमानां पृथग्भा
वं भेदं पृथक्त्वम् एकस्थं एकस्यामेवेश्वरशक्तिरूपायां प्रकृतौ स्थितं प्रलयेऽनुपश्यति आलोचयति ततएव च तस्या एव प्रकृतेः सकाशात् भूतानां विस्तारं सृष्टिसमये

यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति २९ यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ततएव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ३०
अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ॥

नुपश्यति तदा प्रकृतितावन्मात्रत्वेन भूतानामप्यभेदं पश्यन् परिपूर्णं ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ३० तथाऽपि परमेश्वरस्य संसारावस्थायां देहकर्मसंबंध
निमित्तैः कर्मभिस्तत्फलैश्च सुखदुःखादिभिश्च वैषम्यं दुःपरिहरमिति कुतः समदर्शनं तत्राह अनादित्वादिति यदुत्पत्तिमत् तदेव हि व्येति विनाशमेति यच्च गुण

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ यश्च गुणवद्वस्तु तस्य गुणनाशे व्ययो भवति अयं तु परमात्मा अनादिर्निर्गुणश्चातोऽव्ययः अविकारीत्यर्थः तस्माच्छरीरे स्थितोऽपि किंचिन्न करोति न च कर्मफलैर्लिप्यत इ
६८ ति ३१ तत्र दृष्टांतमाह यथेति यथा सर्वत्र पंकादिष्वपि स्थितमाकाशं सौक्ष्म्याद्सगत्वात् पंकादिभिर्नोपलिप्यते तथा सर्वत्र उत्तमे अधमे वा देहे अवस्थितोऽप्यात्मा नो

शरीरस्थोऽपि कौंतेय न करोति न लिप्यते ३१ यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते
३२ यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ३३

पलिप्यते दैहिकैर्गुणदोषैर्न युज्यत इत्यर्थः ३२ असंगत्वादलेपो नात्मनीत्याकाशदृष्टांतेनोक्तम् प्रकाशकत्वाच्च प्रकाश्यधर्मैर्न युज्यत इति रविदृष्टांतेनाह यथेति स्प राम॰
ष्टार्थः ३३ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ ६८

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

अध्यायार्थमुपसंहरति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति एवमुक्तप्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं भेदं विवेकज्ञानलक्षणेन चक्षुषा ये विदुः तथा च ये यमुक्ताभूता
नां प्रकृतिः तस्याः सकाशान्मोक्षोपायं ध्यानादिकं च ये विदुः ते परं पदं यान्ति ३४ विविक्तौ येन तत्त्वेन मिश्रौ प्रकृतिपूरुषौ तं वन्दे परमानन्दं नन्दनन्द
नमीश्वरम् १ इति श्रीसुबोधिन्यां टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॐ पुंप्रकृत्योः स्वतंत्रत्वं वारयन् गुणसंगतः प्राह संसारवैचित्र्यं विस्तरेण चतु
र्दशे १ यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमम् क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ इत्युक्तं स च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगो निरीश्वरसांख्या
नामिव न स्वातंत्र्येण किंत्वीश्वरेच्छयैवेति कथनपूर्वकं कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मस्वित्यनेनोक्तं सत्त्वादिगुणकृतं संसारवैचित्र्यं प्रप

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरं ज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यांति ते परम् ३४ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः १३ श्रीभगवानुवाच परंभू
यः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमं यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः १ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमा
गताः सर्गेपि नोपजायंते प्रलये न व्यथंति च २

ञ्चयिष्यन् एवंभूतं वक्ष्यमाणार्थं स्तौति श्रीभगवानुवाच परमिति द्वाभ्यां परं परमा
र्थनिष्ठं ज्ञायते अनेनेति ज्ञानमुपदेशं भूयोऽपि तुभ्यं प्रकर्षेण वक्ष्यामि कथंभूतं ज्ञानानां तपःकर्मादिविषयाणां मध्ये उत्तमं मोक्षहेतुत्वात् तदे
वाह यज्ज्ञात्वा मुनयो मननशीलाः सर्वे इतो देहबंधनात् परां सिद्धिं प्राप्ताः १ किं च इदमिति इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्य इदं ज्ञानसा
धनमनुष्ठाय मम साधर्म्यं मद्रूपतां प्राप्ताः संतः सर्गेपि ब्रह्मादिषु उत्पद्यमानेष्वपि नोत्पद्यन्ते तथा प्रलयेपि न व्यथन्ति प्रलयदुःखानि नानुभव
न्ति न पुनरावर्तन्त इत्यर्थः २

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

प्रकृतिहेतावनादि सत्रा

गी·टी· तदेवं प्रशंसया श्रोतारमभिमुखीकृत्य परमेश्वराधीनयोः प्रकृतिपुरुषयोः सर्वभूतोत्पत्तिं प्रकृतिहेतुत्वं न स्वतंत्रयोरिति मम यं विवक्षितमर्थं कथयति म
श्री· मेति देशतः कालतश्चानवच्छिन्नत्वात् महत् बृंहणत्वाच्च स्वकार्याणां वृद्धिहेतुत्वाद्ब्रह्म प्रकृतिरित्यर्थः तन्महद्ब्रह्म मम परमेश्वरस्य योनिः गर्भा
६९ धानस्थानं तस्मिन्नहं गर्भं जगद्विस्तारहेतुं चिदाभासं दधामि निक्षिपामि प्रलये मय्युपलीनं सन्तं अविद्याकामकर्मानुशयवन्तं क्षेत्रज्ञं सृष्टिसम
ये भोगयोग्येन क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः ततो गर्भाधानात्सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां संभव उत्पत्तिर्भवतीति ३ न केवलं सृष्ट्युपक्रम एव मदधिष्ठि
ताभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यां अयं भूतोत्पत्तिप्रकारः अपि तु सर्वदैवेत्याह सर्वयोनिष्विति सर्वासु योनिषु मनुष्यादियोनिषु या मूर्तयः स्थावरजंगमात्मि

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहं संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ३ सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्त्तयः संभवंति याः
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ४ सत्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः निबध्नंति महाबाहो देहे देहिनमव्य
यं ५ तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयं सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ६

काः उत्पद्यंते तासां मूर्तीनां महद्ब्रह्म प्रकृति
५२ र्योनिर्मातृस्थानीया अहं च बीजप्रदो गर्भाधानादिकर्त्ता पिता ४ तदेवं परमेश्वराधीनाभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यां सर्वभूतोत्पत्तिं निरूप्य इदानीं प्रकृतिसंयोगे
न पुरुषस्य संसारं प्रपंचयति सत्वमित्यादिचतुर्दशभिः सत्वमिति सत्वं रजस्तम इति एवं संज्ञकाः त्रयो गुणाः प्रकृतिसंभवाः प्रकृतितः संभव उद्भवो येषां
ते तथोक्ताः गुणसाम्यं प्रकृतिस्तस्याः सकाशात् पृथक्त्वेनाभिव्यक्ताः संतः प्रकृतिकार्ये देहे तादात्म्येन स्थितं देहिनं चिदंशं वस्तुतः अव्ययं निर्विकारमेव सं
तं निबध्नंति स्वकार्यैः सुखदुःखमोहादिभिः संयोजयंतीत्यर्थः ५ तत्र सत्वस्य लक्षणं बंधकत्वप्रकारं चाह तत्रेति तत्र तेषां गुणानां मध्ये सत्वं निर्मलत्वा
त् स्वच्छत्वात् स्फटिकमणिरिव प्रकाशकं भास्वरं अनामयं निरुपद्रवं शांतमित्यर्थः अतः शांतत्वात्स्वकार्येण सुखेन यः संगस्तेन बध्नाति प्रकाशक

निक्षेत्रज्ञे संयोजयतीत्यर्थः ६ रजसो लक्षणं बंधकत्वं चाह रजो रागेति रजः संज्ञकं गुणं रागात्मकं अनुरंजनरूपं विद्धि अत एव तृष्णासंगसमुद्भवं
तृष्णा अप्राप्तेऽर्थेऽभिलाषः संगः प्राप्तेऽर्थे प्रीतिविशेषेणासक्तिः तयोस्तृष्णासंगयोः समुद्भवो यस्मात् तद्रजः देहिनं दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु संगेन आस
क्त्या निरंतरं बध्नाति तृष्णासंगाभ्यां कर्मसु आसक्तिर्भवति तमसो लक्षणं बंधकत्वं चाह तमस्त्विति तमस्तु अज्ञानात् जातं आवरणशक्तिप्रधानत्वा
त् प्रकृत्यंशादुद्भूतं विद्धीत्यर्थः अतः सर्वेषां देहिनां मोहनं भ्रांतिजनकं अत एव प्रमादेनालस्येन निद्रया च तत्तमो देहिनं निबध्नाति तत्र प्रमादोऽन
वधानता आलस्यमनुद्यमः निद्रा चित्तस्यावसादः ८ सत्त्वादीनामेवं स्वस्वकार्यकारणसामर्थ्यातिशयमाह सत्त्वमिति सत्त्वं सुखे संजयति संश्लेषय

सा

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवं तन्निबध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन देहिनं ७ तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहि
नां प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ८ सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे
संजयत्युत ९ रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा १० सर्वद्वारेषु देहेऽस्मि
न्प्रकाश उपजायते ॥

ति दुःखशोकादिकारणेऽसत्यपि सुखाद्यभिमुखमेव देहि
नं करोतीत्यर्थः एवं सुखादिकारणे सत्यपि रजः कर्मण्ये
व संयोजयति तमस्तु सत्संगेनोत्पद्यमानमपि ज्ञानमावृत्याच्छाद्य प्रमादे संजयति महद्भिरुपदिश्यमानस्यार्थस्यानवधाने संयोजयति उत आल
स्यादावपि योजयतीत्यर्थः ९ तत्र हेतुमाह रज इति रजस्तमश्चेति गुणद्वयमभिभूय तिरस्कृत्य सत्त्वं भवति अहद्दवृत्या उद्भवति ततः स्वकार्ये सुख
ज्ञानादौ संजयतीत्यर्थः एवं रजोऽपि सत्त्वं तमश्च गुणद्वयमभिभूयोद्भवति ततश्च कार्ये तृष्णाकर्मादौ संजयति एवं तमोऽपि सत्त्वं रजश्चाभिभूयो
द्भवति ततश्च स्वकार्ये प्रमादालस्यादौ संजयतीत्यर्थः १० इदानीं सत्त्वादीनां वृद्धानां लिंगान्याह त्रिभिः सर्वद्वारेष्विति अस्मिन्नात्मनो भोगाय

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ श्री॰ ७० तस्मिन्देहे सर्वेष्वपिद्वारेषु श्रोत्रादिषु यदा शब्दादिज्ञानात्मकः प्रकाश उत्पद्यते तदाऽनेन प्रकाशलिंगेन सत्वं विवृद्धं विद्यात् जानीयात् उतशब्दात्
सुखादिलिंगेनापि जानीयादित्युक्तं भवति ११ किंच लोभ इति लोभो धनागमेवृद्ध्या जायमानेपि पुनः पुनर्वर्द्धमानोभिलाषः प्रवृत्तिर्नित्यं कु
र्वद्रूपता कर्मणामारंभो गृहादिषु कर्मोद्यमः अशमः इदंकृत्वेदंकरिष्यामीत्यादिसंकल्पविकल्पानुपरमः स्पृहा उच्चावचेषु दृष्टमात्रेषु वस्तु
ष्वितस्ततो जिघृक्षा रजसि प्रवृद्धे एतानि लिंगानि जायंते एतैः लिंगै रजोगुणस्य वृद्धिं विद्यादित्यर्थः १२ किंच अप्रकाश इति अप्रकाशो
विवेकभ्रंशः अप्रवृत्तिरनुद्यमः प्रमादः कर्तव्यार्थानुसंधानराहित्यं मोहो मिथ्याभिनिवेशः तमसि प्रवृद्धे एतानि चिन्हानि जायंते एतैस्तम।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्वमित्युत ११ लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा रजस्येतानि जायंते विवृ
द्धे भरतर्षभ १२ अप्रकाशोप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च तमस्येतानि जायंते विवृद्धे कुरुनंदन १३ यदा सत्वे प्रवृ
द्धे तु प्रलयं याति देहभृत् तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते १४ रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते त
था प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते १५ कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्विकं निर्मलं फलं ॥ सो वृद्धिं जानीयात् १३ मरणस
मय एवं वृद्धानां सत्वादीनां फलविशेषमाह यदेति द्वाभ्यां सत्वे प्रवृद्धे सति यदा जीवो मृत्युं प्राप्नोति तदा उत्तमान् हिरण्यगर्भादीन् विंदति उ
पासत इति उत्तमविदः तेषां ये अमलाः प्रकाशमया लोकाः सुखोपभोगस्थानविशेषाः तान् प्रतिपद्यते प्राप्नोति १४ किंच रजसीति र
जसि प्रवृद्धे सति मृत्युं प्राप्य कर्मसंगिषु कर्मासक्तेषु मनुष्येषु जायते तथा तमसि प्रवृद्धे सति प्रलीनः मृतः मूढयोनिषु पश्वादियोनिषु जा रामः ७०
यते १५ इदानीं सत्वादीनां स्वानुरूपकर्मद्वारेण विचित्रफलहेतुत्वमाह कर्मण इति सुकृतस्य ॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

सात्विकस्य कर्मणः सात्विकं सत्वप्रधानं निर्मलं प्रकाशबहुलं सुखं फलमाहुः कपिलादयः रजस इति राजसस्य कर्मण इत्यर्थः कर्मफलकथनस्य प्रकृतत्वात्
तस्य दुःखं फलमाहुः तमस इति तामसस्य कर्मण इत्यर्थः तस्याज्ञानं मूढत्वं च फलमाहुः सात्विकादिकर्मलक्षणं च नियतं संगरहितमित्यादीनाष्टादशो
ध्याये वक्ष्यति १६ तत्रैव हेतुमाह सत्वादिति सत्वाज्ज्ञानं संजायते अतः सात्विकस्य कर्मणः प्रकाशबहुलं सुखं फलं भवति रजसो लोभो जायते तस्य
च दुःखहेतुत्वात् तस्यैव कर्मणो दुःखं फलं भवति तमसस्तु प्रमादमोहाज्ञानानि भवंति ततस्तामसस्य कर्मणः अज्ञानप्रापकं फलं भवतीति युक्तमे
वेत्यर्थः १७ इदानीं सत्वादिवृत्तशीलानां फलमाह ऊर्द्ध्वमिति सत्वस्थाः सत्ववृत्तप्रधानाः ऊर्द्ध्वं गच्छंति सत्वोत्कर्षेण तारतम्यादुत्तरोत्तरशतगुणानंदान्म

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलं १६ सत्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव
च १७ ऊर्द्ध्वं गच्छंति सत्वस्था मध्ये तिष्ठंति राजसाः जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छंति तामसाः १८ नान्यं गुणेभ्यः क
र्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति १९

नुष्यगंधर्वपितृदेवतादिलोकान् सत्यलोकपर्यंतान् प्रा
प्नुवंतीत्यर्थः राजसास्तु तृष्णाद्याकुला मध्ये तिष्ठंति मनुष्यलोक एवोत्पद्यंते जघन्यो निकृष्टो यस्तमोगुणस्तस्य वृत्तं प्रमादमोहादि तत्र स्थिताः अधोग
च्छंति तमोवृत्तितारतम्यात् तमिस्रादिषु निरयेषूपपद्यंते १८ तदेवं प्रकृतिगुणसंगकृतं संसारस्य प्रपंचमुक्त्वा इदानीं तद्विवेकतो मोक्षं दर्शयति
नान्यमिति यदा तु द्रष्टा विवेकी भूत्वा बुद्ध्याद्याकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्योऽन्यं कर्तारं नानुपश्यति अपि तु गुणा एव कर्माणि कुर्वंतीति पश्यति
गुणेभ्यश्च परं व्यतिरिक्तं तत्साक्षिणमात्मानं वेत्ति स तु मद्भावं ब्रह्मत्वमधिगच्छति प्राप्नोति १९

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

ततश्च गुणातीतः सर्वानर्थनिवृत्त्या कृतार्थो भवतीत्याह गुणानिति देहाकारः समुद्भवः परिणामो येषां ते देहसमुद्भवाः तानेतान्त्रीनपि गुणानतीत्यति
क्रम्य तत्कृतैर्जन्मादिभिर्विमुक्तः सन् अमृतं ब्रह्मानंदं प्राप्नोति २० गुणानेतानतीत्यामृतमश्नुत इत्येतच्छ्रुत्वा गुणातीतस्य लक्षणमाचारं च गुणात्ययो
पायं च सम्यक् बुभुत्सुरर्जुन उवाच कैरिति हे प्रभो कैर्लिंगैः कीदृशैरात्मन्युत्पन्नैश्चिन्हैर्गुणातीतो देही भवतीति लक्षणप्रश्नः कस्याचारः अस्येति
किमाचारः कथं वर्तत इत्यर्थः कथं च केनोपायेनैतान् त्रीनपि गुणानतीत्य वर्तते तत्कथयेति स्थितप्रज्ञस्य का भाषेत्यादिना द्वितीयाध्याये पृष्टमपि द
त्तोत्तरमपि पुनर्विशेषबुभुत्सया पृच्छतीति ज्ञात्वा प्रकारान्तरेण चास्य लक्षणादिकं श्रीभगवानुवाच प्रकाशं चेत्यादिपञ्चभिः तत्रैकेन लक्षणमाह। २१

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते २० अर्जुन उवाच कैर्लिंगैस्त्रीन्गुणा
नेतानतीतो भवति प्रभो किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते २१ श्रीभगवानुवाच प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव
च पांडव न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति २२ उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते गुणा वर्तंत इत्येवं योऽवति
ष्ठति नेंगते २३

पांडव२
प्रकाशं चेति प्रकाशं च सत्वकार्यं द्वारेषु देहेऽस्मिन्निति पूर्वोक्तं सत्वकार्यं प्रवृत्तिं च रजः कार्यं मोहं च तमः कार्यमुपलक्षणमेतत् सत्वादी
नां सर्वाण्यपि कार्याणि यथायथं संप्रवृत्तानि स्वतः प्राप्तानि संति दुःखबुद्ध्या यो न द्वेष्टि निवृत्तानि च संति यो न कांक्षति स गुणातीतः स उच्यते इति च
तुर्थेनान्वयः २२ तदेवं स्वसंवेद्यं तस्य लक्षणमुक्त्वा परसंवेद्यं तस्य लक्षणं वक्तुं किमाचार इति द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह उदासीनवदिति त्रिभिः उदासी
नवत् साक्षितया आसीनः स्थितः सन् गुणैः गुणकार्यैः सुखदुःखादिभिर्यो न विचाल्यते स्वरूपतो न प्रचाल्यते अपि तु गुणा एव स्वकार्येषु प्रवर्तन्ते एतैर्मे स्मः
मसंबंध एव नास्तीति विवेकज्ञानेन यस्तूष्णीमवतिष्ठति परस्मैपदमार्षं नेंगते न चलति अपि च २३ ७१

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

समदुःखेतिसमेदुःखसुखेयस्य यतः स्वस्यस्वरूपएवस्थितः अतएवसमानिलोष्टाश्मकांचनानियस्य तुल्येप्रियाप्रियेसुखदुःखहेतुभूतेयस्यसः धीरोधी
मान् तुल्येनिंदात्मसंस्तुतीयस्यसविवेकिभिर्गुणातीत उच्यते २४ अपिचमानापमानयोरिति मानेचापमानेचतुल्यः मित्रपक्षेअरिपक्षे
चतुल्यः सर्वान्दृष्टादृष्टार्थान् आरंभान् उद्यमान् परित्यक्तुंशीलंयस्यसएवंभूताचारयुक्तोगुणातीत उच्यते २५ कथंचैतान् गुणान् अतिवर्त्तत
इत्यस्यप्रश्नस्योत्तरमाह मांचेति चशब्दोवधारणार्थः मामेवपरमेश्वरं श्रीनारायणं अव्यभिचारेणैकांतभक्तियोगेनयः सेवते सएतान् गुणान्

समदुःखसुखस्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः २४ मानापमानयोस्तुल्यस्तु
ल्योमित्रारिपक्षयोः सर्वारंभपरित्यागीगुणातीतः सउच्यते २५ मांचयोव्यभिचारेणभक्तियोगेनसेवते सगुणान्
समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयायकल्पते २६ ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्यच शाश्वतस्यचधर्मस्यसुखस्यैकांतिकस्य
च २७ इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेगुणातीतयोगोनामचतुर्दशोऽ

समतीत्यसम्यगतिक्रम्यब्रह्मभूयायब्रह्मभावायकल्पते योग्योभवति २६ तत्रहेतुमाह ब्रह्मणइति हियस्मात् ब्रह्मणोहं प्रतिष्ठाप्रतिमाघनीभूतंब्र
ह्मैवाहं यथाघनीभूतः प्रकाशएवसूर्यमंडलंतद्वदेवेत्यर्थः तथा अव्ययस्यनित्यस्यअमृतस्यमोक्षस्यचनित्यमुक्तत्वात् तथातत्साधनस्यशाश्वतस्य
शुद्धसत्वात्मकत्वात् एकांतिकस्याखंडितस्यसुखस्यचप्रतिष्ठाहं परमानंदैकरसत्वात् अतोमद्भक्तोविनोमजावस्यावश्यंभावित्वात् युक्तमेवोक्तंब्रह्म
भूयायकल्पतइत्यर्थः २७ कृस्याधीनगुणासंगप्रसंजितभवांबुधिं सुखंतरंतितद्भक्ताइत्येषभाषितोचतुर्दशे १ इतिश्रीसुबोधिन्यांटीकायांचतुर्दशः १४

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

वैराग्येण विना ज्ञानं न च भक्तिरतः स्फुटं । वैराग्योपस्कृतं ज्ञानमीशः पंचदशेऽदिशत् ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांते मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते इत्यादिना परमेश्वरमेकांतभक्त्या भजतस्तत्प्रसादात् लब्धज्ञानेन ब्रह्मभावो भवतीत्युक्तं न चैकांतभक्तिर्ज्ञानं चाविरक्तस्य संभवतीति वैराग्यपूर्वकं ज्ञानमुपदेष्टुकामः प्रथमं तावत् संसारस्वरूपं वृक्षरूपकल्पनया वर्णयन् श्रीभगवानुवाच ऊर्द्धमिति ऊर्द्धमुत्तमः क्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टः पुरुषोत्तमो मूलं यस्य तं अधः इति ततोऽर्वाचीनाः कार्योपाधयो हिरण्यगर्भादयो गृह्यंते ते तु शाखा इव शाखा यस्य तं विनश्वरत्वेन श्वः प्रभातपर्यंतमपि न स्थास्यतीति विश्वासानर्हत्वात् अश्वत्थं प्राहुः प्रवाहरूपेणाविच्छेदात् अव्ययं प्राहुः ऊर्द्धमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातन इत्याद्याः श्रुतयः छंदांसि वेदाः यस्य पर्णानि धर्माधर्मप्रतिपादनद्वारेण छायास्थानीयैः कर्मफलैः संसारवृक्षस्य सर्वजीवाश्रयणीयत्वोपपादनात् पर्णस्थानीया वेदाः यस्तमेवंभूतमश्वत्थं वेद

श्रीभगवानुवाच ऊर्द्धमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययं । छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥ अधश्चोर्द्धं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ॥

स एव वेदार्थवित् संसारवृक्षस्य मूलमीश्वरः श्रीनारायणः ब्रह्मादयस्तदंशाः शाखास्थानीयाः स च संसारवृक्षोऽविनश्वरः प्रवाहरूपेण नित्यश्च वेदोक्तैः कर्मभिः सेव्यतामापादितश्च इत्येतावानेव हि वेदार्थः अत एवं विद्वान् वेदविदिति स्तूयते ॥ १ ॥ किंच अधश्चेति हिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयो जीवाः शाखास्थानीया उक्तास्तेषु ये दुष्कृतिनः ते अधः पश्वादियोनिषु प्रसृता विस्तारं गताः सुकृतिनः ऊर्द्धं देवादियोनिषु प्रसृताः तस्य संसारवृक्षस्य शाखाः किंच गुणैः सत्वादिवृत्तिभिर्जलसेचनैरिव यथायथं प्रवृद्धिं प्राप्ताः किंच विषया रूपादयः प्रवालाः पल्लवस्थानीया यासां ताः शाखास्थानीयाभिरिंद्रियवृत्तिभिः संयुक्तत्वात् किंच अधश्च मूलानीति वटस्य ऊर्द्धं च मूलानि अनुसंततानि विरूढानि मुख्यं मूलमीश्वर एक एव इमानि तु अवांतरमूलानि तत्तद्भोगवासनालक्षणानि तेषां का ॥ ॥ ॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

र्यमाह मनुष्यलोके कर्मानुबंधीनि कर्मानुबंधः अनंतरं भावि येषां तानि ऊर्ध्वाधो लोकेषूपभुक्तं तत्तद्भोगवासनाभिर्हि कर्मक्षये मनुष्यलोके ब्राह्मणादीनां त
अ २ दनुरूपेषु कर्मसु प्रवृत्तिर्भवति अस्मिन्नेव हि कर्माधिकारः नान्येषु लोकेषु ततो मनुष्यलोक इत्युक्तं २ किंच न रूपमस्येति इह संसारे स्थितैः प्राणि
भिरस्य संसारवृक्षस्य तथा ऊर्ध्वमूलत्वादिप्रकारेण रूपं नोपलभ्यते न चांतः अवसानमनंतत्वात् न चादिः अनादित्वात् न च संप्रतिष्ठा स्थितिः क्व
प्रतिष्ठतीति नोपलभ्यते यस्मादेवंभूतत्वादयं संसारवृक्षो दुरुच्छेद्यः अनर्थकरश्च तस्माद्दृढेन वैराग्येण छित्वा तत्त्वज्ञानियतेतेत्याह अश्वत्थ
मिति सार्द्धेन एनमश्वत्थं सुविरूढमूलं अत्यंतबद्धमूलं संतं असंगः संगराहित्यं अहंताममतात्यागस्तेन शस्त्रेण दृढेन सम्यग्विचारवता छित्त्वा २

अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके २ न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा अश्व
त्थमेनं सुविरूढमूलमसंगशस्त्रेण दृढेन छित्वा ३ ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तंति भूयः तमेव चाद्यं
पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ४ निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः॥ प्रक्रांत ३ ततः

तपदं २ क्षस्य मूलभूतं तत्पदं वस्तु वैष्णवं परिमार्गितव्यमन्वेष्टव्यं कीदृशं यस्मिन्गता यत्पदं प्राप्ताः संतो भूयो न निवर्तंते नावर्तंत इत्यर्थः अन्वेषणप्रकारमे
वाह यतः एषा पुराणी चिरंतनी संसारप्रवृत्तिः प्रसृता विस्तृता तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये शरणं व्रजामि इत्येवमेकांतभक्त्या अन्वेष्टव्यमित्यर्थः ४
तत्प्राप्तौ साधनांतराणि दर्शयन्नाह निर्मानमोहा इति निर्गतो मानमोहौ अहंकारमिथ्याभिनिवेशौ येभ्यस्ते निर्मानमोहाः जितः पुत्रादिसं
गरूपो दोषो यैस्ते जितसंगदोषाः अध्यात्मे आत्मज्ञाने नित्याः परिनिष्ठिताः अध्यात्मनित्याः विशेषेण निवृत्तः कामो येभ्यस्ते विनिवृत्तकामाः
सुखदुःखहेतुभूतत्वात्सुखदुःखसंज्ञानि शीतोष्णादीनि द्वंद्वानि तैर्विमुक्ताः अत एव अमूढाः॥ ॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

निवृत्ताविद्याः संतः तदव्ययं पदं वैष्णवं गच्छंति ॥ ५ ॥ तदेव गंतव्यं पदं विशिनष्टि न तद्भासयत इति न तत्सूर्योदयो न प्रकाशयंति यत्प्राप्य योगिनो न निवर्तंते योगिनः
तत् धाम स्वरूपं परमं मम श्रीविष्णोः सूर्यादिप्रकाशाविषयत्वेन जडत्वशीतोष्णत्वादिदोषप्रसंगो निरस्तः सर्वावभासकोपि सूर्यस्तद्धाम वैष्णवं तेजोरूपं
पदं भासयितुं न समर्थः सूर्यास्तमये निशि सर्वावभासकः शशांकश्चंद्रोपि न तद्भासयितुमसमर्थः द्वयोरभावे निशांधकारे सर्वविषयप्रकाशकोग्निरपि न तद्धाम
भासयितुमसमर्थः तद्धाम वैष्णवं पदं गत्वा प्राप्य न निवर्तंते पुनः संसारिणो न भवंति ॥ ६ ॥ ननु च त्वदीयं धाम प्राप्ताः संतो यदि न निवर्तंते तर्हि सति संपाद्य
न विदुः सति संपाद्यामह इत्यादिश्रुतेः सुषुप्तिप्रलयसमये त्वत्प्राप्तिः सर्वेषामस्तीति को नाम संसारी स्यादित्याशंक्य संसारिणं दर्शयति ममैवेति पंचभिः
सु २ यो ममएवांशो यो मदविद्यया जीवभूतः सनातनः सर्वदा संसारित्वेन प्रसिद्धः स सुषुप्तिप्रलययोः प्रकृतौ लीनतया स्थितानि मनःषष्ठानि

द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥ न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः यद्गत्वा न निवर्तंते तद्
धाम परमं मम ॥ ६ ॥ ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः मनःषष्ठानींद्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥ शरीरं यदवा
प्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ॥

इंद्रियाणि पुनर्जीवलोके संसारे भोगार्थमाकर्षति एतच्च क मेंद्रियाणां प्राणस्य चोपलक्षणार्थं अयं भावः
सत्यं सुषुप्तिप्रलययोरपि मदंशत्वात् सर्वस्यापि जीवमात्रस्य मयि लयाद्दस्त्येव मत्प्राप्तिः तथाप्यविद्ययावृतस्य सानुशयस्य सप्रकृतिके मयि
लयः न तु शुद्धे तदुक्तं अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंतीत्यादिना अतश्च पुनः संसाराय निर्गच्छन्नविद्वान् प्रकृतौ स्थितानि स्वोपाधिभूतानीं
द्रियाण्याकर्षयति विदुषां तु शुद्धस्वरूपप्राप्तेर्नावृत्तिरिति ॥ ७ ॥ नन्वाकृष्य किं करोतीत्यत आह शरीरमिति यत्यदा शरीरं तत्कर्मवशादवाप्नो
ति यच्च शरीरादुत्क्रामति ईश्वरो देहादीनां स्वामी तदा पूर्वस्माच्छरीरादेतानि गृहीत्वा नूतनं शरीरं सम्यग्याति शरीरे सत्येवेंद्रियग्रहणे दृष्टांतः आशया

कुसुमादेः सकाशात् गंधान् गंधवतः सूक्ष्मान् अंशान् गृहीत्वा यथा वायुर्गच्छति तद्वत् ८ तान्येवेंद्रियाणि दर्शयन् यदर्थं गृहीत्वा गच्छति तदाह श्रोत्रमि
ति श्रोत्रादीनि बाह्येंद्रियाणि मनश्चांतःकरणमधिष्ठाय आश्रित्य शब्दादीन् विषयान् अयं जीवः उपभुंक्ते ९ ननु च कार्यकारणसंघातव्यतिरेकेण
एवंभूतमात्मानं सर्वेपि किं न पश्यंतीति तत्राह उत्क्रामंतमिति उत्क्रामंतं देहात् देहांतरं गच्छंतं तस्मिन्नेव देहे स्थितं वा विषयान् भुंजानं वा गुणान्वितं
इंद्रियादियुक्तं जीवं विमूढा नानुपश्यंति नावलोकयंति ज्ञानमेव चक्षुर्येषां ते ज्ञानचक्षुषो विवेकिनस्ते पश्यंति १० उक्तं पश्चाद्यं यतो विवेकिष्वपि के
चिदेव पश्यंति केचिन्न पश्यंतीत्याह यतंतो ध्यानादिभिः प्रयतमानाः योगिनः केचिदेनमात्मानं आत्मनि देहे अवस्थितं विविक्तं पश्यंति शास्त्राभ्या

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गंधानिवाशयात् ८ श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसे
वते ९ उत्क्रामंतं स्थितं वापि भुंजानं वा गुणान्वितं विमूढा नानुपश्यंति पश्यंति ज्ञानचक्षुषः १० यतंतो योगिनश्चैनं
पश्यंत्यात्मन्यवस्थितं यतंतोप्यकृतात्मानो नैनं पश्यंत्यचेतसः ११ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं यच्चंद्रम गी॰
सि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं १२ गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसा टी॰

सादिभिर्यत्नं कुर्वाणा अपि अकृतात्मानः अविशुद्धचित्ताः अत एवाचेतसो मंदमतयः एनं न पश्यंति ११ तदेवं तद्भासयते सर्वमित्यनेन पारमेश्वरं धा
मोक्तं तत्प्राप्तानां चापुनरावृत्तिरुक्ता तत्र संसारिणोऽभावमाशंक्य संसारिस्वरूपं देहादिव्यतिरिक्तं दर्शितं इदानीं तदेव पारमेश्वरं रूपमनंतशक्ति
त्वेन निरूपयति यदादित्येति चतुर्भिः आदित्यादिषु स्थितं यदनेकप्रकारं तेजो विश्वं प्रकाशयति तत्सर्वं तेजो मदीयमेव जानीहि १२ किंच गा
मिति गां पृथ्वीमोजसा बलेनाधिष्ठायाहमेव चराचराणि भूतानि धारयामि अहमेवं समयः सोमो भूत्वा व्रीह्याद्योषधीः संवर्द्धयामि १३ १३ ॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

किंच अहमिति वैश्वानरो जाठरोऽग्निर्भूत्वा प्राणिनां देहस्यांतः प्रविश्य प्राणापानाभ्यां तदुद्दीपकाभ्यां सहितः प्राणिनां भुक्तं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चोष्यं चेति च
तुर्विधमन्नं पचामि तत्र यद्दंतैरवखंड्यावखंड्य भक्ष्यते अपूपादि तत्तु भक्ष्यं यत्तु केवलं जिह्वया विलोड्य निगीर्यते पायसादि तद्भोज्यं यत्तु जिह्वायां
निःक्षिप्य रसास्वादनेन निगीर्यते यद्द्रवीभूतं गुडादि तल्लेह्यं यत्तु दंष्ट्राभिर्निष्पीड्य सारांशं निगीर्यावशिष्टं त्यज्यते यथेक्षुदंडादि तच्चोष्यमिति भेदः १४
किंच सर्वस्येति सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि सम्यक् अंतर्यामिरूपेण प्रविष्टोऽहं अत एव मत्तः सर्वहेतोः प्राणिमात्रस्य पूर्वानुभूतार्थविषया स्मृतिर्भव
ति ज्ञानं च विषयेंद्रियसंप्रयोगजं भवति अपोहनं च तयोः प्रमोषणं भवति वेदैश्च सर्वैस्तत्तद्देवतादिरूपेणाहमेव वेद्यः वेदांतकृत् संप्रदायप्रव

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधं १४ सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्वेदविदेव चाहं १५ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्ष
र एव च क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते १६ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ र्तको ज्ञानदो गुरुर

हमित्यर्थः वेदार्थविच्चाहमेव १५ इदानीं तद्धाम परमं ममेति यदुक्तं स्वकीयं सर्वोत्कृष्टं स्वरूपं दर्शयति द्वाविमाविति त्रिभिः द्वाविमौ क्षरश्चाक्षरश्चे
ति द्वाविमौ पुरुषौ लोके प्रसिद्धौ तावेवाह तत्र क्षरः पुरुषो नाम सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि शरीराणि अविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव
पुरुषत्वप्रसिद्धेः कूटः शिलाराशिः पर्वत इव देहेषु नश्यत्स्वपि निर्विकारतया तिष्ठतीति कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स तु अक्षरः पुरुष उच्यते विवेकि
भिः १६ यदर्थमेतौ लक्षितौ तमाह उत्तम इति एताभ्यां क्षराक्षराभ्यां अन्यो विलक्षणस्तूत्तमः पुरुषः वैलक्षण्यमेवाह परमश्चासावात्मेति चो
दाहृतः उक्तः श्रुतिभिः आत्मत्वेन क्षरादचेतनाद्विलक्षणः परमत्वेनाक्षराच्च भोक्तुर्विलक्षण इत्यर्थः परमात्मत्वमेव दर्शयति यो लोकत्रयमिति

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

ईशनशीलः अव्ययश्च निर्विकार एव सन् यो लोकत्रयं कृत्स्नमाविश्य बिभर्ति पालयति १७ एवंभूतं पुरुषोत्तमत्वमात्मनो नामनिर्वचनेन दर्शयति यस्मादि
ति यस्मात् क्षरं जडवर्गमतिक्रान्तोऽहं नित्यमुक्तत्वात् अक्षरात् चेतनवर्गादप्युत्तमश्च नियन्तृत्वात् अतो लोके वेदे च पुरुषोत्तमः प्रथितः प्रख्यातोऽस्मि तथा च
श्रुतिः स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्तीत्यादि १८ एवंभूतेश्वरज्ञातुः फलमाह यो मामिति एवं निरुक्तप्रका
रेणासंमूढो निश्चितमतिः सन् यो मां पुरुषोत्तमं जानाति स सर्वभावेन सर्वप्रकारेण मामेव भजति ततः स सर्ववित् सर्वज्ञो भवति १९ अध्यायार्थमुप
संहरति इतीति इति अनेन संक्षेपप्रकारेण गुह्यतममतिरहस्यं संपूर्णं सर्वशास्त्रमेव मयोक्तं न तु विंशतिश्लोकमध्यायमात्रं हे अनघ व्यसनशून्य अत्र

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः १७ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषो
त्तमः १८ यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमं स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत १९ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमु
क्तं मयानघ एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत २० इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः १५ श्रीभगवानुवाच अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थि

त एतन्मदुक्तं शास्त्रं बुद्ध्वा बुद्धिमान् सम्यग्ज्ञानी स्यात् कृतकृत्यः स्यात् योऽपि कोऽपि हे भारत त्वं कृतकृत्योऽसीति किं वक्तव्यमित्यर्थः २० संसारशाखिनं
छित्त्वा स्पष्टं पंचदशे प्रभुः पुरुषोत्तमयोगाख्यं परं पदमुपादिशत् १ इति श्रीसुबोधिन्यां टीकायां पंचदशोऽध्यायः १५ आसुरीं संपदं त्यक्त्वा दैवी
मेवाश्रिता नराः मुच्यन्त इति निर्णीतं तद्विवेकोऽथ षोडशे १ पूर्वाध्यायान्त एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारतेत्युक्तं तत्र क एतत्तत्त्वं बुध्यते को वा न
बुध्यते इत्यपेक्षायां तत्त्वज्ञानेऽधिकारिणोऽनधिकारिणश्च विवेकार्थं श्री ॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

उशाध्यायआरंभः निरूपिते हि कायोर्थधिकारिजिज्ञासा भवति तदुक्तं भट्टैः भावोयोयेनवोढव्यः समागानोल्लितोयदा तदाकस्यवोढेति शंकाकृतैनिरू
प्यतामिति तत्राधिकारिविशेषणभूतां दैवीं संपदमाह अभयमिति त्रिभिः श्रीभगवानुवाच अभयं भयाभावः सत्वस्यचित्तस्य संशुद्धिः सुप्रसन्नता
ज्ञानयोगे आत्मज्ञानोपाये व्यवस्थितिः परिनिष्ठा दानं स्वभोज्यस्यान्नादेर्यथोचितसंविभागः दमो बाह्येंद्रियसंयमः यज्ञो यथाधिकारं दर्शपूर्णमा
मासादिः स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञादिर्जपयज्ञो वा तपः उत्तराध्याये वक्ष्यमाणं शारीरादि आर्जवमवक्रता १ किंच अहिंसेति अहिंसा परपीडावर्जनं सत्यम
यथार्थभाषणं अक्रोधस्ताडितस्यापि चित्ते क्षोभानुत्पत्तिः त्यागः औदार्यं शांतिश्चित्तोपरतिः पैशुनं परोक्षे परदोषप्रकाशनं तद्वर्जनमपैशुनं भूते

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवं १ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनं दयाभूतेष्वलोलुत्वं मार्दवं ह्रीर
चापलं २ तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता भवंति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ३ दंभो दर्पोभिमा
नश्च क्रोधः पारुष्यमेव च अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीं ४

षु दीनेषु दया अलोलत्वं अलोलुपत्वं गुणलोपस्यार्थे मार्द
वं मृदुत्वमक्रूरता ह्रीरकार्यप्रवृत्तौ लज्जा अचापलं व्यर्थक्रियाराहित्यं २ किंच तेज इति तेजः प्रागल्भ्यं क्षमा परिभवादिषूत्पद्यमाने क्रोधप्रतिबंधः धृ
तिः दुःखादिभिरवसीदतश्चित्तस्य स्थिरीकरणं शौचं बाह्याभ्यंतरशुद्धिः अद्रोहो जिघांसाराहित्यं अतिमानिता आत्मन्यतिपूज्यत्वाभिमानस्तदभा
वो नातिमानिता एतानि अभयादीनि षड्विंशति दैवीं संपदमभिजातस्य संभवंति देवयोग्यां सात्विकीं संपदमभिलक्ष्य तदाभिमुख्येन जातस्य भा
विकल्याणस्य पुंसो भवंतीत्यर्थः ३ आसुरीं संपदमाह दंभ इति दंभो धर्मध्वजित्वं दर्पो धनविद्यादिनिमित्तश्चित्तस्योत्सेकः अभिमानो व्याख्यातः क्रो
धः प्रसिद्धः पारुष्यं निष्ठुरत्वं अज्ञानमविवेकः आसुरीमित्युपलक्षणं असुराणां राक्षसानां च या संपत्तामासुरीमभिलक्ष्य जातस्यैतानि दंभादी

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

एतयोः संपदोः कार्यं दर्शयन्नाह दैवीसंपदिति दैवी या संपत् तया युक्तो मयोक्तेन तत्त्वज्ञानेऽधिकारी आसुर्या संपदा युक्तस्तु नित्यं संसारीत्यर्थः एतच्छ्रुत्वा कि
महमत्राधिकारी न वेति संदेहव्याकुलचित्तमर्जुनमाश्वासयति हे पांडव माशुचः शोकं माकार्षीः यतस्त्वं दैवीं संपदमभिजातोसि सात्त्विकेन मनावर्जीयित
व्यप्येतदर्थमासुरीं संपदं प्रपंचयितुमाह द्वाविमाविति द्वौ द्विप्रकारौ भूतानां सर्गौ मे मद्वचनाच्छृणु आसुरराक्षसप्रकृत्योरेकीकरणेन द्वावित्युक्तं आ
नः आसुरीं राक्षसीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता इत्यादिना नवमाध्यायोक्तप्रकृतित्रैविध्येनाविरोधः स्पष्टमन्यत् ६ आसुरीं विस्तरशो निरूपयति प्रवृ
त्तिं चेत्यादि द्वादशभिः धर्मप्रवृत्तिं अधर्मान्निवृत्तिं च आसुरस्वभावा जना न जानंति अतः शौचमाचारः सत्यं च तेषु नास्ति ७ ननु वेदोक्तयोर्धर्माधर्मयो

दैवी संपद्विमोक्षाय निबंधायासुरी मता माशुचः संपदं दैवीमभिजातोसि पांडव ५ द्वौ भूतसर्गौ लोकेस्मिन्दैव आसु
र एव च दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ६ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः न शौचं नापि चाचारो
न सत्यं तेषु विद्यते ७ असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरं अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकं ८ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च

कथं न विदुः कुतो वा धर्माधर्मयोरनंगीकरणे जगतः सुखदुःखादिव्यवस्था स्यात् कथं वा शौचाचारादिविषयामीश्वराज्ञां मन्येरन् ईश्वरानंगीका
रेण कुतो जगदुत्पत्तिः स्यादत आह असत्यमिति नास्ति सत्यं वेदपुराणादि प्रमाणं यस्मिन् तादृशं जगदाहुः वेदादीनां प्रामाण्यं न मन्यंत इत्यर्थः तदु
क्तं च त्रयो वेदस्य कर्त्तारो मुनिभांडो निशाचर इत्यादि अत एव नास्ति धर्माधर्मरूपा प्रतिष्ठा व्यवस्थाहेतुर्यस्य तत् स्वाभाविकं जगद्वैचित्र्यमाहुरित्यर्थः
अत एव नास्तीश्वरः कर्त्ता व्यवस्थापकश्च यस्य तादृशं जगदाहुः तर्हि कुतोस्य जगत उत्पत्तिं वदंतीति अत्राह अपरस्परसंभूतं अपरश्च परश्चेति अ
परस्परं अपरस्परतः स्त्रीपुरुषमिथुनात्संभूतं जगत् किमन्यत्कारणमस्य नास्त्यन्यत् किंचित् किंतु कामहैतुकं स्त्रीपुरुषयोः काम एव प्रवाहरूपेण हेतु

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

श्री॰टी॰ किंच एतामिति एतां लोकायतिकानां दृष्टिं दर्शनमाश्रित्य नष्टात्मानो मलिनचित्ताः संतः अल्पबुद्धयः दृष्टार्थमात्रमतयः अत एव उग्रं हिंस्रं कर्म येषां
श्री॰ ते अहिता वैरिणो भूत्वा जगतः क्षयाय प्रभवंति उद्भवंतीत्यर्थः ९ अपि च काममिति दुःपूरं पूरयितुमशक्यं काममाश्रित्य दंभादिभिर्युक्ताः संतः क्षुद्र
७६ देवताराधनादौ प्रवर्त्तंते कथं असद्ग्राहान् गृहीत्वा अनेन मंत्रेण एतां देवतामाराध्य महानिधीन् साधयिष्यामीत्यादिदुराग्रहान् मोहमात्रेणैव क
म प्रवर्त्तंते अशुचीनि मद्यमांसादिविषयाणि व्रतानि येषां ते १० किंच चिंतामिति प्रलयो मरणमेवांतो यस्यास्तां अपरिमेयां परिमातुमशक्यां चिं
तामाश्रिताः नित्यं चिंतापरा इत्यर्थः कामोपभोग एव परमो येषां ते एतावदेवेति कामोपभोग एव परमपुरुषार्थो नान्यदस्तीति कृतनिश्चयाः अर्थ

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोल्पबुद्धयः प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोहिताः ९ काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमानमदा
न्विताः मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्त्तंतेशुचिव्रताः १० चिंतामपरिमेयां च प्रलयांतामुपाश्रिताः कामोपभोगपरमा
एतावदिति निश्चिताः ११ आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ईहंते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् १२
इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथं इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनं १३ असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरान
पि ईश्वरोहमहं भोगी सिद्धोहं बलवान्सुखी

संचयान् ईहंत इत्युत्तरेणान्वयः तथा च बार्हस्पत्यं सूत्रं काम एवैकः पुरुषार्थ इति चैतन्य
विशिष्टकायः पुरुष इति च ११ अत एव आशेति आशा एव पाशास्तेषां शतानि तैर्बद्धा इतस्ततः आकृष्यमाणाः कामक्रोधौ परमयनमाश्रयो येषां ते
कामभोगार्थमन्यायेन चौर्यादिनार्थानां संचयान् राशीन् ईहंते इच्छंति १२ तेषां मनोराज्यं कथयन् नरकप्राप्तिमाह इदमद्येति चतुर्भिः प्राप्स्ये प्राप्स्या रामः
मि मनोरथं मनसः प्रियं अवशिष्टं स्पष्टं एषां चतुर्णां श्लोकानां इत्यज्ञानविमोहिताः संतो नरके पतंतीति चतुर्थेनान्वयः १३ किंच असाविति [illegible] ७६

किंच आढ्य इति आढ्यो धनादिसंपन्नः अभिजनवान् कुलीनः यक्ष्ये यागाद्यनुष्ठानेनापि दीक्षितांतरेभ्यः सकाशात् महतीं प्रतिष्ठां प्राप्स्यामि दास्यामि ला
कंकेभ्यः मोदिष्ये हर्षं प्राप्स्यामि इत्येवमज्ञानेन विमोहिताः मिथ्याभिनिवेशं प्रापिताः १५ एवंभूता यत्प्राप्नुवंति तच्छृणु अनेकेति अनेकेषु मनोरथेषु
प्रवृत्तं चित्तमनेकचित्तं तेन विभ्रांता विक्षिप्ताः तेनैव मोहमयेन जालेन समावृत्ता मत्स्या इव सूत्रमयेन जालेन यंत्रिताः एवं कामभोगेषु प्रसक्ता अभिनि
विष्टाः संतः अशुचौ कश्मले नरके पतंति १६ यद्यपि च येतेषां मनोरथ उक्तः सके वलं दंभाहंकारादिप्रधान एव न तु सात्विक इत्यभिप्रायेणाह आत्मसंभा
विता इति आत्मनैव संभाविताः पूजितां नीताः न तु साधुभिः केश्चित् अत एव स्तब्धा अनम्राः धनेन यो मानस्तेन मदस्तेन ताभ्यामन्विताः संतः ते नाममात्रे

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः १५ अनेकचित्तविभ्रांता मो
हजालसमावृताः प्रसक्ताः कामभोगेषु पतंति नरकेऽशुचौ १६ आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः यजंते नामय
ज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकं १७ अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषंतोऽभ्यसूयकाः १८ ॥

२३

र्णये यज्ञास्ते नामयज्ञाः यद्वा दीक्षिताः सोमयाजीत्येवमादिनाममात्रप्रसिद्धये ये यज्ञास्तैर्यजंते कथं दंभेन न तु श्रद्धया अविधिपूर्वकं च यथा भवति तथा
१७ अविधिपूर्वकत्वमेव प्रपंचयति अहंकारमिति अहंकारादीन् संश्रिताः संतः आत्मपरदेहेषु स्वदेहेषु परदेहेषु च चिद्रूपेण स्थितं मां प्रद्विषंतो
यजंते दंभयज्ञेषु श्रद्धाया अभावात् आत्मनो वृथैव पीडा भवति तथा पश्वादीनामपि अविधिना हिंसायां चैतन्ये द्रोहमात्रमेवावशिष्यत इति प्रद्वि
षंत इत्युक्तं अभ्यसूयकाः सन्मार्गवर्त्तिनां गुणेषु दोषारोपकाः तेषां च कदाचिदपि आसुरस्वभावप्रच्युतिर्न भवति १८ १८ १८ १८

गी·टी· श्री· ७७ तेषां च कदाचिदप्यासुरस्वभाववशान्निवृत्तिर्न भवतीत्याह तानिति द्वाभ्यां तानहं मां द्विषतः क्रूरान् संसारेषु जन्ममृत्युमार्गेषु तत्रापि आसुरीष्वेवातिक्रूरासु व्या
घ्रसर्पादियोनिषु अजस्रमनवरतं क्षिपामि तेषां पापकर्मणां नाहं शं फलं दस्यामीत्यर्थः १९ आसुरीमिति मामप्राप्यैवेत्येवकारेण मत्प्राप्तिशंका
कृत न तेषां मत्प्राप्त्युपायं सन्मार्गमपि अप्राप्य ततोपि अधमां कृमिकीटादियोनिं गतिं यान्तीत्युक्तं शिष्टं स्पष्टं २० उक्तानामासुरदोषाणामपि मध्ये सक
लदोषमूलभूतं दोषत्रयं सर्वथा वर्जनीयमित्याह त्रिविधमिति कामः क्रोधो लोभ इतीदं त्रितयं त्रिविधं नरकस्य द्वारं अत एव आत्मनो नाशनं नीचयो
निप्रापकं तस्मात् एतत्त्रयं सर्वात्मना त्यजेत् २१ त्यागे च विशिष्टफलमाह एतैरिति तमसो नरकस्य द्वारभूतैरेतैस्त्रिभिः कामादिभिर्विमुक्तो नरः आ

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु १९ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि
जन्मनि मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिं २० त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः कामः क्रोधस्तथा लोभस्त
स्मादेतत्त्रयं त्यजेत् २१ एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिं २२ यः शास्त्र
विधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिं २३ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थि
तौ ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहा

त्मनः श्रेयः साधनं तपोयोगादिकमाचरति ततश्च मोक्षं प्राप्नोति २२ कामादित्यागश्च स्वध
र्माचरणं विना न भवतीत्याह य इति शास्त्रविधिं वेदविहितं धर्ममुत्सृज्य यः कामकारतो यथेच्छं वर्तते स सिद्धिं तत्त्वज्ञानं न प्राप्नोति न च सुखमुप
शमं न च परां गतिं मुक्तिं प्राप्नोति २३ फलितमाह तस्मादिति इदं कार्यमिदमकार्यमित्येतस्यां व्यवस्थायां तव शास्त्रं श्रुतिस्मृतिपुराणादिकमेव प्रमा रामः ७७
णं अतः शास्त्रविधानोक्तं कर्म ज्ञात्वा इह कर्माधिकारे वर्तमानो यथाधिकारं कर्म कर्तुमर्हसि तत्त्वमूलत्वात् सत्त्वशुद्धिसम्यग्ज्ञानमुक्तीनामित्यर्थः २४

देवैःसेव्यसंपत्तिसविभागेन षोडशे॥ तत्त्वज्ञानेधिकारस्तु सात्त्विकस्येति दर्शितं॥१

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

इतिश्रीसुबोधिन्यांटीकायांषोडशोऽध्यायः १६ उक्ताधिकारहेतूनांश्रद्धामुख्यातुसात्त्विकी इतिसप्तदशेगौणश्रद्धाभेदस्त्रिधोच्यते १ पूर्वाध्यायांतेयः
शास्त्रविधिमुत्सृज्यवर्त्ततेकामकारतः नससिद्धिमवाप्नोतीत्यनेनशास्त्रोक्तविधिमुत्सृज्यकामकारेणवर्त्तमानस्यज्ञानेधिकारोनास्तीत्युक्तंतत्रशा
स्त्रविधिमुत्सृज्यकामकारंविनाश्रद्धयावर्त्तमानानांकिमधिकारोस्तिनास्तिवेतिविभुत्सयाऽर्जुनउवाच येइति अत्रशास्त्रविधिमुत्सृज्ययजनस्य
तेनशास्त्रार्थंबुद्ध्वातमुत्सृज्यवर्त्तमानानगृह्यंते तेषांश्रद्धयायजनानुपपत्तेरास्तिक्यबुद्धिर्हिश्रद्धानचासौशास्त्रज्ञानवतांशास्त्रविरुद्धेर्थेसंभवति
नानेवाधिकारःत्रिविधाभवतिश्रद्धायजंतेसात्त्विकादेवानित्यादिउत्तरानुपपत्तेश्चअतोनात्रशास्त्रातिलंघनेनगृह्यंते अपितुक्लेशबुद्ध्यालस्या

इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेदेवासुरसंपद्विभागयोगोनामषो
डशोऽध्यायः १६ अर्जुनउवाच येशास्त्रविधिमुत्सृज्ययजंतेश्रद्धयान्विताः तेषांनिष्ठातुकाकृष्णसत्वमाहोरजस्तमः १

द्वाशास्त्रार्थज्ञानेप्रयत्नमकुर्वन्तःकेवलमाचारपरंपरादर्शनेनश्रद्धयाकचिद्देवताराधनादौप्रवर्त्तमानागृह्यंते अतोयमर्थः येशास्त्रविधिमुत्सृज्यदुःख
बुद्ध्यालस्याद्वाऽनादृत्यकेवलमाचारप्रामाण्येनश्रद्धयान्विताःसंतोयजंतेतेषांतुकानिष्ठाकास्थितिः कस्माश्रयः तामेवविशेषेणपृच्छतिकिंस
त्वमाहोस्विद्रजःअथवाकिंवातमइतितेषांनार्ध्यादेवपूजादिप्रवृत्तिः किंसत्वंसंश्रिताःरजःसंश्रितावातमःसंश्रितावेत्यर्थः श्रद्धायाःसात्त्विक
त्वात्क्लेशबुद्ध्यालस्येनचशास्त्रानादरस्यचराजसतामसत्वात्तेषांसंदेहः यदिसत्वभावसंश्रिताः तर्हितेषामपिसात्त्विकत्वात्यथोक्तात्म
ज्ञानेधिकारःस्यात् अन्यथानेतिभावार्थः १

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच त्रिविधेति अयमर्थः शास्त्रतत्त्वज्ञानतः प्रवर्तमानानां परमेश्वरपूजाविषया सात्त्विकी एकविधैव श्रद्धा लोकाचारमात्रेण तु
श्री॰ प्रवर्तमानानां देहिनां या श्रद्धा सा तु सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा भवति तत्र हेतुः स्वभावजा स्वभावः पूर्वजन्मसंस्कारस्तस्माज्जाता स्वभाव
७८ जा स्वभावमन्यथाकर्तुं हि समर्थं शास्त्रोक्तं विवेकज्ञानं तत्तु तेषां नास्ति अतः केवलं पूर्वस्वभावेन श्रद्धा त्रिविधा भवति तामिमां त्रिविधां श्रद्धां शृणु
तदुक्तं व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दनेत्यादिना २ ननु च श्रद्धा सात्त्विकी सत्त्वकार्यत्वेन तत्त्वेव श्रीभगवता उद्धवं प्रति निर्दिष्टत्वात् यथोक्तं
शमो दमस्तितिक्षेज्या तपः सत्यं दया स्मृतिः तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहा श्रद्धा ह्रीर्दयादिः स्वनिर्वृतिः इमे ताः सत्त्वस्य वृत्तय इति अतः कथं तस्यास्त्रैविध्यमुच्यते

श्रीभगवानुवाच त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु २ सत्त्वानुरूपा सर्वे
स्य श्रद्धा भवति भारत श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ३

सत्यं तथापि रजस्तमोयुक्तपुरुषाश्रयत्वेन रजस्तमोमिश्रितत्वे
न सत्त्वस्य त्रैविध्यात् श्रद्धाया अपि त्रैविध्यं घटत इत्याह सत्त्वानुरूपेति सत्त्वानुरूपा सत्त्वतारतम्यानुसारिणी सर्वस्य विवेकिनोऽविवेकिनो वा लोक
स्य श्रद्धा भवति तस्मादयं पुरुषो लौकिकः श्रद्धामयः श्रद्धाविकारः त्रिविधया श्रद्धया विक्रियत इत्यर्थः तदेवाह यो यच्छ्रद्धः यादृशी श्रद्धा यस्य स ए
व सः तादृश्या श्रद्धया युक्त एव सः यः पूर्वं सत्त्वोत्कर्षेण सात्त्विकश्रद्धया युक्तः स पुरुषः पुनः तादृशस्वसंस्कारेण सात्त्विकश्रद्धायुक्त एव भवति य
स्तु रजस उत्कर्षेण राजसश्रद्धायुक्तः स पुनस्तादृश एव भवति यस्तु तमस उत्कर्षेण तामसश्रद्धायुक्तः स पुनस्तामस एव भवतीति लोकाचारमात्रेण राम:
प्रवर्तमानेष्वेवं सात्त्विकराजसतामसश्रद्धाव्यवस्था शास्त्रजनिततत्त्वविवेकज्ञानयुक्तानां तु स्वभावविजयेन सात्त्विक्येव श्रद्धेति प्रकरणार्थः ३ ७८

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

सात्विकादिभेदमेवकार्योदिभेदेनप्रपंचयति यजंतइति सात्विकाजनाः सत्वप्रकृतीन्देवानेवयजंते पूजयंति राजसास्तुरजःप्रकृतीन्यक्षान्रक्षसां
श्चयजंतेएतेभ्यः अन्येपिविलक्षणा तामसाजनाः तामसास्तुप्रेतान्भूतगणांश्चयजंतेसत्वादिप्रकृतीनांतत्तद्देवतानांतुपूजाकविभिन्नस्तत्पू
जकानांसात्विकादिज्ञातव्यमित्यर्थः ४ राजसानांतामसेभ्यःपुनर्विशेषांतरमाह अशास्त्रविहितमितिद्वाभ्यां शास्त्रविधिमजानतोपिकेचित्प्रा
चीनपुण्यसंस्कारेणसात्विकाएवभवंति केचित्तुमध्यमाराजसाभवंति येपुनरत्यंतमंदभाग्यायोगेनानुगत्यापाखंडसंगेनतदाचारानुवर्तिनः स
तः अशास्त्रविहितंघोरंभूतभयकरंतपस्तप्यंतेकुर्वंति तत्रहेतवः दंभाहंकाराभ्यांसंयुक्ताः तथाकामोभिलाषः रागआसक्तिः बलमाग्रहः

यजंतेसात्विकादेवान्यक्षरक्षांसिराजसाः प्रेतान्भूतगणांश्चान्येयजंतेतामसाजनाः ४ अशास्त्रविहितंघोरंतप्यंतेये
तपोजनाः दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ५ कर्षयंतः शरीरस्थंभूतग्राममचेतसः मांचैवांतःशरीरस्थं
तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ६ आहारस्त्वपिसर्वस्यत्रिविधोभवतिप्रियः यज्ञस्तपस्तथादानंतेषांभेदमिमंशृणु ७

एतैरन्विताः संतः तान्आसुरनिश्चयान्विद्धीत्युत्तरेणान्वयः ५ किंचकर्षयंतइति शरीरस्थंआरंभकत्वेनदेहेस्थितंभूतानांपृथिव्यादीनांग्रामंस
मूहंकर्षयंतः वृथैवोपवासादिभिःकृशंकुर्वंतः अचेतसः अविवेकिनः मांचांतर्यामितयांतःशरीरस्थंदेहमध्येस्थितंमदाज्ञालंघनेनैवकर्षयं
तः संतः संपत्तयेवथैतपश्चरंति तान्आसुरनिश्चयान्आसुरोऽतिक्रूरोनिश्चयोयेषांतान्विद्धिजानीहि ६ आहारादिभेदादपिसात्विकादिभेदंद
र्शयितुमाह आहारस्त्वादित्रयोदशभिः सर्वस्यापिजनस्यप्रआहारः अन्नादिः सतुयथायथंत्रिविधःप्रियोभवति तथायज्ञतपोदानानिचत्रिविधानि
भवंतितेषांचवक्ष्यमाणमिमंभेदंशृणु अतश्चराजसतामसाहारयज्ञादिपरित्यागेनसात्विकाहारयज्ञादिसेवयासत्ववृद्धौयत्नःकर्तव्यइत्येतदर्थंक ७

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ तत्राहारस्त्रैविध्यमाह आयुरिति त्रिभिः आयुर्जीवितं सत्त्वमुत्साहो बलं शक्तिरारोग्यं रोगराहित्यं सुखं चित्तप्रसादः प्रीतिरभिरुचिः आयुरादीनां विवर्द्धना वि
श्री॰ वृद्धिकराः अन्नेन च रस्या रसवन्तः स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः स्थिरा देहे रसांशेन चिरकालावस्थायिनः हृद्या हृद्यमात्रा एव हृदयंगमाः एवंभूता आहारा भक्ष्यभो
७९ ज्यादयः सात्त्विकस्य प्रियाः ८ किंच कट्विति अतिशब्दः कट्वादिषु सप्तस्वपि संबध्यते अतिकटुर्निंबादिरत्यम्लो ऽतिलवणो ऽत्युष्णाश्चभसिद्धः
अतितीक्ष्णो मरीच्यादिः अतिरूक्षः कंगुकोद्रवादिः अतिविदाही सर्षपादिः अतिकट्वादय आहारा राजसस्येष्टाः प्रियाः दुःखं तात्कालिकं हृदयसं
तापादि शोकः पश्चाज्जायमानं दौर्मनस्यं आमयो रोगः एतानि प्रददातीति प्रयच्छन्ति ९ तथा यातयाममिति यातो यामः प्रहरो यस्य पक्वस्योदनादेस्तद्यातया

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ८ कट्वम्ललवणात्युष्ण
तीक्ष्णरूक्षविदाहिनः आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ९ यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् उच्छि
ष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् १० अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते यष्टव्यमेवेति मनः समा
धाय स सात्त्विकः ११ अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चैव यत् इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसं १२ ॥०॥

मं शैत्यावस्थां प्राप्तमित्यर्थः गतरसं निष्पीडितसारं पूति दुर्गंधं पर्युषितं दिनांतरपक्वं उच्छिष्टं अन्यभुक्तावशिष्टं अमेध्यं अभक्ष्यं कलंजादि एवंभूतं भो
जनं भोज्यं तामसस्य प्रियं १० यज्ञोपि त्रिविधः तत्र सात्त्विकं यज्ञमाह अफलाकांक्षिभिरिति फलाकांक्षारहितैः पुरुषैर्विधिना दृष्टः आवश्यकत
या विहितो यज्ञ इज्यते अनुष्ठीयते स सात्त्विको यज्ञः कथमिज्यते यष्टव्यमेवेति यज्ञानुष्ठानमेव कार्यं नानेन फलं साधनीयमित्येवं मनः समाधायैकाग्रमः
कृत्वेत्यर्थः ११ राजसयज्ञमाह अभिसंधायेति फलमभिसंधाय उद्दिश्य तु यत् इज्यते यज्ञः क्रियते दंभार्थं च महत्त्वख्यापनार्थं तं यज्ञं राजसं वि ७९

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

तामसं यज्ञमाह विधिहीनमिति विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिशून्यं असृष्टान्नं ब्राह्मणादिभ्यो न सृष्टं न निष्पादितमन्नं यस्मिंस्तं मन्त्रहीनं यथोक्तदक्षिणारहितं
श्रद्धाशून्यं यज्ञं तामसं परिचक्षते कथयन्ति शिष्टाः ॥१३॥ तपसः सात्त्विकादिभेदं दर्शयितुं प्रथमं तावच्छारीरादिभेदेन तस्य त्रैविध्यमाह देवद्विजेति त्रिभि
शास्त्रतत्त्वविदो गुरवस्तद्व्यतिरिक्ता अन्येऽपि तत्त्वविदः देवब्राह्मणादिपूजनं शौचादिकं शारीरं शरीरनिर्वर्त्यं तप उच्यते ॥१४॥ वाचिकं तप आह अनुद्वेगे
ति उद्वेगं भयं न करोतीति अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं च श्रोतुः प्रियं च हितं च परिणामे सुखकरं स्वाध्यायाभ्यसनं वेदाभ्यासश्च वाचा निर्वर्त्यं तपः वाङ्मयं
॥१५॥ मानसं तप आह मनःप्रसाद इति मनसः प्रसादः स्वच्छता सौम्यत्वमक्रूरता मौनं मुनेर्भावः मननमित्यर्थः आत्मनो विनिग्रहः विषयेभ्यः प्रत्याहारः

पं

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणं श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवं
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१४॥ अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उ
च्यते ॥१५॥ मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१६॥ श्रद्धया परया तप्तं त
पस्तत्त्रिविधं नरैः अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥ सत्कारमानपूजार्थं तपो दंभेन चैव यत् क्रियते तद
िह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवं ॥१८॥

भावसंशुद्धिर्व्यवहारे मायाराहित्यं इत्येतन्मानसं तपः ॥१६॥ तदेवं शरीरवाङ्मनोभिर्निर्वर्त्यं त्रिविधं तपो दर्शि
तं तस्य त्रिविधस्यापि तपसः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह श्रद्धयेति त्रिभिः तत्तु त्रिविधमपि तपः श्रेष्ठया श्रद्धया फलाकांक्षारहितैर्युक्तैरेकाग्रचित्ते
र्नरैस्तप्तं तत्सात्त्विकं ॥१७॥ राजसमाह सत्कारेति सत्कारः साधुकारः साधुरयमिति तापस इत्यादि वाक्पूजा मानः प्रत्युत्थानाभिवादनादिर्दैहिकी पूजा
र्थलाभादिः एतदर्थं दंभेन च यत्तपः क्रियते अत एव चलमनियतं अध्रुवं च क्षणिकं यदेवंभूतं तपः तदिह राजसं प्रोक्तं ॥१८॥ ॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

तामसं तप इत्याह मूढेति मूढग्राहेणाविवेककृतेन दुराग्रहेणात्मनः पीडया यत्तपः क्रियते परस्योत्सादनार्थं वाऽन्यस्य विनाशार्थं अभिचाररूपं तत्तामसमु
दाहृतं कथितं १९ एवं प्रतिज्ञातमेव दानस्य त्रैविध्यमाह दातव्यमिति दातव्यमित्येवं निश्चयेन यद्दानं दीयते अनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय देशे
कुरुक्षेत्रादौ काले ग्रहणादौ पात्रे चेति देशकालसाहचर्यात् सप्तमी प्रयुक्ता पात्रभूताय तपःश्रुतादिसंपन्नाय ब्राह्मणायेत्यर्थः यद्वा पात्रे इति चतुर्थ्येवै
षा पात्रे रक्षकायेत्यर्थः स हि सर्वस्मादापद्गणाद्दातारं पातीति यदेवंभूतं दानं तत्सात्त्विकं २० राजसं दानमाह यत्त्विति कालांतरे अयं मां प्रत्युपकारं
करिष्यतीत्येवमर्थं फलं वा स्वर्गादिकमुद्दिश्य यद्दीयते पुनर्दानं परिक्लिष्टं चित्तक्लेशयुक्तं यथा भवति एवं तद्दानं राजसमुदाहृतं २१ तामसं दानमाह

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतं १९ दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपका
रिणे देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतं २० यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः दीयते च परिक्लिष्टं त
द्राजसमुदाहृतम् २१ अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतं २२ ॐतत्
सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः॥

अदेशेति अदेशे अशुचिस्थाने अकाले अशौचसमये अपात्रेभ्यो विटनटादिभ्यो
यद्दानं दीयते देशकालपात्रसंपत्तावपि असत्कृतं पादप्रक्षालनादिसत्कारशून्यमवज्ञातं तिरस्कारयुक्तं एवंभूतं दानं तामसमुदाहृतं २२ ननु
च एवं विचार्यमाणे सर्वमपि यज्ञतपोदानादि राजसतामसप्रायमेवेति कथं यज्ञादिप्रयास इत्याशंक्य तथाविधस्यापि सात्त्विकत्वोपादानप्र
कारं दर्शयितुमाह ॐतदिति ॐ तत्सदित्येवं त्रिविधो ब्रह्मणः परमात्मनो निर्देशो नाम व्यपदेशः स्मृतः शिष्टैः तत्र एतावदोमिति ब्रह्मेत्यादिश्रु
तिप्रसिद्धेः ॐमिति ब्रह्मणो नाम जगत्कारणत्वेनातिप्रसिद्धत्वात् अविदुषां परोक्षत्वाच्च तत् कुतोऽपि॥ ॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

ब्रह्मणो नाम परमार्थसत्त्वसाधुत्वप्रशस्तत्वादिभिः सच्छब्दो ब्रह्मणो नाम अयं त्रिविधोऽपि नामनिर्देशो विगुणमपि सगुणीकर्तुं समर्थ इत्याशयेन स्तौति तेन
त्रिविधेन ब्रह्मणो निर्देशेन परमात्मना ब्राह्मणाश्च वेदाश्च यज्ञाश्च पूर्वं सृष्ट्यादौ विहिता विधात्रा निर्मिताः सगुणीकृताः यद्वा यस्यायं त्रिविधो निर्देशः
तेन परमात्मना ब्राह्मणादयः पवित्रतमाः सृष्टाः तस्मात्तस्यायं निर्देशोऽतिप्रशस्त इत्यर्थः २३ इदानीं प्रत्येकमोंकारादीनां प्राशस्त्यं दर्शयिष्यन् ॐकारस्य
तावदाह तस्मादिति यस्मादेवं ब्रह्मणो निर्देशः प्रशस्तः तस्मादोमित्युदाहृत्य उच्चार्य कृता वेदवादिनां यज्ञाद्याः शास्त्रोक्ताः क्रियाः सततं सर्वदा अङ्गवैकल्ये
ऽपि प्रकर्षेण वर्तन्ते सगुणा भवन्तीत्यर्थः २४ द्वितीयं नाम स्तौति तदिति तदित्युदाहृत्येति पूर्वस्यानुषंगः तदित्युदाहृत्य शुद्धचित्तैर्मोक्षकाङ्क्षिभिः

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा २३ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं
ब्रह्मवादिनां २४ तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः २५
सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते २६ यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः स
दिति चोच्यते

पुरुषैः फलाभिसंधिमकृत्वा यज्ञाद्याः क्रियाः क्रियं न्ते ततश्च चित्तशोधनद्वारेण फलं संकल्प्यत त्याजानेन मुमुक्षुत्व
संपादकत्वात् तच्छब्दनिर्देशः प्रशस्त इत्यर्थः २५ सच्छब्दस्य प्राशस्त्यमाह सद्भाव इति द्वाभ्यां सद्भावे अस्तित्वे देवदत्तस्य पुत्रादिकमस्तीति अस्ति
त्वे अर्थे साधुभावे च साधुत्वे देवदत्तस्य पुत्रादिः श्रेष्ठ इत्यस्मिन्नर्थे सदित्येतत्पदं प्रयुज्यते प्रशस्ते मांगलिके विवाहादिकर्मणि च सदिदं कर्मेति सच्छ
ब्दो युज्यते प्रयुज्यते संगच्छते इति वा २६ किंच यज्ञे तपसि दानादिषु च या स्थितिः तात्पर्येणावस्थानं तदपि सदित्युच्यते यस्यैतन्नामत्रयं स एव परमा
त्मा अर्थः फलं यस्य तत्तदर्थीयं कर्म पञ्जोपहारगृहांगणपरिमार्जनोपलेपरंगमालिकादिक्रियात्मकं तत्सिद्धये यदन्यत्कर्म क्रियते उघा ॥ ॥ ०

मं

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

नश्यति क्षेत्रधनार्जनादिविशेषं कर्म तदर्थीयं तच्चापि व्यवहितमपि सदित्येवाभिधीयते यस्मादेवमतिप्रशस्तं एतन्नामत्रयं तस्मादेतत्सर्वकर्मसाद्गुण्यार्थं कीर्तयेदिति तात्पर्यार्थः अत्र चार्थवादानुपपत्त्या विधिः कल्प्यते विधेयं स्तूयते वस्त्विति न्यायात् अपरे तु प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः क्रियाः सततं मोक्षकांक्षिभिरित्यादि वर्त्तमानोपदेशः समिधो यजतीत्यादिवद्विधितया परिणमनीय इत्याहुः ननु सद्भावे साधुभावे चेत्यादिषु प्राशस्त्यार्थत्वात् न संगच्छत इति पूर्वोक्तक्रमेण विधिकल्पनैव ज्यायसी २७ इदानीं सर्वकर्मसु अश्रद्धयैव सद्वत्तमर्थमश्रद्धया कृतं सर्वं निन्दति अश्रद्धयेति अश्रद्धया हुतं हवनं दत्तं दानं तपस्तप्तं निवर्त्तितं तपः यच्चान्यदपि कृतं कर्म तत्सर्वमसदित्युच्यते यतः तन्नेत्य परत्र लोके नाप्यैहिकफलति विगुणत्वात् नो इह न चास्मिंल्लोके फलति अयशस्करत्वात् २८ सत्यमो

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते २७ अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह।
२८ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धाविवेकयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः १७ अर्जुन उवाच संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुं ॥

मयीत्यक्ताश्रद्धां सत्वमयीं श्रितः तत्त्वज्ञानेऽधिकारी स्यादिति सप्तदशे स्थितं इति श्री सुबोधिन्यां टीकायां सप्तदशोऽध्यायः १७ त्यागत्यागविभागेन सर्वगीतार्थसंग्रहं स्पष्टमष्टादशे प्राह परमार्थविनिर्णये १ अत्र च सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी संन्यासयोगयुक्तात्मेत्यादिषु कर्मसंन्यास उपदिष्टः तथा त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवानित्यादिषु च फलमात्रत्यागेन कर्मानुष्ठानमुपदिष्टं न च परस्परं विरुद्धं सर्वज्ञः परमकारुणिकः श्रीभगवानुपादिशेत् अतः कर्मसंन्यासस्य तदनुष्ठानस्य च अविरोधप्रकारं बुभुत्सुः अर्जुन उवाच संन्यासस्येति भो हृषीकेश सर्वेंद्रियनियामक हे केशिनिसूदन केशिनाम्नो हि महतो हयाकृतेर्दैत्यस्य युद्धे मुखं व्यादाय भक्षयितुमागतस्या ॥ ॥

त्यं तं याने मुखे वामबाहुं प्रवेश्य तत्क्षणमेव विवृद्धेन तेनैव बाहुना कर्कटिकाफलवत्तं विदार्य निसूदितवान् अत एव हे महाबाहो इति संबोधनं संन्यासस्य
त्यागस्य च तत्त्वं पृथक् विवेकेन वेदितुमिच्छामि ॥१॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच काम्यानामिति पुत्रकामो यजेत स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिकामोपबंधेन वि
हितानां काम्यानां कर्मणां न्यासं परित्यागं संन्यासं कवयो विदुः सम्यक् फलैः सह सर्वकर्मणामपि त्यागं न्यासं संन्यासं पंडिता विदुर्जानंतीत्यर्थः सर्वेषां का
म्यानां नित्यनैमित्तिकानां च कर्मणां फलमात्रत्यागं प्राहुः त्यागं विचक्षणा निपुणाः ननु स्वरूपतः कर्मत्यागं ननु नित्यनैमित्तिकानां फलाश्रवणाद्वि
द्यमानस्य फलस्य कथं त्यागः स्यात् न हि वंध्यायाः पुत्रत्यागः संभवति उच्यते यद्यपि स्वर्गकामः पशुकामः इत्यादिवत् सायंप्रातः संध्यामुपासीत याव
ज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिषु फलविशेषो न श्रूयते तथापि अपुरुषार्थे व्यापारे प्रेक्षावंतं प्रवर्तयितुमशक्नुवन् विधिर्विश्वजितायजेतेत्यादि

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिसूदन ॥१॥ श्रीभगवानुवाच काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः सर्वकर्मफ
लत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥२॥

ष्विव सामान्यतः किमपि फलमाक्षिपत्येव न वा नीवगुरुमतं श्रद्धया स्वसिद्धिरेव विधेः प्रयोजनमिति
मंतव्यं पुरुषप्रवृत्त्यनुपपत्तेः दुष्परिहरत्वात् श्रूयते च नित्यादिष्वपि फलं सर्वे एते पुण्यलोका भवंतीति कर्मणा पितृलोक इति धर्मेण पापमपनुदती
त्येवमादिषु अतस्साधूक्तमुक्तं सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणा इति ननु च फलत्यागेन पुनरपि निष्फलेषु कर्मसु अप्रवृत्तिरेव स्यात् न तु सर्वे
षामपि कर्मणां संयोगपृथक्त्वेन विविदिषार्थतया विनियोगात् तथा च श्रुतिः तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसा
नाशकेनेति अतः प्रतिपदोक्तं सर्वं फलं बंधकत्वेन त्यक्त्वा विविदिषार्थं सर्वकर्मानुष्ठानं घटत एव विविदिषा च नित्यानित्यवस्तुविवेके तन्निवृत्ते दे
हाद्यभिमानतया बुद्धेः प्रत्यक्प्रवणता तावत्पर्यंतं सत्त्वशुद्ध्यर्थं ज्ञानाविरुद्धं यथोचितमावश्यकं कर्म कुर्वतस्सत्फलं ॥ ॥ ॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ श्री॰ ८२ नाम एव कर्मत्यागो नाम न स्वरूपेण तथा च श्रुतिः कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः इति ततः परं तु सर्वकर्मनिवृत्तिः स्वत एव भवति तदुक्तं नैष्कर्म्य
सिद्धौ प्रत्यक्प्रवणतां बुद्धेः कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्रावृडन्ते घना इवेति तदुक्तं श्रीभगवता यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते इति वसिष्ठेनोक्तं न कर्माणि त्यजेद्योगी कर्मभिस्त्यज्यते ह्यसौ कर्मणो मूलभूतस्य संकल्पस्यैव नाशत इति ज्ञा
ननिष्ठाविक्षेपकत्वमालक्ष्य त्यजेद्वा तदुक्तं श्रीभगवता तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ज्ञाननि
ष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षकः सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचर इत्यादि अलमतिप्रसंगेन प्रकृतमनुसरामः २ अविदुषः फलत्यागमात्रमे
व त्यागशब्दार्थो न कर्मत्याग इत्येतदेव मतान्तरनिरासेन दृढीकर्तुं मतभेदं दर्शयति त्याज्यमिति दोषवत् हिंसादिदोषवत् केवलं बंधकरमिति हेतोः स

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः

र्वमपि कर्म त्याज्यमित्येके सांख्याः प्राहुर्मनीषिण इत्यस्यायं भावः न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति हिंसानिषेधः पुरुषस्यानर्थहेतुर्हिंसेत्याह अग्नीषोमीयं पशु
मालभेतेत्यादि प्राकरणिको विधिस्तु हिंसायाः क्रतूपकारकत्वमाह अतो भिन्नविषयत्वेन सामान्यविशेषन्यायागोचरत्वात् दुःखसाध्येषु च सर्वे
ष्वपि कर्मसु हिंसादिसंभवात् सर्वमपि कर्म त्याज्यमेवेति तदुक्तं दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त इति गुरुपाठादनुश्रूयते इत्यनुश्र
वो वेदः अपरे तु मीमांसकाः यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यमिति प्राहुः अयं भावः क्रत्वर्थापि सती हिंसा पुरुषेणैव कर्तव्या सा चान्योद्देशेनापि कृता पुरुषस्य प्र
त्यवायहेतुरेव तथा हि विधिर्विधेयस्य तदुद्देशेनानुष्ठानं विधत्ते न तादर्थ्यं लक्षणत्वाच्छेषत्वस्य तत्त्वं निषेधो निषेध्यस्य तादर्थ्यमपेक्षते प्राप्तिमात्रा रामः ८२
पेक्षितत्वात् अन्यथात्मज्ञानमाहात्म्यादिकृते दोषाभावप्रसंगात् ॥

तदेवं समानविषयत्वेन सामान्यशास्त्रस्य विशेषेण बाधो नास्ति दोषवत्त्वं अतो नित्यं यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यमिति अनेन विधिनिषेधयोः समानफ
लत्वाद्बाध्यंते सामान्यविशेषन्यायं संपादयितुं ३ एवं मतभेदमुपन्यस्य स्वमतं कथयितुमाह निश्चयमिति तत्रैवं विप्रतिपन्ने त्यागे निश्चयं मे वच
नात् शृणु त्यागस्य लोकप्रसिद्धत्वात् किमत्र श्रोतव्यमिति मा वमंस्था इत्याह हे पुरुषव्याघ्र पुरुषश्रेष्ठ त्यागोयं दुर्बोधः हि यस्मादयं कर्मत्यागः तत्त्वविद्भिस्ताम
सादिभेदेन त्रिविधः सम्यक् विवेकेन प्रकीर्तितः ४ त्रैविध्यं तु नियतस्य तु संन्यासः कर्मण इत्यादिना वक्ष्यति प्रथमं तावन्निश्चयमाह यज्ञदानेति द्वाभ्यां मनी
षिणां विवेकिनां पावनानि चित्तशुद्धिकराणि ५ एतत्प्रकारेणाहतानि एतानि पावनानि भवंति तत्प्रकारं दर्शयन्नाह एतान्यपीति यानि यज्ञादीनि क

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ३ निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकी
र्तितः ४ यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ५ एतान्यपि तु कर्माणि
संगं त्यक्त्वा फलानि च कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ६ नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते मोहा
त्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ७

र्माणि मया पावनानीत्युक्तं एतान्येव कर्तव्यानि कर्तृत्वाभिनिवेशं त्यक्त्वा केवल
मीश्वराराधनतया कर्तव्यानि फलानि च त्यक्त्वा कर्तव्यानि इति निश्चितं मे मम मतं अत एव सर्वोत्तमं ६ प्रतिज्ञातं त्यागस्य त्रैविध्यमिदानीं दर्शयति नि
यतस्येति त्रिभिः काम्यस्य कर्मणो बंधकत्वात् संन्यासो युक्तः नियतस्य तु नित्यस्य पुनः कर्मणः संन्यासस्त्यागो नोपपद्यते सत्त्वशुद्धिद्वारा मोक्षहेतुत्वा
त् अतस्तस्य परित्याग उपादेयेपि त्याज्यमित्येवंलक्षणात् मोहादेव भवेत् स च मोहस्य तामसत्वात् तामसः परिकीर्तितः ७ ॥ ० ॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ श्री॰ ८३

राजसं त्यागमाह दुःखमिति आत्मबोधं विना केवलं दुःखमित्येवं ज्ञात्वा शारीरायासभयात् नित्यं कर्म त्यजेदिति यत् तादृशस्त्यागो राजसः दुःख
स्य राजसत्वात् अतस्तं राजसं त्यागं कृत्वा राजसः पुरुषस्त्यागस्य फलं ज्ञाननिष्ठालक्षणं नैव लभेतेत्यर्थः ८ सात्विकं त्यागमाह कार्यमिति कार्यमि
त्येवं बुद्ध्वा नियतं अवश्यं कर्तव्यतया विहितं कर्म संगं फलं च त्यक्त्वा क्रियत इति यत् तादृशस्त्यागः सात्विको मतः ९ एवंभूतसात्विकत्यागपरि
निष्ठितस्य लक्षणमाह नद्वेष्टीति सत्वसमाविष्टः सत्वेन संव्याप्तः सात्विकत्यागी अकुशलं दुःखावहं शिशिरे प्रातःस्नानादिकं कर्म न द्वेष्टि कु
शलं च सुखकरं कर्म निदाघे मध्याह्नस्नानादौ नानुषज्जते प्रीतिं न करोति तत्र हेतुर्मेधावी स्थिरबुद्धिः यत्र परपरिभवादिमहदपि दुःखं सह

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ८ कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं
क्रियतेऽर्जुन संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्विको मतः ९ न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते त्यागी सत्वसमा
विष्टो मेधावी छिन्नसंशयः १० नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीय
ते ११ अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलं

ते स्वर्गादिसुखं च त्यज्यते तत्र किंपदे तत् तात्कालिकं सुखदुःखं चेत्येवमनुसंधानवा
नित्यर्थः अतएव छिन्नः संशयो देहादि अध्यासमिथ्याज्ञानं दैहिकसुखदुःखयोरुपादित्सापरिजिगीषालक्षणं यस्य सः १० नन्वेवंभूतात्क
र्मफलत्यागाद्वरं सर्वकर्मत्यागः तथा सति कर्मविक्षेपाभावेन ज्ञाननिष्ठा सुखं संपद्यते तत्राह नहीति देहभृता देहात्माभिमानवता निःशेषेण स
र्वाणि कर्माणि त्यक्तुं नहि शक्यं तदुक्तं नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् इत्यादिना तस्माद्यस्तु कर्माणि कुर्वन्नेव कर्मफलत्यागी स एव
मुख्यस्त्यागीत्यभिधीयते ११ एवंभूतस्य कर्मफलत्यागस्य फलमाह अनिष्टमिति ॥ ॥ ॥

राम: ८३

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

अनिष्टं नारकित्वं इष्टं देवत्वं मिश्रं मनुष्यत्वं एवं त्रिविधं पापस्य पुण्यस्य चोभयमिश्रस्य च कर्मणो यत्फलं प्रसिद्धं तत्सर्वमत्यागिनां सकामानामेव प्रेत्य प
रत्र भवति तेषां त्रिविधकर्मफलसंभवात् न तु संन्यासिनां क्वचिदपि भवति संन्यासिशब्देनात्र फलत्यागसाम्यात् प्राकृताः कर्मफलत्यागिनो गृह्यंते अ
नाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः स संन्यासी च योगी चेत्येवमादौ च फलत्यागिषु संन्यासिशब्दप्रयोगदर्शनात् तेषां सात्विकानां पापासंभवात्
ईश्वरार्पणेन च पुण्यफलस्यासक्तत्वात् त्रिविधमपि कर्मफलं न भवतीत्यर्थः १२ ननु कर्म कुर्वतः कर्मफलं कथं न भवेदित्याशंक्य संगत्यागिनो निरहं
कारस्य सतः कर्मफलेन लेपो नास्तीत्युपपादयितुमाह पंचेति पंचभिः सर्वकर्मणां सिद्धये निष्पत्तये एतानि वक्ष्यमाणानि पंच कारणानि मे वचना
न्निबोध जानीहि आत्मनः कर्तृत्वाभिमाननिरासार्थमवश्यमेतानि ज्ञातव्यानीत्येवं तेषां स्तुत्यर्थमाह सम्यक् ख्यायते ज्ञायते परमात्मानेनेति सांख्यं कृ

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् १२ पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये
सर्वकर्मणाम् १३ अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधं विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमं १४ शरीरवाङ्मनो
भिर्यत्कर्म प्रारभते नरः न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः १५

तं कर्म तस्यांतः समाप्तिरस्मिन्वेदांतसिद्धांते इत्यर्थः यद्वा संख्या
यंते गण्यंते तत्वान्यस्मिन्निति सांख्यं कृतः अंतो निर्णयो यस्मिन्निति कृतांतं सांख्यशास्त्रमेव तस्मिन्प्रोक्तानि अतः सम्यक् निबोधेत्यर्थः १३ तान्ये
वाह अधिष्ठानमिति अधिष्ठानं शरीरं कर्ता चिज्जडग्रंथिरहंकारः पृथग्विधं अनेकप्रकारं करणं च चक्षुः श्रोत्रादि विविधाश्च पृथग्भूताश्चेष्टाः
प्राणापानादीनां व्यापाराः अत्र एतेषु दैवं चैव पंचमं कारणं चक्षुराद्यनुग्राहकमादित्यादि सर्वप्रेरकोंतर्यामी च १४ एतेषामेव सर्वकर्महेतुत्वमाह श
रीरेति यथोक्तैः पंचभिः आरभ्यमाणं कर्म त्रिधैवांतर्भाव्य शरीरवाङ्मनोभिरित्युक्तं शारीरं वाचिकं मानसं च त्रिविधं कर्मेति प्रसिद्धेः शरीरादिभिर्यत्य

ततः किमतस्त्राह तत्रैवमिति तत्र सर्वस्मिन्कर्मणि एतैः पंचहेतुभिः इत्येवं सति केवलं निरुपाधिकमसंगमात्मानं तु यः कर्त्तारं पश्यति शास्त्राचार्योपदेशाभ्या मसंस्कृतबुद्धित्वात् दुर्मतिरसौ सम्यक् न पश्यति १६ कस्तर्हि सुमतिर्यस्य कर्मलेपो नास्तीत्युक्तमित्यपेक्षायामाह यस्येति अहमिति कृतोहंकर्त्तेत्येवंभूतो भावः अभिप्रायो यस्य नास्ति यद्वा अहंकृतोऽहंकारस्य यः एव भावः कर्तृत्वाभिनिवेशो यस्य नास्ति शरीरादीनामेव कर्मकर्तृत्वालोचनादित्यर्थः अत एव बुद्धिर्यस्य न लिप्यते इष्टानिष्टबुद्ध्या कर्मसु न सज्जते अतएवंभूतो देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शी इमां लोकान् सर्वानपि प्राणिनो लोकदृष्ट्या हत्वापि विविक्तया त्वद्दृष्ट्या न हंति न च तत्फलैर्निबध्यते बंधं न प्राप्नोति किंपुनः सत्वशुद्धिद्वारा अपरोक्षज्ञानोत्पत्तिहेतुभिः कर्मभिस्तस्य बंधशंकेत्यर्थः तदुक्तं ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः लिप्यते न स पापेनेति १७ हत्वापि न हंति न निबध्यते इत्येतदेवोपपादयितुं कर्मचोदनायाः कर्माश्रय

तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं तु यः पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः १६ यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते हत्वापि स इमांल्लोकान्न हंति न निबध्यते १७ ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना करणं कर्म कर्त्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः १८

यस्य च कर्मफलादीनां च त्रिगुणात्मकत्वान्निर्गुणस्यात्मनः तत्संबंधो नास्तीत्यभिप्रायेण कर्मचोदनां कर्माश्रयं चाह ज्ञानमिति ज्ञानमिष्टसाधनमेतदिति बोधः ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म परिज्ञाता एवंभूतज्ञानाश्रयः एवं त्रिविधा कर्मचोदना चोद्यते प्रवर्त्यतेऽनयेति चोदना ज्ञानादित्रितयं कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः यद्वा चोदनेति विधिरुच्यते तदुक्तं भट्टैः चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिन इति ततश्चायमर्थः उक्तलक्षणं त्रिगुणात्मकं ज्ञानादित्रयमवलंब्य कर्मविधिरुच्यते प्रवर्त्तत इति तदुक्तं त्रैगुण्यविषया वेदा इति १७ करणमिति तथा च कारकाणां साधकतमं करणं कर्म च कर्तुरीप्सिततमं कर्ता क्रियानिर्वर्त्तकः कर्मसंगृह्यतेऽस्मिन्निति कर्मसंग्रहः करणादित्रिविधं कारकं क्रियाश्रय इत्यर्थः संप्रदानादिकारकत्रयं तु परंपरया क्रियानिर्वर्त्तकमेव न तु साक्षा

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

ततः किं तत्राह ज्ञानमिति गुणाः सम्यक् कार्यभेदेन संख्यायन्ते प्रतिपाद्यन्ते यस्मिन्निति गुणसंख्यानं सांख्यशास्त्रं तस्मिन् ज्ञानं कर्म क्रिया कर्ता च प्रत्येकं स
त्वादिगुणभेदेन त्रिधैव उच्यते तान्यपि ज्ञानादीनि वक्ष्यमाणानि यथावत् शृणु त्रिधैवेत्येवकारो गुणत्रयादिव्यतिरेकेणात्मनः स्वतः कर्मादि नेत्यवधारणार्थं
चतुर्दशेऽध्याये तत्र सत्त्वं निर्मलत्वादित्यादिना गुणानां बंधकत्वप्रकारो निरूपितः सप्तदशेऽध्याये यजंते सात्त्विका देवानित्यादिना गुणकृतं त्रिविधं
स्वभावं निरूप्य तेन रजस्तमः स्वभावं परित्यज्य सात्त्विकाहारादिसेवया सात्त्विकः स्वभावः संपादनीय इत्युक्तं इह तु क्रियाकारकफलादीनामा
त्मसंबंधो नास्तीति निदर्शयितुं सर्वेषां त्रिगुणात्मकत्वमुच्यत इति विशेषो ज्ञातव्यः १९ तत्र ज्ञानस्य सात्त्विकादित्रैविध्यमाह सर्वभूतेष्विति

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि १९ सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकं २० पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् वेत्ति सर्वेषु भूतेषु त
ज्ज्ञानं विद्धि राजसं २१ यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकं अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतं २२ ॥१०॥

त्रिभिः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु विभक्तेषु परस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्तमनुस्यूतमेकमव्ययं निर्विकारं भावं परमात्मतत्त्वं येन ज्ञानेन ईक्षते आ
लोचयति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि २० राजसं ज्ञानमाह पृथक्त्वेनेति पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानमित्यस्यैव विवरणं सर्वेषु भूतेषु देहेषु नानाभावान् वस्तु
तस्त्वानेकान् क्षेत्रज्ञान् पृथग्विधान् सुखित्वदुःखित्वादिरूपेण विलक्षणान् येन ज्ञानेन वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं विद्धि २१ तामसं ज्ञानमाह य
त्त्विति यत्तु एकस्मिन् कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत् परिपूर्णवत् सक्तं एतावानेवात्मा ईश्वरो वेति अभिनिवेशयुक्तं अहैतुकं निरुपपत्तिकं
अतत्त्वार्थवत् परमार्थावलंबनशून्यं अत एवाल्पं तुच्छं अल्पविषयत्वादल्पफलत्वाच्च यदेवंभूतं ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतं २२ २२ २२

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

इदानीं त्रिविधं कर्माह नियतमिति त्रिभिः नियतं नित्यतया विहितं संगरहितमभिनिवेशशून्यं अरागद्वेषतः पुत्रादिप्रीत्या वा शत्रुद्वेषेण वा यत्कृतं न भवति
फलमाप्नुमिच्छतीति फलप्रेप्सुः तद्विलक्षणेन निष्कामेन कर्त्रा यत्कृतं कर्म तत्सात्विकमुच्यते २३ राजसं कर्माह यत्त्विति यत्तु कर्म कामेप्सुना फलं
प्राप्नुमिच्छता साहंकारेण वा मत्समः कोन्यः श्रोत्रियोऽस्तीत्येवं निरूढाहंकारयुक्तेन च क्रियते यच्च बहुलायासं अतिक्लेशयुक्तं तत्कर्म राज
समुदाहृतं २४ तामसं कर्माह अनुबंधमिति अनुबध्यात इत्यनुबंधः पश्चाद्भावि शुभाशुभं क्षयं वित्तव्ययं हिंसां परपीडां च पौरुषं स्वत्वसा

नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतं अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते २३ यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण
वा पुनः क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतं २४ अनुबंधं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषं मोहादारभ्यते कर्म
तत्तामसमुदाहृतं २५ मुक्तसंगोनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्विकमुच्यते
२६ रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः २७ ॥ रामः ॥

मर्थ्यं चानवेक्ष्यापर्यालोच्य केवलं मोहादेव यत्कर्मारभ्यते तत्कर्म तामसमुच्यते उदाहृतं २५ कर्तारं त्रिविधमाह मुक्तसंग इति त्रिभिः मुक्तसंग
स्त्यक्ताभिनिवेशः अनहंवादी गर्वोक्तिरहितः धृतिर्धैर्यमुत्साह उद्यमस्ताभ्यां समन्वितः संयुक्तः आरब्धस्य कर्मणः सिद्धावसिद्धौ च निर्विका
रः हर्षविषादशून्यः एवंभूतः कर्ता सात्त्विको उच्यते २६ राजसं कर्तारमाह रागीति रागी पुत्रादिषु प्रीतिमान् कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलकामी
लुब्धः परस्वाभिलाषी हिंसात्मको मारकस्वभावः अशुचिर्विहितशौचशून्यः लाभालाभयोर्हर्षशोकाभ्यामन्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः २७

नामसं कर्त्तारमाह अयुक्त इति अयुक्तः अनवहितः प्राकृतो विवेकशून्यः स्तब्धः अनम्रः शठः शक्तिगूहनकारी नैष्कृतिकः परावमानी अलसः अनुद्यमशीलः वि
षादी शोकशीलः यदद्य वा श्वो वा कार्यं तत् मासेनापि न संपादयति यः स दीर्घसूत्री एवंभूतः कर्त्ता तामसः कर्त्तृत्रैविध्येनैव ज्ञातुरपि त्रैविध्यमुक्तं कर्मत्रैवि
ध्येन च ज्ञेयस्यापि त्रैविध्यमुक्तं वेदितव्यं बुद्धेस्त्रैविध्येन करणस्याप्युक्तं भविष्यति २८ इदानीं बुद्धेर्धृतेश्चापि त्रैविध्यं प्रतिजानीते बुद्धेरिति स्पष्टार्थः
२९ तत्र बुद्धेस्त्रैविध्यमाह प्रवृत्तिं चेति त्रिभिः प्रवृत्तिं धर्मे निवृत्तिमधर्मे यस्मिन् देशे काले च यत् कार्यमकार्यं च भयाभये कार्याकार्यनिमित्तौ अर्थानर्थौ
कथं बन्धः कथं वा मोक्ष इति या बुद्धिरन्तःकरणं वेत्ति सा सात्त्विकी यया पुमान् वेत्तीति वक्तव्ये करणे कर्तृत्वोपचारः काष्ठानि पचन्तीतिवत् ३० राजसी

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते २८ बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिवि
धं शृणु प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय २९ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये बंधं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः
सा पार्थ सात्त्विकी ३० यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ३१ अधर्मं
धर्ममिति या मन्यते तमसावृता सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ३२ धृत्या यया धारयते मनःप्राणेंद्रियक्रि
याः योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सा

बुद्धिमाह ययेति अयथावत् संदेहास्पदत्वेनेत्यर्थः स्पष्टमन्यत् ३१ तामसीं बुद्धिमाह
तथा अधर्ममिति विपरीतग्राहिणी बुद्धिस्तामसीत्यर्थः बुद्धिरन्तःकरणं सर्वोक्तं ज्ञानं तु तद्वृत्तिः धृतिरपि तद्वृत्तिरेव यद्यप्यन्तःकरणस्य धर्मिणो बुद्धिरध्य
वसायलक्षणा वृत्तिरेव इच्छाद्वेषादीनां तद्वृत्तीनां बहुत्वेपि धर्माधर्मोभयसाधनत्वेन प्राधान्यादेतासां त्रैविध्यमुक्तं उपलक्षणं चैतदन्यासां ३२ इदानीं
धृतेस्त्रैविध्यमाह धृत्येति त्रिभिः योगेन चित्तैकाग्र्येण हेतुना अव्यभिचारिण्या विषयांतरमधारयंत्या यया धृत्या मनसः प्राणेंद्रियाणां च क्रिया धारयते

३३

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ श्री॰ ८६

राजसीं धृतिमाह ययेति यया धृत्या धर्मार्थकामान् प्राधान्येन धारयते न विमुंचति तत्प्रसंगेन फलाकांक्षी च भवति सा राजसी धृतिः ३४ तामसीं धृतिमाह य
येति दुष्टा विवेकबहुला मेधा यस्य स दुर्मेधाः पुरुषो यया धृत्या स्वप्नादीन्न विमुंचति पुनः पुनरावर्तयति स्वप्नो निद्रा सा धृतिस्तामसी ३५ सुखस्यैवं त्रिवि
धं भवति जानीते येन सुखमिति स्पष्टार्थः तत्र सात्विकं सुखमाह अभ्यासादिति सार्धेन यत्र यस्मिन्सुखे अभ्यासादतिपरिचयाद्रमते न तु विषयसुखवत्सह
सा रतिं प्राप्नोति यस्मिन् रममाणश्च दुःखस्यांतमवसानं नितरां गच्छति ३६ कीदृशं तत् यत्तदिति यत्तत् किमपि अग्रे प्रथमं विषमिव मनःसंयमाधी

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ३४ यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं म
दमेव च न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ३५ सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ अभ्यासाद्रमते य
त्र दुःखांतं च निगच्छति ३६ यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमं तत्सुखं सात्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजं ३७
विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमं परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतं ३८ यदग्रे चानुबंधे च सुखं मोहनमात्म
नः निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतं ३९

(न्तत्वात् दुःखावहमिव भवति परिणामे त्वमृततुल्यं आत्मविषया या बुद्धिस्तस्याः प्र
सादो रजस्तमोमलत्यागेन स्वच्छतया वस्थानं ततो यत् जातं सुखं तत् सात्विकं प्रोक्तं योगिभिः ३७ राजसं सुखमाह विषयेंद्रियेति विषयाणामिंद्रि
याणां च संयोगात् यत्तत् प्रसिद्धं स्त्रीसंगादिसुखं अमृतमुपमा यस्य तादृशं भवति अग्रे प्रथमं परिणामे विषतुल्यं इहामुत्र च दुःखहेतुत्वात् तत्सुखं रा
जसं स्मृतं ३८ तामसं सुखमाह यदग्रे इति अग्रे प्रथमं संयोगे अनुबंधे च पश्चादपि यत्सुखं मोहनमात्मनो मोहकारणं तदेवाह निद्रा च आलस्यं च प्र
मादश्च कर्तव्यावधानराहित्येन मनोराज्यं एतेभ्य उत्तिष्ठति यत्सुखं तत्तामसमुदाहृतं ३९ ॥

राम॰ ८६

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

अनुक्तमपि संगृह्णन् प्रकरणार्थमुपसंहरति न तदस्तीति इभिः प्रकृतिसंभवैः सत्वादिभिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं हीनं सत्त्वं प्राणिजातमन्यद्वा यत्स्यात् तत्पृ
थिव्यां मनुष्यलोकादिषु दिवि देवेषु च क्वापि नास्तीत्यर्थः ४० ननु च यद्येवं सर्वमपि क्रियाकारकफलादिकं प्राणिजातं च त्रिगुणात्मकमेव कथं तर्हि
अस्य मोक्षः स्यात् इत्यपेक्षायां स्वस्वाधिकारविहितैः कर्मभिः परमेश्वराराधनात्तत्प्रसादलब्धज्ञानेनेत्येवं सर्वगीतार्थसारं संगृह्य दर्शयितुं प्रकरणान्तरमार
भते ब्राह्मणेत्यादि यावत्समाप्तिः हे परंतप शत्रुतापन ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च शूद्राणां च कर्माणि प्रविभक्तानि प्रकर्षेण विभागतो विहितानि शू
द्राणां समासान्न्यक्करणं द्विजत्वाभावेन वैलक्षण्यात् विभागोपलक्षणमाह स्वभावः सात्विकादिः प्रभवति प्रादुर्भवति येभ्यस्तैर्गुणैरुपलक्षण

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ४० ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां
च परंतप कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ४१ शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ज्ञानं विज्ञानमास्ति
क्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजं ४२ शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजं ४३

भूतैः यद्वा स्वभावः पूर्वजन्मसंस्कारस्तस्मात्प्रादुर्भूतैरित्यर्थः तत्र सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणाः सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियाः तमउपसर्जनरजःप्रधा
ना वैश्याः तमःप्रधानाः शूद्राः तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्माण्याह शम इति शमश्चित्तोपरमः दमो बाह्येन्द्रियोपरमः तपः पूर्वोक्तं शारीरादि
शौचं बाह्याभ्यन्तरं च क्षान्तिः क्षमा आर्जवमवक्रता ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवः आस्तिक्यमस्ति परलोक इति निश्चयः एतच्छमदमादि ब्राह्म
णस्य स्वभावाज्जातं कर्म ४२ क्षत्रियस्य स्वाभाविकं कर्माह शौर्यमिति शौर्यं पराक्रमः तेजः प्रागल्भ्यं धृतिर्धैर्यं दाक्ष्यं कौशल्यं युद्धे चाप्यपला
यनं अपराङ्मुखता दानमौदार्यं ईश्वरभावो नियमनशक्तिः एतत्क्षत्रियस्य स्वभावजं कर्म ४३

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ श्री॰ ८७

वैश्यशूद्रयोः कर्माह कृषीति कृषिः कर्षणं गां रक्षतीति गोरक्षस्तस्य भावो गोरक्ष्यं पशुपाल्यमित्यर्थः वाणिज्यं क्रयविक्रयादि एतत्त्रयं वैश्यस्य स्वभावजं कर्म त्रैवर्णि
कपरिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं ४४ एवंभूतस्य ब्राह्मणादिकर्मणो ज्ञानहेतुत्वमाह स्वे स्व इति स्वस्वाधिकारविहिते कर्मणि अभिरतः परिनिष्ठि
तो नरः संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते कर्मणो ज्ञानप्राप्तिप्रकारमाह सार्द्धेन स्वकर्मेति स्वकर्मपरिनिष्ठितो यथा येन प्रकारेण तत्त्वज्ञानं लभते तं प्रकारं शृणु
४५ तमेवाह यत इति यतः अन्तर्यामिनः परमेश्वरात् भूतानां प्राणिनां प्रवृत्तिश्चेष्टा भवति येन च कारणात्मना सर्वमिदं विश्वं ततं व्याप्तं तमीश्वरं स्वकर्मणा
ऽभ्यर्च्य पूजयित्वा सिद्धिं लभते मनुष्यः ४६ स्वकर्मणोऽतिविशेषणस्य फलमाह श्रेयानिति विगुणोऽपि स्वधर्मः सम्यगनुष्ठितादपि परधर्मात् श्रेष्ठः न च बंध

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजं परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं ४४ स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभ
ते नरः स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ४५ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततं स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सि
द्धिं विंदति मानवः ४६ श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं ४७
सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ४८

वधादियुक्तायुद्धादेः स्वधर्मात् भिक्षाटनादि
परधर्मः श्रेष्ठ इति मंतव्यं यतः स्वस्वभावेन प्रवृत्तिं केन नियतं नियमेनोक्तं कर्म कुर्वन् किल्बिषं नाप्नोति ४७ यद्युक्तं नः सांख्यं दृष्ट्वा स्वधर्मे हिंसालक्षणं दोषं मत्वा
परधर्मं श्रेयं मन्यसे नहि सदोषत्वं परधर्मेऽपि तुल्यमित्याशयेनाह सहजमिति सहजं स्वभावविहितं कर्म सदोषमपि न त्यजेत् हि यस्मात् सर्वेऽप्यारंभाः दृष्ट
दृष्टार्थानि सर्वाण्यपि कर्माणि दोषेण केनचिदावृता व्याप्ता एव यथा सहजेन धूमेनाग्निरावृतः तद्वत् अतो यथाग्नेर्धूमरूपं दोषमपाकृत्य प्रताप एव तमः
शीतादिनिवृत्तये सेव्यते तथा कर्मणोऽपि दोषांशं विहाय गुणांश एव सत्त्वशुद्ध्यै सेव्यत इत्यर्थः ४८

रामः ८७

ननु कथं कर्मणि क्रियमाणे दोषांशप्रहाणेन गुणांश एव कथं संपद्येत इत्यपेक्षायामाह असक्तेति असक्ता संगशून्या बुद्धिर्यस्य जितात्मा निरहंकारः विगत
स्पृहः फलविषयस्पृहा यस्मात् स एवंभूतेन स त्यागः सात्त्विको मत इत्येवं पूर्वोक्तेन कर्मासक्तितत्फलयोस्त्यागलक्षणेन संन्यासेन नैष्कर्म्यसिद्धिं सर्वकर्मनिवृ
त्तिलक्षणां सिद्धिं सत्त्वशुद्धिमधिगच्छति यद्यपि संगफलयोस्त्यागेन कर्मानुष्ठानमपि नैष्कर्म्यमेव कर्तृत्वाभिनिवेशाभावात् तदुक्तं नैव किंचित्करोमीति
युक्तो मन्येत तत्त्वविदित्यादि श्लोकचतुष्टयेन तथापि अनेनोक्तलक्षणेन संन्यासेन परमां नैष्कर्म्यसिद्धिं सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशीत्येवंल
क्षणां पारमहंस्यापरपर्यायां प्राप्नोति ४९ एवंभूतस्य परमहंसस्य ज्ञाननिष्ठया ब्रह्मभावे प्रकारमाह सिद्धिं प्राप्त इति षड्भिः नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तः सन् यथा

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ४९ सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नो
ति निबोध मे समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ५० बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च शब्दादीन्विषयां
स्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ५१ विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः

येन प्रकारेण ब्रह्म प्राप्नोति तथा तं प्रकारं संक्षेपेणैव मम वचनान्निबोध तदेवाह बुद्ध्येति उक्तेन प्रकारेण विशुद्धया पूर्वोक्तया सात्त्विकबुद्ध्या युक्तः धृत्या
सात्त्विक्या आत्मानं तामेव बुद्धिं नियम्य निश्चलां कृत्वा शब्दादीन् विषयान् त्यक्त्वा तद्विषयौ रागद्वेषौ च व्युदस्य बुद्ध्या विशुद्धया युक्त इत्यादीनां ब्रह्म
भूयाय कल्पत इति तृतीयेनान्वयः ५१ किंच विविक्तेति विविक्तसेवी शुद्धदेशावस्थायी लघ्वाशी मितभोजी एतैरुपायैर्यतवाक्कायमानसः संयत
वाग्देहचित्तो भूत्वा नित्यं सर्वदा ध्यानेन योगो ब्रह्मसंस्पर्शस्तत्परः सन् ध्यानविच्छेदार्थं पुनः पुनर्दृढं वैराग्यं सम्यगुपाश्रितो भूत्वा ५२ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

किंचाहंकारमिति ततश्च विविक्तोहमित्याद्यहंकारं बलं दुराग्रहं दर्पं योगबलादुन्मार्गप्रवृत्तिलक्षणं प्रारब्धवशात् प्राप्यमाणेष्वपि विषयेषु कामं क्रो
धं परिग्रहं च विमुच्य विशेषेण तत्कावलादापन्नेषु निर्ममः सन् शान्तः परमामुपशान्तिं प्राप्नोति ब्रह्मभूयाय ब्रह्माहमिति नैश्चल्येनावस्थानाय कल्प
ते योग्यो भवति ५३ ब्रह्माहमिति नैश्चल्येनावस्थानस्य फलमाह ब्रह्मभूत इति ब्रह्मभूतो ब्रह्मण्यवस्थितः प्रसन्नचित्तो नष्टं न शोचति न च प्राप्तं कां
क्षति देहाद्यभिमानाभावात् अत एव सर्वेष्वपि भूतेषु समः सन् रागद्वेषादिकृतविक्षेपाभावात् सर्वभूतेषु मद्भावनालक्षणां परां मद्भक्तिं लभते ५४
ततश्च भक्त्या मामिति तया च परया भक्त्या तत्त्वतो मामभिजानाति कथंभूतं यावान् सर्वव्यापी यश्चास्मि सच्चिदानंदघनः तथाभूतं ततश्च मामेवं तत्त्व

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते ५३ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कां
क्षति समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परां ५४ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा
विशते तदनंतरं ५५ सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययं ५६ चेत
सा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ५७

तो ज्ञात्वा तदनंतरं तस्य ज्ञानस्याप्युपरमे सति
मां विशते परमानंदरूपो भवतीत्यर्थः ५५ स्वकर्मभिः परमेश्वराराधनादुक्तं मोक्षप्रकारमुपसंहरति सर्वकर्माणीति सर्वकर्माणि नित्यनैमित्तिका
नि काम्यानि कर्माणि स्वोक्तकर्मणा मद्व्यपाश्रयः सन् कुर्वाणः अहमेव व्यपाश्रयः आश्रयणीयो न तु स्वर्गादिफलं यस्य सः मत्प्रसादाच्छाश्व
तमनादिमव्ययं नित्यं सर्वोत्कृष्टं वैष्णवं पदं प्राप्नोति ५६ यस्मादेवं तस्मात् चेतसेति सर्वकर्माणि चेतसा मयि संन्यास्य समर्प्य मत्परः अहमेव परः प्रा
प्यपुरुषार्थो यस्य सः व्यवसायात्मिका बुद्धियोगमाश्रित्य सततं कर्मानुष्ठानकालेपि ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरिति न्यायेन मय्येव चित्तं यस्य तथाभूतो भव

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

तायद्भविष्यति तच्छृणु मच्चित्त इति मच्चित्तस्सन् मत्प्रसादात् सर्वाण्यपि दुर्गाणि दुस्तराणि सांसारिकाणि दुःखानि तरिष्यसि विपक्षे दोषमाह अथ चेद्यदि
त्वमहंकारात् ज्ञातृत्वाभिमानात् मदुक्तमेतत् न श्रोष्यसि तर्हि विनंक्ष्यसि पुरुषार्थात् भ्रंश्यसे ५८ कामं विनंक्ष्यामि न तु बंधुभिर्युद्धं करिष्यामी
ति चेत् तत्राह यदिति मदुक्तमनादृत्य केवलमहंकारमवलंब्य युद्धं न करिष्यामीति त्वं यन्मन्यसे अध्यवस्यसि एष ते अध्यवसायो मिथ्यैव वास्तवं नत्वा
त् न तदेवाह प्रकृतिः त्वां रजोगुणरूपेण परिणता सती नियोक्ष्यति युद्धे प्रवर्तयिष्यत्येव ५९ किंच स्वभावजेनेति स्वभावः क्षत्रियस्य हेतुः स्वं कर्मसं
स्कारः तस्माज्जातेन स्वकीयेन कर्मणा शौर्यादिना पूर्वोक्तेन निबद्धोऽयंत्रितः त्वं मोहात् यत्कर्म युद्धलक्षणं कर्तुं नेच्छसि अवशोऽपि तत्कर्म करिष्यस्येव ६०

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ५८ यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इ
ति मन्यसे मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ५९ स्वभावजेन कौंतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा कर्तुं नेच्छसि य
न्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ६० ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ६१

तदेवं श्लोकद्वयेन सांख्याधिष्ठितमतेन प्रकृतिपारतंत्र्यं स्वभावपारतंत्र्यं कर्मपारतंत्र्यं चोक्तं इदानीं स्वमतमाह ईश्वर इति द्वाभ्यां सर्वभूतानां हृदयमध्ये ईश्वरोंत
र्यामी तिष्ठति किं कुर्वन् सर्वाणि भूतानि मायया निजशक्त्या भ्रामयन् तत्तत्कर्मसु प्रवर्तयन् यथा दारुयंत्रमारूढानि कृत्रिमाणि भूतानि सूत्रधारो लोके भ्रा
मयति तद्वदित्यर्थः यद्वा यंत्राणि शरीराण्यारूढानि भूतानि देहाभिमानिनो जीवान् भ्रामयन्नित्यर्थः तथा च श्वेताश्वतराणां मंत्रः एको देवः सर्व
भूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति अंतर्यामिब्राह्मणं च यः आत्मनि तिष्ठन्नात्मान
॥ मंतरो यमयति यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं एष त आत्मांतर्याम्यमृत इत्यादि ६१ ॥

यस्मात् एवं सर्वे जीवाः परमेश्वरपरतंत्राः तस्मात् तमेवेति तस्मात् अहंकारं परित्यज्य सर्वभावेन सर्वात्मनातमेवेश्वरमेव शरणं गच्छ ततः तस्यैव प्रसादात्परमाम् परां शांतिं स्थानं पारमेश्वरं शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि ६२ सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह इति ते ज्ञानमिति इति अनेन प्रकारेण ते तुभ्यं सर्वज्ञेन परमकारुणिकेन मया ज्ञानमाख्यातमुपदिष्टं कथंभूतं गुह्यात् गोप्यात् रहस्यमंत्रयोगादिज्ञानादपि गुह्यतरं एतत् मया उपदिष्टं तदेतत् गीताशास्त्रमशेषतो विमृश्य पर्यालोच्य पश्चात्त्वं यथा इच्छसि तथा कुरु एतस्मिन् पर्यालोचिते सति तव मोहो हानिवर्तिष्यत इति भावः ६३ अतिगंभीरं गीताशास्त्रमशेषतः पर्यालोचयितुमशक्नुवतः कृपया स्वयमेव तस्य सारं संगृह्य कथयति सर्वगुह्यतममिति त्रिभिः सर्वेभ्योपि गुह्येभ्यो गुह्यतमं मे वचः तत्रात्रोक्तमपि भूयः पु

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत तत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ६२ इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्य
तरं मया विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ६३ सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः इष्टोसि मे दृढमिति ततो व
क्ष्यामि ते हितं ६४ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे [illegible] सर्वधर्मा
न्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ॥०

नरपि वक्ष्यमाणं शृणु पुनः पुनः कथने हेतुमाह दृढमत्यंतं मे मम त्वमिष्टः प्रियोसि इति मत्वात त एव हेतोस्ते हितं वक्ष्यामि यद्वा त्वं ममेष्टोसि मया वक्ष्यमाणं च दृढं सर्वप्रमाणोपेतमिति निश्चित्य ततस्ते वक्ष्यामीत्यर्थः दृढमतिरिति केचित्पठंति ६४ तदेवाह मन्मना इति मन्मना भव मद्भक्तो भव ममैव भक्तो भव मद्याजी मद्यजनशीलो भव मामेव नमस्कुरु एवं वर्तमानस्त्वं मत्प्रसादात् लब्धज्ञानेन मामेवैष्यसि प्राप्स्यसि अत्र च संशयं मा कार्षीः त्वं हि मे प्रियोसि अतः सत्यं यथा भवति एवं तुभ्यमहं प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि ६५ ततो गुह्यतम

ममाह सर्वधर्मानिति मद्भक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृढविश्वासेन सविधिकं कार्यं त्यक्त्वा मदेकशरणो भव॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गी॰टी॰ कश्चिच्छ्रोतास्ति तस्यापि फलमाह श्रद्धावानिति यो नरः श्रद्धायुक्तः केवलं शृणुयादपि अश्रद्धावानपि कश्चिन्न किमर्थमुच्चैर्जपति असुं जयतीति वादोषदृ
श्री॰ ष्टिं न करोति तथा वृत्यर्थमाह असूयारहितो यः शृणुयात् सोपि पापैः सर्वैर्मुक्तः सन् अश्वमेधादिपुण्यकृतां लोकान्प्राप्नुयात् ७१ सम्यक्बोधानुस
९० न्धाने पुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेनाह कच्चिदिति कच्चिदिति प्रश्नार्थे अज्ञानसंमोहः तत्त्वाज्ञानविपर्ययः स्पष्टमन्यत् ७२ कृतार्थः सन्नर्जुन उवाच नष्ट
इति आत्मविषयो मोहो नष्टः यतः अयमहमस्मीति स्वरूपानुसंधानरूपा स्मृतिः त्वत्प्रसादान्मया लब्धा अतः स्थितोस्मि युद्धाय स्थितोस्मि गतो धर्म

सोपि मुक्तः शुभांल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणां ७१ कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते ॥
धनंजय ७२ अर्जुन उवाच नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत स्थितोस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ७३ संज
य उवाच इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणं ७४ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं
परं योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयं ७५ राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतं केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च
मुहुर्मुहुः ७६ तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः विस्मयो मे महान्राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ७७ यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र

विषयः संदेहो यस्य तव आज्ञां करोमीति ७३ तदेवं धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवादं कथयित्वा प्रस्तुतां कथामनुसंदधानः संजय उवाच इतीति रोमहर्षणं रो
मांचकरं संवादमश्रौषं श्रुतवानहं स्पष्टमन्यत् ७४ आत्मनस्तच्छ्रवणे संभावनामाह व्यासेति भगवता व्यासेन दिव्यं चक्षुः श्रोत्रादिमत्तं दत्तं तस्य व्या
सस्य प्रसादादहं श्रुतवानस्मि किं तदित्यपेक्षायामाह परं योगं परं गुह्यमाविष्करोति योगेश्वरादिति योगेश्वरात् श्रीकृष्णात् स्वमुखेनैव साक्षात्कथयतः
तवानि। ७५ किं च राजन्निति हृष्यामि रोमाञ्चितो भवामि हर्षं प्राप्नोमीति वा स्पष्टमन्यत् ७६ किं च तच्चेति विश्वरूपं निर्दिशति स्पष्टमन्यत् ७६

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

ध्वर्त्तमानः कर्मत्यागनिमित्तं पापं स्यादिति मा शुचः शोकं मा कार्षीः यतस्त्वां मदेकशरणं सर्वपापेभ्योऽहं मोचयिष्यामि ६६ एवं गीतार्थमुपदिश्य त
प्रदायप्रवर्त्तने नियममाह इदमिति इदं गीतार्थतत्त्वं ते त्वयाऽतपस्काय स्वधर्मानुष्ठानहीनाय न वाच्यं न चाभक्ताय गुरावीश्वरे च भक्तिशून्या
य कदाचिदपि न वाच्यं न चाशुश्रूषवे परिचर्यामकुर्वते श्रोतुमनिच्छते वा न वाच्यं न वा मां परमेश्वरं योऽभ्यसूयति मनुष्यदृष्ट्या दोषारोपेण निन्द
ति तस्मै च न वाच्यं ६७ एतैर्दोषैर्विरहितेभ्यो भक्तेभ्यो गीताशास्त्रोपदेष्टुः फलमाह य इममिति मद्भक्तेषु मद्भक्तेभ्यो यो वक्ष्यति स मयि परां भक्तिं करो
ति ततो निःसंशयः सन् मामेव प्राप्नोति ६८ किं च न चेति तस्मान्मद्भक्तेभ्यो गीताशास्त्रव्याख्यातुः सकाशादन्यो मनुष्येषु मध्ये कश्चिदपि मम प्रियकृ

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ६६ इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्य
सूयति ६७ य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ६८ न च तस्मान्मनुष्येषु
कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ६९ अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ज्ञानयज्ञेन ते
नाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ७० श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ॥

त्तमः अत्यन्तं परितोषकर्त्ता नास्ति न च कालान्तरे भविता
भविष्यति ममापि तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि नाभूदिदानीं नास्ति न च कालान्तरे भविता भविष्यतीत्यर्थः ६९ पठतः फलमाह अध्येष्यत इति आवयोः कृष्णा
र्जुनयोरिमं धर्म्यं धर्मादनपेतं संवादं योऽध्येष्यते जपरूपेण पठिष्यति तेन पुंसा सर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठेन ज्ञानयज्ञेनाहमिष्टः स्यां भवेयं इति मम मतिरिति य
द्यप्यसौ गीतार्थमबुध्यमान एव केवलं जपति तथापि मम तत् शृण्वतो मामेवासौ प्रकाशयतीति बुद्धिर्भवतीति यथा लोके यदृच्छयापि कदाचित्क
स्यचित् नाम गृह्णाति तदासौ मामयमाह्वयतीति मत्वा तत्पार्श्वमागच्छति तथैव तस्यापि प्रसन्नोऽहं सन्निहितो भवेयं अत एवाजामिले क्षत्रबन्धुमुख्यानां

गी॰टी॰
श्री॰
९१

श्रीकृष्णो वर्त्तते यत्र च पार्थो गांडीवधनुर्द्धरः तत्र श्रीः राज्यलक्ष्मीस्तत्रैव च विजयस्तत्रैव च विभूतिः उत्तरोत्तराभिवृद्धिश्च नीतिर्नयोपि तत्रैव ध्रुवा निश्चिते
सर्वत्र संबध्यते इति मम मतिर्निश्चयः अतः इदानीमपि तावत् स पुत्रस्त्वं श्रीकृष्णशरणागतः पांडवान् प्रसाद्य स्वं वा तेभ्यो निवेद्य एवं प्राणान् रक्षणं कु
रु इति भावः ७८ भगवद्भक्तियुक्तस्य तत्प्रसादात्मबोधनः सुखं बंधविमुक्तिः स्यादिति गीतार्थसंग्रहः तथा हि पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन इत्यादौ भगवद्भक्तेर्मोक्षं प्रति साधकतमत्वश्रवणात् तदेकांतभक्तिरेव तत्प्रसादात्मज्ञानावांतरव्यापारम
त्र युक्ता मोक्षहेतुरिति स्फुटं प्रतीयते ज्ञानस्य भक्त्यवांतरव्यापारत्वमेव प्रोक्तं तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयां
ति ते इति मत्कर्मकृन्न तद्विज्ञायमाना वा योपपद्यते इत्यादि वचनात् न च ज्ञानमेव भक्तिरिति युक्तं समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परां भक्त्या माममभिजा

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ७८ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूप
निषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो नामाऽष्टादशोऽध्यायः १८ समाप्तमिदं पुस्तकं॥

नाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः इत्यादौ भेदेन निर्देशात् न चैवं सति तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेत्यादि श्रुतिविरोधः शंकनीयः भक्त्यवांतरव्या
पारत्वात् ज्ञानस्य न हि काष्ठैः पचतीत्युक्ते ज्वालानां पाकसाधनत्वं प्रयुक्तं भवति यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मन इ
ति देवः परब्रह्मात्मकं वा चक्षे यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इत्यादि श्रुतिस्मृतिपुराणवचनान्येवं सति समंजसानि भवंति तस्माद्भगवद्भक्तिरेव मोक्षहेतुरिति सि
द्धं तत्र भवान् तनाविरक्तिः कृता स एव परमानंदस्तया भीरणानुमाधवं परमानंदपादाब्जरजः श्रीधरेणाधुना श्रीधरस्वामियतिना कृ
तो स्वभाग्यवशाद्विलोक्य भगवद्गीतांतरंगं तत्त्वं प्रभुरूपेति किं गुरुकृपापीयूषदृष्टिं विना अंबुस्वांजलिना निरस्य नवधे राति
न किं निमज्जति ज्ञः सत्करीयार्थं विना इति श्रीभगवद्गीताटीकायां सुबोधिन्यां श्रीधरस्वामीविरचितायामष्टादशो[illegible]

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

कासी विश्वनाथपुरीमे श्रीकासीप्रेस छापाखानेमे महल्ला अगस्तकुंडापर हरनारायन चौबेके छापा
खानेमे श्रीभगवद्गीता सटीक छापी गई छपनेवालेका नाम मैनपुरक: वा: महीपनारायनपांडे श्री संव
त १९२० शाके १७८५ श्री: मार्ग शीर्ष कृष्ण ५ वार शनि: तारीष अंगरेजी डिसेंबर १२ ॥ ॥

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

CC-0.Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri